

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 25, Αρ. 1 (2005)

Μνήμη Κοσμά Ψυχοπαίδη / Αφιέρωμα: Πόλεμος, ηγεμονία και πολιτική (β' μέρος)

Έκδοση της
ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης

Αφιέρωμα

Πόλεμος,
ηγεμονία και
πολιτική

Μάιος
2005

εξδόσεις
θεμέλιο

Μνήμη Κοσμά Ψυχοπαίδη

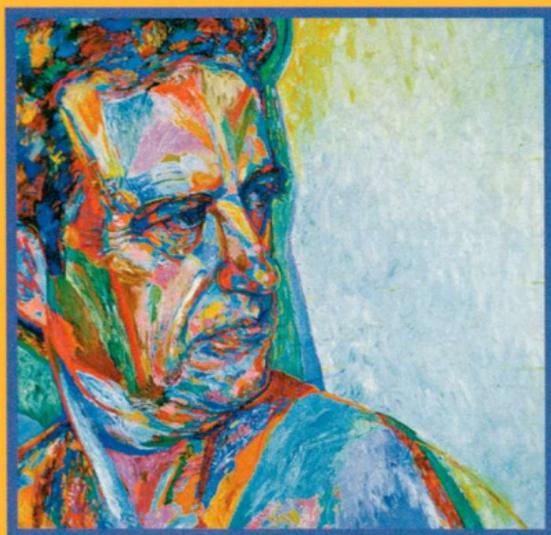
25

έκδοση της
ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης

Αφιέρωμα

Πόλεμος,
ηγεμονία και
πολιτική

Μνήμη Κοσμά Ψυχοπαίδη

Μάιος
2005

εκδόσεις
θεμέλιο

25

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή

Συντακτική Επιτροπή Μανόλης Αγγελίδης, Γιάννης Βούλγαρης, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Ηλίας Κατσούλης, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκη Ρήγος, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Γραμματεία Σύνταξης Περικλής Βαλλιάνος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Νίκος Μαραντζίδης (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας), Γεράσιμος Μοσχονάς (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Ηλίας Νικολακόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Γιώργος Παγουλάτος (Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών), Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Αστέρης Χουλιάρας (Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο)

Συντονισμός έκδοσης Ηλίας Νικολακόπουλος - Αστέρης Χουλιάρας ~
Τεχνική υπεύθυνος Μαρλέν Λογοθέτη ~ **Οικονομική υπεύθυνος**
Κατερίνα Βλασάκη

Επιστημονική Επιτροπή Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Παναγιώτης Γετίμης, Διονύσης Γράβαρης, Νίκος Δεμερτζής, Γιώργος Δερτιλής, Πάνος Καζάκος, Δημήτρης Κυρτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίποβατς, Λίνα Λούβη, Δήμητρα Μαδιάνου, Αντώνης Μακροδημητρός, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Νίκος Μουζέλης, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Χρήστος Ροζάκης, Παύλος Σούλας, Κώστας Σταμάτης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Λουκάς Τσούκαλης, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαραλάμπης, Θόδωρος Χατζηπαντελής

Διεύθυνση Σύνταξης Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Ομήρου 19, 10672 Αθήνα, με ένδειξη: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*. Τηλ.-fax 210.3614298, e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Γραμματεία: Κατερίνα Βλασάκη

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Τίνα Πλυτά — Εκτύπωση: «Μητρόπολις» — Βιβλιοδεσία: Θ. Ηλιόπουλος - Π. Ροδόπουλος — Σχεδιασμός εξωφύλλου: Μαρλέν Λογοθέτη — Πίνακας εξωφύλλου: Γιάννης Ψυχοπαίδης

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές τον χρόνο — Τιμή τεύχους 8 Ευρώ — Συνδρομές: Εσωτερικού 18 Ευρώ - Εξωτερικού 35 Ευρώ - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 70 Ευρώ - Φοιτητές 15 Ευρώ - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (35 Ευρώ).

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΑ ΨΥΧΟΠΑΙΔΗ

- Κ. Ψυχοπαίδης** Μεθοδολογικά προβλήματα της καντιανής κριτικής με αφετηρία το κείμενο *Για την αιώνια ειρήνη* 7
- Μ. Αγγελίδης** Η ανόρθωση της κριτικής 19

ΑΦΙΕΡΩΜΑ: ΠΟΛΕΜΟΣ, ΗΓΕΜΟΝΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ (β' μέρος)

- Α.-Ι. Δ. Μεταξάς** Η αποδυνάμωση των βάρθρων. *Για έναν πολιτισμό της αμφισβήτησης* 33
- Π. Παναγιωτόπουλος** Κοινωνίες ελέγχου και κοινωνίες φόβου. *Από την παγκόσμια αστυνόμευση στη στρατιωτική επιβολή* 58
- Π. Σ. Βαλλιάνος** Ο πόλεμος ως ηθικό πρόβλημα: μια σύντομη αναφορά στις φιλοσοφικές πηγές 83
- Π. Λέκκας - Π. Παναγιωτόπουλος** Επίμετρο 97

-
- Ν. Ψαρρού** Η επιρροή του εθνικισμού στην πολιτική ολοκλήρωση της Ευρώπης 107
- Ν. Κουτσιαράς** Κοινωνική Προεδρία, όπως κοινωνική Ευρώπη: η γοητεία της διατακτικής μεταρρύθμισης 137

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

- Α. Αλεξόπουλος** Γιώργος Τσεμπελής, *Εμφωλευμένα παίγνια. Η ορθολογική επιλογή στην συγκριτική πολιτική* 169
- Βιβλία που λάβαμε** 176
- Παρουσίαση Διδακτορικών Διατριβών** 181
- ΤΟ Ζ' ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΕΕΠΕ 2005** 191

Αφιέρωμα:
ΚΟΣΜΑΣ ΨΥΧΟΠΑΙΔΗΣ

Στις 13 Δεκεμβρίου 2004 η ελληνική επιστημονική κοινότητα και ιδιαίτερα εκείνη της Πολιτικής Επιστήμης έχασε ένα από τα δημιουργικότερα και διεθνώς πιο αναγνωρισμένα μέλη της, τον Κοσμά Ψυχοπαίδη, καθηγητή Πολιτικής Επιστήμης στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Η Επιθεώρηση, τιμώντας τη μνήμη του αγαπημένου συναδέλφου, φίλου και δασκάλου, που έχει πολλαπλά συμβάλει στον επιστημονικό μας διάλογο, δημοσιεύει σήμερα το κείμενο της τελευταίας του επιστημονικής εισήγησης, που δόθηκε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών για την επέτειο των 200 χρόνων από τον θάνατο του Kant και ένα κείμενο του Μανόλη Αγγελίδη για το έργο του Κοσμά Ψυχοπαίδη.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΚΑΝΤΙΑΝΗΣ
ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΜΕ ΑΦΕΤΗΡΙΑ ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΙΩΝΙΑ ΕΙΡΗΝΗ*

*Πώς σκέφτεται ο Kant τη λογική που διέπει τις σχέσεις
που οδηγούν στην αιώνια ειρήνη;*

Κεντρικής σημασίας για την προβληματική που θα μας απασχολήσει εδώ φαίνονται να είναι οι καντιανές αναλύσεις για την *πειθαρχία του καθαρού Λόγου*, ιδιαίτερα η πειθαρχία εν όψει της *πολεμικής χρήσης του Λόγου*.¹ Ο Kant γράφει εδώ, ότι η ίδια η ύπαρξη του Λόγου προϋποθέτει την ελευθερία της κριτικής. Το τι είναι έλλογο δεν αποφασίζεται δικτατορικά, αλλά βάσει της συναίνεσης των κριτικά σκεπτομένων και ελεύθερων πολιτικά.

Η πολεμική χρήση του Λόγου, η οποία έχει ως στόχο να υπερβεί τόσο τη στάση του δογματισμού, όσο και τον σχετικισμό, σε ένα πρώτο βήμα αναδεικνύει την απροσδιοριστία μεταξύ δύο αντιτιθέμενων επιχειρημάτων, όπως είναι π.χ.:

Υπάρχει ένα ανώτατο ον / Δεν υπάρχει
(Priestley) (Hume)²

Κανείς δεν μπορεί να αποδείξει το Α, ούτε το μη-Α στα πλαίσια της εμπειρίας. Η καντιανή επιχειρηματολογία ολοκληρώνει ωστόσο τον κριτικό αναστοχασμό αναδεικνύοντας τα όρια της εμπει-

* Διάλεξη που δόθηκε στις 6 Δεκεμβρίου 2004 στο Συμπόσιο «Immanuel Kant Για την αιώνια ειρήνη» που διοργάνωσε το Εργαστήριο Μελέτης Ελληνογερμανικών Σχέσεων του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Γκαίτε Αθηνών (Αθήνα 6, 7 και 8 Δεκεμβρίου 2004). Μέρος του κειμένου βασίζεται σε παρατηρήσεις που περιλαμβάνονται στο βιβλίο Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, Πόλις, Αθήνα 1999. Το κείμενο παραχώρησε ευγενώς η κυρία Ολυμπία Ψυχοπαίδη, ο Γ. Κουζέλης έκανε την επιμέλεια.

1. Immanuel Kant, *Werkausgabe* (επιμ. W. Weischedel), τόμ. iv, *Kritik der reinen Vernunft 2*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1974, Β766.

2. Στο ίδιο, Β773.

ρίας και τους πρακτικούς όρους υπό τους οποίους μπορεί η ανθρώπινη πράξη να προσανατολισθεί προς μεταφυσικές έννοιες, όπως «θεός» ή αθανασία της ψυχής. Οριοθετεί έτσι τα όρια μεταξύ *Glauben und Wissen* (πίστης και γνώσης). Η οριοθέτηση αυτή έχει και *πολιτική σημασία*, διότι καθιστά περιττή –και μάλιστα επιζήμια– κάθε πολιτική διευθέτηση σε θέματα σχετικά με το τι είναι η «σωστή» πίστη. Η ώριμη κριτική καθιστά άνευ αντικειμένου κάθε κρατική παρέμβαση σε θέματα πίστης, πράγμα που αποβαίνει και προς το συμφέρον της πολιτικής.

Εντυπωσιάζει ωστόσο η συνέχιση αυτών των επιχειρημάτων στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, που συνδέει την παραπάνω προβληματική με το πρόβλημα της αλήθειας. Αυτό που φαίνεται εδώ –*prima vista*– είναι, ότι υπάρχουν περιπτώσεις όπου η απόκρυψη της αλήθειας θα μπορούσε να οδηγήσει στην πραγμάτωση ενός καλού σκοπού. Τούτο γίνεται λ.χ. όταν οι άνθρωποι που είναι εγωιστές και συνήθως προσποιούνται τους ηθικούς υιοθετούν τη *μανιέρα του αγαθού* («*Manier des Guten*»), προκειμένου να γίνουν αποδεκτοί σε μια πολιτισμένη («*zivilisiert*») ανθρώπινη κοινότητα. Οι θεσμοί της πολιτισμένης κοινωνίας (που αντιστοιχούν στη γενικότητα της νομοθεσίας, στην ελευθερία και ισονομία) τους υποχρεώνουν να επιδιώκουν το ιδιωτικό τους συμφέρον δίνοντας στην πράξη της τη μορφή που θα είχε αν δρούσαν με ηθικά κίνητρα. Φέρνω ως παράδειγμα εδώ, βάσει των αναλύσεων της θεμελίωσης της *Μεταφυσικής των Ηθών*, την περίπτωση, όπου ο έμπορος δίνει σε ένα παιδί ή σε έναν τυφλό σωστά τα ρέστα. Η πράξη αυτή αντιστοιχεί στην πράξη του καντιανού φιλοσόφου (που θέλει η πράξη να διέπεται από έναν γενικό πανανθρώπινο νόμο: έντιμα). Αλλά *εξίσου* η ίδια μορφή αντιστοιχεί και στην πράξη του έξιπνου εμπόρου που πιστεύει ότι τελικά θα αυξήσει τα κέρδη του, αν αποκτήσει τη φήμη ότι είναι έντιμος και αξιόπιστος. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η ταύτιση αυτή ηθικής και ωφελιμιστικής μορφής του πράττειν προϋποθέτει την ύπαρξη δομών που αποκλείουν την επιδίωξη ιδιωτικού οφέλους μέσω πράξεων που δηλώνουν και ως προς τη μορφή τους την εγωιστική σύστασή τους, όπως συμβαίνει στην περίπτωση λ.χ. της διά της βίας ιδιοποίησης ενός αγαθού, της κλοπής ή ληστείας, σε κοινωνίες που δεν έχουν εγκαθιδρυμένο πλαίσιο αστικής κοινωνίας. Στην πραγματικότητα η εγκαθίδρυση ενός τέτοιου πλαισίου φαίνεται να είναι όρος που ευνοεί την τέλεση ηθικών πράξεων.

Κάτι αντίστοιχο φαίνεται να λέγεται στο κείμενο που αναφερθήκαμε από την *Κριτική του Καθαρού Λόγου* σε σχέση με τις φιλοσοφικές διενέξεις, λ.χ. περί της ύπαρξης ή όχι ανωτάτου όντος. Και εδώ συναντάμε μία κριτική της απόκρυψης («Verstellung»), όταν οι αντίπαλοι δεν ομολογούν ο ένας στον άλλο τα όρια εντός των οποίων (κατά την ίδια κρίση τους) έχουν εγκυρότητα τα επιχειρήματά τους. Στις περιπτώσεις αυτές δογματίζουν και βρίσκουν τη δημόσια εξουσία απέναντί τους ως έναν επιπλέον δογματικό αντίπαλο. Με τον τρόπο αυτό βλάπτουν ωστόσο την υπόθεσή τους, ακόμη και αν είναι δίκαιη. Η Κριτική, ως *ύψιστος θεσμός*, που αρνείται την εγκυρότητα και στα δύο αντιτιθέμενα επιχειρήματα (των οποίων τα περιεχόμενα συνιστούν «πίστη»), επιτρέπει την υπέρβαση του διαρκούς πολέμου μεταξύ τους. Όπως γράφει εδώ ο Kant: μέσω του θεσμού της Κριτικής ο Λόγος υπερβαίνει τη φυσική κατάσταση του πολέμου και εξασφαλίζει τη μετάβαση από τον Χομπσιανό (ο Kant παραπέμπει εδώ στον Hobbes) πόλεμο όλων εναντίον όλων στην ειρηνική κατάσταση, στην «αιώνια ειρήνη», όπως γράφει εδώ. Από τη λογική της επιδίωξης νίκης που είναι αμφίβολη και οδηγεί διαρκώς σε νέες ήττες, νέες νίκες κλπ., σε περιοδική ειρήνευση και νέες εχθροπραξίες, η φιλοσοφία οδηγείται μέσω της κριτικής στην κατάσταση της ελευθερίας υπό νόμους που εξασφαλίζουν το κοινό καλό («gemeines Bestes») στα πλαίσια μιας ρεπουμπλικανικής πολιτείας του Λόγου.³

Είδαμε, ότι η καντιανή σκέψη ανατρέχει στο πρόβλημα της αλήθειας και της απόκρυψής της ως πρόβλημα θεσμικό, συγκεκριμένα ως πρόβλημα συγκρότησης των θεσμών και της πολιτικής που διέπουν τον ίδιο τον ανθρώπινο Λόγο. Για να σκεφθεί τον κόσμο, η κριτική φιλοσοφία θα πρέπει να αποκλείσει την ιδέα ενός κόσμου που συγκροτείται μέσα από την πλάνη, την πρόληψη και την εξαπάτηση. Ο διαφωτισμένος άνθρωπος τολμά να γνωρίσει (*sapere aude*),⁴ και η γνώση του προϋποθέτει ότι αποφεύγει να οντολογοποιήσει το φαινομενικό και απορρίπτει την αναδρομή σε δογματικές (υπερβατές) αξίες. Η δογματοποίηση του αγαθού/αληθούς δια-

3. Αναφορά στην *αιώνια ειρήνη*, ό.π., B780· πρβλ. και B806, όπου ως όπλα των αντιπάλων χαρακτηρίζονται οι «υποθέσεις», βάσει των οποίων παραμερίζουμε τις δογματικές αξιώσεις του Λόγου μας.

4. Πρβλ. την πρώτη παράγραφο του καντιανού κειμένου «Απάντηση στο ερώτημα, τι είναι διαφωτισμός;», «Beantwortung der Frage, was ist Aufklärung», Immanuel Kant, *Werkausgabe*, ό.π., τόμ. XI, σ. 53 κ.ε.

κόπτει τον κριτικό αναστοχασμό, ο οποίος συνίσταται ακριβώς στην κατανόηση αφενός της αναγκαίας παραγωγής, αφετέρου της φαινομενικότητας των δογματικών ιδεών. Η άρση του αναστοχασμού συμπίπτει με την άρση της κριτικής δύναμης. Με την άρση αυτή αίρονται και τα κριτήρια που επιτρέπουν στους ανθρώπους να διακρίνουν τι έχουν κοινό και σε τι διαφέρουν, σε τι συμφωνούν και με τι έρχονται σε αντίθεση, τι τους προσδιορίζει εσωτερικά και τι εξωτερικά και ποια είναι η σχέση προσδιορισμού και προσδιορισμένου στις κρίσεις τους.⁵

Τα κριτήρια αυτά αφορούν, ωστόσο, τη σχέση τους με τις ίδιες τις γνωστικοπρακτικές τους δυνάμεις και τη δυνατότητα αυτοπροσδιορισμού τους. Αν η κρίση τους ατονήσει, δεν θα είναι σε θέση να διακρίνουν τα κελεύσματα του λόγου τους και των αισθήσεών τους, ούτε θα μπορούν να αναστοχασθούν τη δυνατότητα οι μηχανισμοί που διέπουν το ιδιαίτερο (εγωιστικό) τους πράττειν να επιστρατευθούν για έναν κοινό για την ανθρωπότητα σκοπό. Με την άρση της αναστοχαστικής κρίσης αίρεται και η πολιτική φιλοσοφία, αλλά και η δυνατότητα διαφωτισμένης πολιτικής πράξης. Με την επαναεισαγωγή της, η κριτική φιλοσοφία κινητοποιείται υπέρ του Λόγου. Αναζητεί μια κοινωνία που να αποτελεί το *επιφαινόμενο του λόγου* (η πραγμάτωση του ίδιου του λόγου είναι ζήτημα εσωτερικού ηθικού αυτοπροσδιορισμού), μια κοινωνία στην οποία ισχύει το εξωτερικό πλαίσιο της ελευθερίας, στην οποία οι γενικοί κανόνες και οι επιμέρους ανταγωνιστικές δράσεις εντάσσονται στην ολότητα των δράσεων και την καθιστούν δικαιότερη. Η κοινωνία αυτή μπορεί να πραγματωθεί με όρους ελευθερίας, αλήθειας, επικοινωνίας και κριτικής.

Αυτό το φιλοσοφικοπολιτικό πρόγραμμα πραγματοποιήθηκε ο Kant σε μια σειρά έργα του που είδαν το φως της δημοσιότητας μετά την «Τρίτη κριτική» του, όπως στα δοκίμιά του για τη σχέση της «θεωρίας προς την πράξη» και για την «αιώνια ειρήνη», στη *Μεταφυσική των Ηθών* και στη *Διένεξη των Σχολών*.⁶ Κεντρικό πρόβλημα που θα τον απασχολήσει στο δοκίμιό του για την «αιώνια ειρήνη» (1795) είναι η διαλεκτική εξουσιαστικής δράσης, δημοσιότητας και κριτικής. Και εδώ ο Kant προβάλλει το αίτημα να έ-

5. Immanuel Kant, *Werkausgabe*, ό.π., τόμ. III, *Kritik der reinen Vernunft I*, σ. 285.

6. Immanuel Kant, *Über den Gemeinspruch. Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis*, (1793), *Werkausgabe*, ό.π., τόμ. XI.

χει κάθε πολιτικό σύνταγμα σε κάθε κράτος τη μορφή πολιτείας που διέπεται από νόμους (*res publica*).

Υποστηρίζει ότι η έννομη πολιτεία απορρέει από την ιδέα του δικαίου, δηλαδή την ιδέα της ελεύθερης συμβίωσης και της ρύθμισης των περιουσιακών σχέσεων σε καθεστώς που διέπεται από γενικούς αστικούς νόμους. Μόνο για ένα τέτοιο *ρεπουμπλικανικό* πολίτευμα υπάρχει η προοπτική να οδηγήσει τα κράτη στην παγκόσμια ειρήνη. Η ανάλυση του Kant περιέχει μια διάκριση μεταξύ δημοκρατικής και ρεπουμπλικανικής αρχής που μας θυμίζει την αντίστοιχη διάκριση του Rousseau. Η διάκριση του Kant μπορεί να αναχθεί σε μια διάκριση μεταξύ τύπου διακυβέρνησης (*forma regiminis*) και τύπου κατεξουσιασμού (*forma imperii*) στο πολιτικό σώμα.

Ο τύπος διακυβέρνησης αναφέρεται στη σύσταση της γενικής πολιτικής βούλησης που πρέπει να θεωρήσουμε ότι υπάρχει σε μια πολιτεία και μπορεί να είναι είτε δεσποτικός είτε ρεπουμπλικανικός.

Ο ρεπουμπλικανικός τύπος διακυβέρνησης προϋποθέτει ότι η εκτελεστική εξουσία δεν καθορίζει τα περιεχόμενα των πράξεών της με αφετηρία δικά της συμφέροντα (λ.χ. τα προσωπικά συμφέροντα ενός ηγεμόνα), αλλά τα αναζητάει έξω από τον δικό της χώρο, στον χώρο της νομοθεσίας, όπου τα περιεχόμενα των νόμων είναι καθορισμένα με γενικό τρόπο από την πολιτική φιλοσοφία και συνίσταται στην ελευθερία, στην ισονομία (κατάργηση προνομίων) και στην κριτική λειτουργία της δημοσιότητας. Με αυτή την έννοια, ο ρεπουμπλικανισμός συνεπάγεται τον χωρισμό των εξουσιών. Εάν αυτός ο χωρισμός δεν πραγματοποιηθεί, εάν δηλαδή ο μονάρχης δίνει την υποχρεωτική μορφή νόμων στο οποιοδήποτε αυθαίρετο και μη επιδεικτικό γενίκευσης περιεχόμενο της ατομικής του βούλησης, τότε υπάρχει δεσποτισμός.

Ως προς τον τύπο κατεξουσιασμού στο πολιτικό σώμα, ο Kant διακρίνει μεταξύ κράτους του ενός, αριστοκρατίας και δημοκρατίας. Το κριτήριο διάκρισης αναφέρεται στον αριθμό των προσώπων που ασκούν την εκτελεστική εξουσία (είτε ένας, ο μονάρχης, είτε λίγοι ενωμένοι μεταξύ τους είτε όλος ο δήμος). Στο δοκίμιο του για την «αιώνια ειρήνη», ο Kant απορρίπτει τη δημοκρατία ως τύπο κατεξουσιασμού, συσχετίζοντάς τη με τον δεσποτικό τύπο διακυβέρνησης, μια και, όπως υποστηρίζει, μπορεί να εγκαθιδρύσει την τυραννία των πολλών εις βάρος των λίγων ή, έστω, εις βά-

ρος ενός, και έτσι να οδηγήσει σε αντίφαση της γενικής βούλησης με τον εαυτό της.

Πώς, όμως μπορεί να διαμορφωθεί πολιτικό σύστημα που να εκφράζει τη γενική βούληση; Η καντιανή απάντηση είναι ότι ένα τέτοιο πολιτικό σύστημα πρέπει να στηρίζεται στην αρχή της *αντιπροσώπευσης*, όχι με την έννοια της αντιπροσωπευτικής εκλογής των κυβερνώντων, αλλά με την έννοια της υλοποίησης των ρεπουμπλικανικών ιδεωδών από την κυβέρνηση, και μάλιστα από το μοναρχικό «κράτος του ενός».

Ο Kant πιστεύει ότι στη δημοκρατία «θέλει ο καθένας να κάνει τον κύριο». Αν, όμως ο καθένας είναι φορέας δημόσιας εξουσίας, υπάρχει ο κίνδυνος σύγκρουσης μεταξύ των πολλών φορέων και ακύρωσης του ρεπουμπλικανικού ιδεώδους. Αν, αντίθετα, ο εξουσιάζων είναι ένας, υπάρχει μεγαλύτερη πιθανότητα να θελήσει να προσαρμόσει την πολιτική του πράξη στα φιλοσοφικά ιδεώδη.⁷ Η δυνατότητα μιας τέτοιας προσαρμογής προκύπτει από την ίδια τη δομή της καντιανής πολιτείας. Σε αντίθεση με την πλατωνική πολιτεία, όπου οι φιλόσοφοι καλούνται να κυβερνήσουν, στην καντιανή πολιτεία δεν είναι αναμενόμενο ούτε επιθυμητό να γίνουν οι φιλόσοφοι βασιλείς ή να φιλοσοφούν οι ίδιοι οι κυβερνώντες. Για να εξασφαλισθεί η αναγκαία σύμπραξη πολιτικής και φιλοσοφίας αρκεί οι κυβερνώντες να σέβονται την ελευθερία της σκέψης, να μην βάζουν φίμωτρο στη φιλοσοφία και να της επιτρέπουν τη δημόσια έκφραση. Τις λογικές προϋποθέσεις αυτής της σχέσης αναζητήσαμε στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου*.

Στο *Επίμετρο* του έργου του για την «αιώνια ειρήνη», ο Kant πραγματεύεται την προβληματική σχέση ηθικής και πολιτικής, όσον αφορά τη συμβολή της στην εδραίωση της ειρήνης τόσο στο εσωτερικό μιας πολιτείας όσο και στις διαπολιτικές σχέσεις. Η σχέση αυτή προσδιορίζεται από τον βαθμό επίδρασης του λόγου αφενός στο πεδίο της πράξης, όπου μπορεί να υπαγορεύσει το ορθό πρακτικό βάσει ηθικών κριτηρίων, και αφετέρου στο πεδίο των μηχανιστι-

7. Ο Kant, όπως φαίνεται εδώ, επιλέγει για τη Γερμανία ένα μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα που θα πραγματοποιεί από τον μονάρχη και που βαθμιαία θα αυξήσει τις ρυθμίσεις σύμφωνα με τη γενική αστική νομοθεσία, έστω και αν ο νομοθέτης δεν ελέγχεται από τους πολίτες. Στις σκέψεις αυτές περιέχεται η ιστορική εκτίμηση ότι στη Γερμανία ένα κοινοβουλευτικό σύστημα θα έφερνε στο Κοινοβούλιο κυρίως τους εκπροσώπους των ευγενών, οι οποίοι είχαν την πραγματική ισχύ, και όχι εκπροσώπους της ασθenoύς αστικής τάξης και της διανοήσης.

κών-αιτιακών σχέσεων, όπου επικρατεί απροσδιοριστία και είναι αδύνατες ασφαλείς αποφάνσεις για την έκβαση των γεγονότων.

Ο πολιτικός που υποτάσσει τις στρατηγικά προσανατολισμένες πράξεις του σε ασφαλή ηθικά-έλλογα κριτήρια χαρακτηρίζεται «ηθικός πολιτικός» και αντιπαρατίθεται προς τον «πολιτικό ηθικολόγο», που διαμορφώνει την ηθική σύμφωνα με τα προσωπικά του συμφέροντα. Ο ηθικός πολιτικός επιδιώκει να αλλοιώσει τη διεφθαρμένη δομή του πραγματικού, προσαρμόζοντάς τη σε φυσικοδικαιακές απαιτήσεις. Αν αυτό δεν μπορεί να γίνει αμέσως, τούτο δεν τον οδηγεί στον κυνισμό. Θα θεωρήσει τον εαυτό του πάντοτε δεσμευμένο από την υποκειμενική αρχή που επιτάσσει την αναγκαιότητα εγκαθίδρυσης ενός ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος, στο οποίο κυβερνούν οι νόμοι και οι πολίτες ταυτίζονται μαζί τους. Ο ηθικός πολιτικός γνωρίζει ότι η πρακτική του αυτή μπορεί να έχει και από λειτουργική άποψη ευνοϊκά αποτελέσματα για την πολιτεία και ότι, αντιθέτως, ο κυνισμός των πολιτικών σχεδιασμών λόγω του εγωισμού και των εξισορροπήσεων μεταξύ ιδιωτικών συμφερόντων οδηγεί τελικά στην καταστροφή της πολιτείας.

Άρα το πρόβλημα της ειρήνης δεν τίθεται ως πρόβλημα ορθών χειρισμών και επίδειξης τεχνικής πολιτικής φρόνησης αλλά ως πρόβλημα σοφίας που χαρακτηρίζει τον ηθικό πολιτικό και ως πρόβλημα εγκαθίδρυσης ρεπουμπλικανικών πολιτευμάτων βάσει αρχών του (πρακτικού) λόγου. Η πολιτική αυτή, που προσανατολίζεται προς τη γενική βούληση η οποία εκδηλώνεται μέσα από αυτές τις αρχές, θα μπορέσει να συμβιβασθεί και με τους εμπειρικούς μηχανισμούς άσκησης εξουσίας, αναδεικνύοντας το δίκαιο σε αιτία που επιδρά στις σχέσεις οι οποίες προσδιορίζουν τους μηχανισμούς αυτούς και καθιστώντας τις έτσι συμβατές με την ελευθερία και την ισότητα των πολιτών. Προτάσσοντας των ημαρτημένων σχέσεων στην πολιτεία το δίκαιο ως αιτία αλλαγής τους, ο ηθικός πολιτικός διασώζει την πολιτεία (το αγαθόν) αποδομώντας τις σχέσεις που την καταστρέφουν («το κακό»), δηλαδή τις σχέσεις που διέπονται από έναν ευδαιμονισμό χωρίς αρχές.⁸

Ο αντίποδας του ηθικού πολιτικού είναι ο *πολιτικός ηθικολόγος*, ο οποίος όμως, αλλάζοντας μορφές, μετατρέπεται σε θετικιστική τεχνοκράτη, αλλά και σε κυνικό διαχειριστή της εξουσίας. Ο η-

8. Πρβλ. για την έννοια του «κακού» (das Böse), στην *Αιώνια ειρήνη*, *Werkausgabe*, ό.π., τόμ. XI.

θικολόγος επικαλείται τους «νόμους» της ανθρώπινης φύσης που συνεπάγονται ότι οι άνθρωποι είναι κακοί, διεφθαρμένοι και αναξιόπιστοι, για να προωθήσει τις κυνικές πολιτικές εξουσιαστικής επιβολής, αποκρύπτοντας ότι οι ίδιες αυτές πολιτικές είναι υπεύθυνες για τη διαφθορά και την αναξιопιστία των ανθρώπων. Υποκρίνεται ότι σέβεται το δημόσιο δίκαιο, προσβάλλοντάς το, ωστόσο, διαρκώς με το να το θεμελιώνει στη βία. Παρουσιάζοντας τη σχέση εξουσίας και λαού ως σχέση δυσπιστίας και αβεβαιότητας, απεμπολεί εξ αρχής τη δυνατότητα να ανευρεθούν εγγενείς στη σχέση αυτή αρχές προς τις οποίες θα μπορούσε να προσανατολισθεί μια πολιτική που θα επιδίωκε τη μεταρρύθμιση και βελτίωσή της. Οπότε ως «αξία» απομένει για τους κυνικούς της εξουσίας η εξωτερική επίδραση μιας μεταφυσικής –ορθολογικά μη προσεγγίσιμης– θείας πρόνοιας (η εργαλειωκότητα συνοδεύεται εδώ από τον δογματισμό και απεμπολείται η πρακτική ανακλαστικότητα των αξιών).

Ο Kant δεν ξεχωρίζει την κυνική στάση από τη στάση των θετικιστικών και ιστοριστών του αντιπάλων. Οι νομικοί θετικιστές εκλαμβάνουν το ιστορικό/θετικό ως «αξία» χωρίς να αποδέχονται κάποιους κανονιστικούς όρους που θα οδηγήσουν στη δυνατότητα αξιολόγησης της ιστορικής θεσμικής πραγματικότητας. Για να αντιμετωπίσουν τα ανακύπτοντα πολιτικά προβλήματα, αναπτύσσουν τεχνικές και επιδεξιότητες τις οποίες επεκτείνουν και σε ζητήματα αρχών δικαίου. Αντί, δηλαδή, να υποτάσσουν τους μηχανισμούς της πολιτικής δράσης σε έλλογες αρχές, οργανώνουν με κριτήρια μηχανισμού (συμφερόντων και ισορροπιών δυνάμεων) το ίδιο το πεδίο της δικαιοσύνης και το πολιτικό πλαίσιο, αποσταθεροποιώντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις πολιτικές σχέσεις που υποτίθεται ότι θέλουν να ρυθμίσουν. Χρησιμοποιούν τις ιδέες της ελευθερίας και του δικαίου αλλά μόνον ως προφάσεις και μέσα για την πραγμάτωση εγωιστικών σκοπών.

Από την εν λόγω δράση των κακών διαχειριστών της εξουσίας προκύπτει και η κατεύθυνση προς την οποία στρέφεται η κριτική. Η κριτική θα ξεσκεπάσει τη «σοφιστική» (Sophistereî) και την εξαπάτηση της πολιτικής, που διαστρέφουν τις αιτιακές σχέσεις μεταξύ δικαίου και εξουσίας και εμποδίζουν να γίνει ορατή η αλήθεια (Blendwerk). Η κριτική ανάλυση θα καταδείξει ότι «αντικειμενικά» (σύμφωνα με τις αρχές της κριτικής θεωρίας) δεν υπάρχει αντίθεση μεταξύ πολιτικής και ηθικής. Μια τέτοια αντίθεση υπάρχει μόνον «υποκειμενικά», βάσει των εγωιστικών ορμών των ανθρώπων,

στις οποίες δεν μπορεί, ωστόσο, να αποδοθεί η εγκυρότητα του όρου «αντικειμενικότητα», η οποία προσιδιάζει μόνον στην *έλλογη πράξη* που αφορά τα δημόσια πράγματα.

Σε αντίθεση με θεωρίες που θεμελιώνουν την πολιτική σε υποκειμενικές αρχές με την προηγούμενη έννοια, η κριτική δέχεται ότι οι «καθαρές αρχές του δικαίου» είναι αντικειμενικές, δηλαδή είναι *πραγματοποιησιμες*, μπορούν να εφαρμοσθούν και να αποτελέσουν μια νέα έγκυρη πραγματικότητα. Από αυτή την άποψη η κριτική προειδοποιεί ότι μια ερμηνεία των πολιτικών και ιστορικών διαδικασιών που θα «εξηγούσε» τα συμβάντα αποκλειστικά βάσει των «υποκειμενικών» αρχών (εγωιστικού πράττειν) θα ήταν από επιστημολογική άποψη ανεπίτρεπτη.

Η πραγματοποίηση του δικαίου λαμβάνει χώρα σε έναν χώρο πολιτικής διευθέτησης συμφερόντων και η σχέση δικαίου και πολιτικής προσδιορίζεται κατά τον ορθό τρόπο μόνον ως «προσαρμογή» των πολιτικών σκοπιμοτήτων στο δίκαιο.⁹ Η προσαρμογή αυτή προϋποθέτει *ειλικρίνεια* στη σχέση μεταξύ των δρώντων και μια αποτελεσματική *δημοσιότητα*.¹⁰ Η ειλικρίνεια αποτελεί όρο για να ισχύουν οι νομικές συμβατικές υποχρεώσεις αλλά και για να υπάρξει μια κοινωνία στην οποία οι άνθρωποι τηρούν τον λόγο τους (με αυτή την έννοια γράφει ο Kant, όπως είδαμε ότι το «ψέμα βλάπτει την ανθρωπότητα»). Στο επιχείρημα ότι με το ειλικρινές πράττειν μπορεί να πέσει κανείς θύμα αντίπαλων ανειλικρινών στρατηγικών, ο Kant ανταπαντά ότι και το ανειλικρινές πράττειν δεν έχει εξασφαλισμένη την επιτυχία, αλλά είναι εξίσου απροσδιόριστο ως προς την έκβασή του. Με δεδομένη την απροσδιοριστία και των δύο στάσεων σε στρατηγικό επίπεδο, προκρίνεται η ειλικρινής δράση που σχετικοποιεί την αξία των στρατηγικών συμφερόντων εν γένει. Αν το ψευδές ταυτίζεται με το άδικο, το δίκαιο οργανώνει τη δική του αλήθεια στον χώρο του ανθρώπινου πολιτισμού. Απαιτεί να υπάρχει μια κοινωνία ελεύθερων ανθρώπων, όπου η ελευθερία του καθενός συνυπάρχει με την ελευθερία του άλλου υπό γενικούς νόμους. Αλλά για να γίνει αυτό θα πρέπει να συ-

9. Πρβλ. Immanuel Kant, *Werkausgabe*, ό.π., τόμ. VIII, *Die Metaphysik der Sitten*, σ. 642.

10. Όπως αναφέρεται στο καντιανό κείμενο για την *αιώνια ειρήνη*, όλες οι υποκειμενικές αρχές που απαιτούν δημοσιότητα συμφωνούν με το δίκαιο και με την πολιτική. Το δίκαιο επιτρέπει τη συνένωση των σκοπών, ενώ η πολιτική αποτελεί την ύλη των σκοπών (ευδαιμονία), *Werkausgabe*, ό.π., τόμ. XI, σ. 250 κ.ε.

νενωθούν οι βουλήσεις όλων σύμφωνα με την αρχή της ισότητας και να συγκροτηθεί δημόσια νομοθεσία, η οποία θα πρέπει να υλοποιηθεί μέσω μιας κυβερνητικής δράσης που να νομιμοποιείται μέσα από τη συναίνεση των πολιτών (αντιπροσώπηση).¹¹

Ο Kant κατανοεί τις αρχές αυτές ως όρους άσκησης ορθής πολιτικής και ως γνωστικούς όρους εξήγησης της πολιτικής διαδικασίας (ως επιβεβαίωσής τους ή ως απόκλισης από αυτούς). Αυτοί οι όροι συγκρότησης ενός πολιτικού σώματος μπορούν να διακριθούν αν γίνει αφαίρεση από τις εμπειρικές πρακτικές (επιδίωξη συμφεροντολογικών σκοπών) και από τις στρατηγικές («μηχανισμούς») διευθέτησης και διαχείρισής τους. Αλλά ο Kant οδηγείται στην «αιώνια ειρήνη» κατά την πραγμάτευση του προβλήματος της συμφωνίας πολιτικής και ηθικής, σε μια πιο δραστηκή διατύπωση: «Αν αφαιρεθεί αυτό το υλικό του δημόσιου δικαίου (εμπειρικές σχέσεις) [...] μας μένει μόνον η μορφή της δημοσιότητας, της οποίας τη δυνατότητα περιέχει μέσα της κάθε δικαιοσύνη, διότι χωρίς αυτήν δεν θα υπάρχει δικαιοσύνη (που δεν είναι νοητή παρά μόνον ως δημόσια κοινοποιήσιμη), άρα δεν θα υπήρχε και δίκαιο». ¹² (σ. 68) Εδώ ανευρέθη ο όρος όλων των άλλων κανονιστικών όρων ίδρυσης και διατήρησης έλλογων σχέσεων σε μια πολιτεία. Ο όρος αυτός εγγυάται ότι έχει συγκληθεί ο δήμος και ότι έχει θεσπίσει σχέσεις ελευθερίας και ισότητας αποδεκτές από τους πολίτες. Κάθε προσπάθεια κατάργησης των σχέσεων αυτών θα ερχόταν σε αντίθεση με την ιδέα ενός δημόσια βουλευόμενου σώματος. Και στην εγκαθιδρυμένη πολιτεία, όμως, οι επιμέρους πράξεις των πολιτικών, εφόσον δεν συμβιβάζονται με την αρχή της δημοσιότητας, είναι άδικες (αυτό αποτελεί τον «υπερβατολογικό τύπο» του δημόσιου δικαίου).¹³

Η διαπλοκή δικαιοσύνης και δημοσιότητας έχει για τον Kant ηθικές και νομικές συνέπειες αποτελώντας «δικαίωμα της ανθρωπότητας». Η ανθρώπινη κοινωνία μετατρέπεται σε προνόμιο σε δέσμευση, την ατομική ιδιοποίηση σε δημόσια αναγνώριση. Το στοιχείο της αναγνώρισης διανοίγει έναν χώρο δικαιοσύνης ο οποίος σχετικοποιεί την αυθαίρετη και τυχαία διάσταση που περιέχει κάθε οριοθέτηση του «δικού μου» από το «δικό σου». Αλλά η κριτική λειτουργία της δημοσιότητας εκτείνεται και πέραν του πεδίου κα-

11. *Werkausgabe*, ό.π., τόμ. VIII, σ. 641.

12. *Werkausgabe*, ό.π., τόμ. XI, σ. 68.

13. Στο ίδιο, σ. 69.

τοχύρωσης δικαιωμάτων και ανάληψης δεσμεύσεων σε μια πολιτεία που διέπεται από γενική νομοθεσία και απονέμει δικαιοσύνη ισονομικά στους πολίτες της. Η κριτική ιδέα μπορεί να προβληθεί και στο πεδίο της κοινωνικοοικονομικής δράσης, όπου επικρατούν λογικές φρόνησης, επιδεξιότητας και εξορθολογισμού των ατομικών στρατηγικών. Χαρακτηριστικό για τη λογική της δράσης αυτής είναι ότι όρος της επιτυχίας των σκοπών που θέτει ο δρων είναι η *απόκρυψη* τους από τους άλλους δρώντες. Η ιδέα της δημοσιότητας ως ηθική προβάλλεται τώρα κριτικά στην ίδια της τη νομικοπολιτική διάσταση. Επιτρέπει να σκεφτούμε μια κοινωνία που δεν χωρίζει τη σχέση δημοσίου και ιδιωτικού κατά τρόπο που να οδηγεί στην ίδρυση αφενός μιας σφαιράς θεμιτής απόκρυψης στόχων της επιχειρηματικής δράσης των εξατομικευμένων ιδιοκτητών και αφετέρου μιας σφαιράς δημόσιας κατοχύρωσης δικαιωμάτων, κοινοποίησης των δεσμεύσεων, δικαίου και ειλικρινούς ελέγχου των αξιώσεων των πολιτών.

Αλλά η εμβέλεια και ταυτόχρονα τα διλήμματα της καντιανής θεωρίας για τη φύση της δημοσιότητας και για τη θέση της ειλικρίνειας στην πολιτική θα αναδειχθούν και εν όψει του κεντρικού προβλήματος της πολιτικής θεωρίας –του προβλήματος της *αντίστασης* απέναντι στην τυραννική διακυβέρνηση. Η δυνατότητα της νομμοποίησης της επαναστατικής δράσης κατά της τυραννίας εξετάζεται από τον Kant με αφετηρία δύο ερωτήματα συνδεδεμένα μεταξύ τους, που οδηγούν στον προσδιορισμό κριτηρίων για την εξέταση και την απόρριψή της. Το *πρώτο* ερώτημα εξετάζει κατά πόσον είναι επιθυμητή από τους δρώντες που σκέπτονται να εμπλακούν σε μια εξέγερση κατά της τυραννικής διακυβέρνησης η ύπαρξη δύο κυβερνήσεων (της τυραννικής και της επαναστατικής), δηλαδή η κατάσταση εμφυλίου πολέμου (το χομπσιανό πρόβλημα). Η απάντηση στο ερώτημα αυτό οδηγεί στην απόρριψη της επαναστατικής βίας για να μη διαγωνιστεί η κατάσταση άρσης της ειρήνης και να μην αναδιπλασιαστεί η τυραννική βία, αντί, όπως επιδιώκεται, να εκλείψει.

Το *δεύτερο* ερώτημα εξετάζει κατά πόσον οι δρώντες που προετοιμάζουν την εξέγερση μπορούν να δηλώσουν δημόσια αυτόν τον σκοπό τους στους συμπολίτες τους. Είναι προφανές ότι ακριβώς λόγω της ύπαρξης της προς άρση τυραννικής εξουσίας («μηχανισμοί») μια κοινοποίηση των επαναστατικών στόχων θα οδηγούσε στη ματαίωσή τους. Ωστόσο η απόκρυψή τους θα ισοδυναμούσε με

υιοθέτηση της εργαλειακής λογικής την οποία χρησιμοποιεί και η τυραννία, καθιστάμενη, γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, τυραννική. Όσο αναπαράγεται η λογική αυτή, αναπαράγεται και η αντίστοιχη πολιτική πράξη. Το ζήτημα είναι, ωστόσο, να εκλείψει από τον δημόσιο χώρο.

Και το ερώτημα αυτό θα απαντηθεί από τον Kant αρνητικά ως προς την αρμοδιότητα της φιλοσοφίας να παράσχει νομιμοποιητική κάλυψη στους επιμέρους σχεδιασμούς της ανατρεπτικής δράσης, έστω και αν με αυτή τη δράση ανατρέπεται ο τύραννος. Η φιλοσοφία δεν εισέρχεται σε ζήτημα τεχνικών και μηχανισμών της εξέγερσης, αλλά εξετάζει την πολιτική δράση από την πλευρά των κανονιστικών της όρων, όπως και από την πλευρά των κανονιστικών της αποτελεσμάτων,¹⁴ χωρίς να αναλαμβάνει τη δέσμευση και για την ορθότητα των (από την πλευρά του καντιανού φορμαλισμού) «τυχαίων» όρων επέλευσης του ορθοκανονιστικού αποτελέσματος. Η αρχή της δημοσιότητας επιτρέπει να διαπιστωθεί κατά πόσον έχει φτάσει η κοινωνία σε εκείνο το σημείο καμπής όπου ο μηχανισμός της εξουσίας έχει προσαρμοστεί στο δίκαιο, δηλαδή κατά πόσον έχει πραγματοποιηθεί το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα.

14. Τα κανονιστικά αποδεκτά αποτελέσματα μιας εξέγερσης δεν μπορούν εκ των υστέρων να καταγραφθούν από την κυβέρνηση. Πρβλ. *ό.π.*, σ. 234. Αντίστοιχες σκέψεις διατυπώνονται και στη *Διένεξη των σχολών*.

Η ΑΝΟΡΘΩΣΗ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ

Η συμβολή της πολιτικο-θεωρητικής προβληματικής του Κοσμά Ψυχοπαίδη στην επαναδιατύπωση της κριτικής θεωρίας είναι το αντικείμενο αυτού του σημειώματος. Αυτή η προβληματική παρακολουθείται από τις *Έρευνες για την πολιτική φιλοσοφία του Kant* ως τους *Κανόνες και της Αντινομίες της Πολιτικής*. Συνίσταται δε στην επεξεργασία και ανάπτυξη μιας κριτικής επιστημολογίας που θα θέτει και θα αντιμετωπίζει τα προβλήματα σύγχρονων κοινωνιών, όπως αυτά τίθενται σε περιβάλλον κρίσης και με συμφέρον την άρση της. Υποστηρίζεται ότι πρόκειται για ένα συμφέρον που τίθεται από τη σκοπιά της χειραφέτησης, των σχέσεων αλληλεγγύης και της διαφύλαξης της ανθρωπίνης ζωής. Η ανάπτυξη αυτής της επιστημολογίας είναι ταυτόσημη με το κοινωνικο-θεωρητικό πρόγραμμα ανόρθωσης της κριτικής, όπως το συνθέτει ο Ψυχοπαίδης.

Ο Κοσμάς Ψυχοπαίδης, σε ένα από τα πρόσφατα κείμενά του,¹ θέτει το ζήτημα της επαναδιατύπωσης μιας κριτικής θεωρίας της κοινωνίας και της ιστορίας. Σε αυτό το πλαίσιο αναπτύσσει τη θέση ότι η παλαιότερη κριτική θεωρία δεν ολοκλήρωσε το κριτικό της πρόγραμμα. Έτσι τίθεται ως καθήκον η επεξεργασία και η ανάπτυξη μιας κριτικής επιστημολογίας, η οποία θα έχει τη δυνατότητα να θέσει και να αντιμετωπίσει τα προβλήματα συγκρότησης σύγχρονων κοινωνιών και αιτημάτων της πράξης, όπως αυτά τίθενται σε περιβάλλον κρίσης και με συμφέρον την άρση της. Πρόκειται για ένα συμφέρον που τίθεται από τη σκοπιά της χειραφέτησης, της αποκατάστασης σχέσεων αλληλεγγύης και της διαφύλαξης

* Ο Μανόλης Αγγελίδης είναι Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

1. Κ. Ψυχοπαίδης, «Αναζητώντας την επιστημολογία της κριτικής θεωρίας». Το κείμενο αυτό δημοσιεύθηκε ως εισαγωγή στο βιβλίο του Σ. Δημητρίου, *Θεμελίωση και ανασκευή. Επιχείρημα, νοηματική ταυτότητα και φιλοσοφική αξιολογία*, Εστία, Αθήνα 2003.

της ανθρώπινης ζωής. Η ανάπτυξη αυτής της επιστημολογίας είναι ταυτόσημη με το κοινωνικο-θεωρητικό πρόγραμμα ανόρθωσης της κριτικής, όπως το συνθέτει ο Ψυχοπαίδης.

Αυτή η ανάπτυξη προϋποθέτει ήδη τις έρευνες για την πολιτική φιλοσοφία του Kant.² Σε αυτές, η καντιανή κριτική του Λόγου θεματοποιείται ως άξονας μιας κριτικής της κοινωνίας, στο πλαίσιο της οποίας η καντιανή κριτικο-θεωρητική προβληματική αναδύεται ως προβληματική που αξιώνει την αποκατάσταση των ανθρωπινων σχέσεων εντός του φορμαλισμού του Λόγου. Μέσα από αυτές τις αναλύσεις αναδεικνύονται ως θεμελιώδες θέμα της καντιανής κατανόησης της κοινωνίας οι σχέσεις καταναγκασμού όπως αναπτύσσονται στις συνθήκες του σύγχρονου πολιτισμού. Η κριτική ανακατασκευή του καντιανού επιχειρήματος από τον Ψυχοπαίδη οδηγεί σε μια κατανόηση αυτού του καταναγκασμού ως διαμεσολαβημένου, από τη μια μεριά, από τους θεσμούς (επιβολή μέσω θεσμών) και, από την άλλη, ως αναγκαίου για τη συμφιλίωσή τους με την πολιτική εξουσία. Από αυτή τη σκοπιά συνελπώς, ο καταναγκασμός δεν έχει περιστασιακό και τυχαίο χαρακτήρα, αλλά απεναντίας συγκροτεί την έλλογη σχέση και οδεύει προς την ελευθερία. Ιδωμένη από τη σκοπιά του υποκειμένου, η κίνηση προς την ελευθερία δεν παράγεται με αυτόματο τρόπο από την ανάπτυξη των φυσικών καταβολών του. Από αυτές τις καταβολές παράγεται η ανθρώπινη επιδεξιότητα που διαμορφώνει όρους δυνατότητας της ελευθερίας, καθώς η τελευταία προϋποθέτει την άρνηση του εγωισμού και των ανθρωπινων ορμών.³

Αν προγραμματικός στόχος των *Ερευνών για την πολιτική φιλοσοφία του Kant* είναι, όπως τον έχει προσδιορίσει ο Ψυχοπαίδης, η σχέση της λογικής μορφής και των υπερβατολογικών όρων της γνώσης και της πράξης προς τη θεωρία των πολιτικών θεσμών, ο στόχος αυτός διευρύνεται και μετατοπίζεται στην *Ιστορία και μέθοδο*.⁴ Εδώ, σκοπός της έρευνας είναι η μεθοδική ανακατασκευή της σχέσης μεταξύ της ιστορικής συνείδησης και των τύπων θεμελίωσης στις κοινωνικές επιστήμες, και πεδίο της οι κλασικές κοι-

2. Κ. Ψυχοπαίδης, *Κριτική φιλοσοφία και λογική των θεσμών. Έρευνες για την πολιτική φιλοσοφία του Kant*, Εστία, Αθήνα 2001 (1η γερμανική έκδοση 1980).

3. Στο ίδιο, ιδιαίτερα την «Εισαγωγή», και σ. 213 κ.ε.

4. Κ. Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και μέθοδος*, Σμίλη, Αθήνα 1994 (1η γερμανική έκδοση 1984).

ωνικές θεωρίες από τον Kant ως τον Weber. Η ανωτέρω θεωρητική παράδοση τίθεται δεσμευτικά ως όρος της σημερινής κοινωνικο-θεωρητικής συνείδησης, ως αναγκαία προϋπόθεση για την ανακατασκευή τόσο του ιστορικού ορίζοντα, εντός του οποίου κινείται η σημερινή κοινωνική θεωρία, όσο και των τύπων θεμελίωσής της.⁵

Στο πλαίσιο αυτού του διευρυμένου θεωρητικο-κριτικού προγράμματος τίθεται το ζήτημα της σχέσης θεμελίωσης/αξιολογίας, καταρχάς στις ιδεαλιστικές θεωρίες. Τονίζεται ότι σε αυτές τις θεωρίες, οι θεμελιώσεις των κοινωνικών επιστημών συνδέονται με αξιολογήσεις ως προς την ορθή συγκρότηση της κοινωνίας, τίθεται δηλαδή το ζήτημα ότι ο κριτικός χαρακτήρας της κοινωνικής θεωρίας διασφαλίζεται υπό την προϋπόθεση του πρακτικού αιτήματος της ορθοθέσμησης. Ιδέες, όπως η ιδέα του ελεύθερου αστικού συντάγματος και η ιδέα της αυτονομίας του πολιτικού σώματος, δεν κατανοούνται μόνο ως αντικείμενο θεωρητικού αναστοχασμού αλλά και ως θεμελιώδεις πρακτικές αρχές προς τις οποίες δεσμεύεται η ίδια η επιστήμη προκειμένου να συγκροτηθεί και να αποκτήσει τον κριτικό της προσανατολισμό.

Ο Ψυχοπαίδης προσεγγίζει εκ νέου την καντιανή φιλοσοφία με σκοπό να αναδείξει τη σχέση θεμελίωσης/αξιολογίας στην καντιανή κριτική. Θεωρεί ότι στο πλαίσιο της καντιανής κριτικής παράγονται κατ' ανάγκη μεταφυσικές αξίες, όπως του ελεύθερου υποκειμένου, οι οποίες εν συνεχεία υπάγονται σε κριτικό έλεγχο μέσω της εμπειρίας, προκειμένου να γίνουν αποδεκτές ως πρακτικός οδηγός της επιστημολογίας και του σχηματισμού υποθέσεων.⁶ Υποστηρίζει δε ότι ο ανωτέρω προσανατολισμός της καντιανής κριτικής προς τις μεταφυσικές αξίες διασώζει τον ανθρώπινο λόγο από τον κίνδυνο να έρθει σε αντιπαράθεση με τους ηθικοπρακτικούς σκοπούς της ανθρώπινης ελευθερίας.⁷

Στο πλαίσιο της μεθοδικής ανακατασκευής της εγγελιανής θεωρίας, ο Ψυχοπαίδης αναδεικνύει μια κεντρική διάσταση της ιδεαλιστικής θεμελίωσης, η οποία συνίσταται στο ότι η ανακατασκευή του πραγματικού προϋποθέτει ως όρο της τη γνώση και την αξιολόγηση των σημερινών ελευθεριακών θεσμών και της σημερινής ελευθεριακής πράξης.⁸ Με αναφορά σε αυτή τη διάσταση, η ιστορία

5. Στο ίδιο, ιδιαίτερα την «Εισαγωγή».

6. Στο ίδιο, σ. 31.

7. Στο ίδιο, σ. 31.

8. Στο ίδιο, σ. 70.

αποκτά το νόημά της ως προϊστορία του παρόντος, που ως το παρόν της ελευθερίας αποτελεί το τέλος της. Τονίζεται περαιτέρω η εγγελιανή σύλληψη της σύγχρονης εποχής ως έλλογης, η οποία εκφράζει μια «πρακτική σχέση» που ανάγεται σε κριτήριο για την ανάλυση της σύγχρονης πολιτικής. Πρόκειται για τη σχέση του ελεύθερου πολίτη προς τους θεσμούς που εγγυώνται την ελευθερία.⁹ Θεωρείται ότι αυτή η σύλληψη εισάγει ουσιαστικά το ζήτημα της ιστορικότητας, αφού η αντίληψη της σύγχρονης ιδεολογικο-θεσμικής πραγματικότητας προϋποθέτει έναν τύπο θεωρητικής κατασκευής που αναπτύσσει τη σχέση μεταξύ των θεσμών της ελευθερίας και των ιστορικο-κοινωνικών όρων που οδηγούν σε αυτούς τους θεσμούς.¹⁰

Σε μεταγενέστερες επεξεργασίες, ο Ψυχοπαίδης επαναθέτει το ζήτημα του εγγελιανού ορθολογικού επιχειρήματος με αναφορά στην ιστορικότητα εκφοράς του φιλοσοφικού Λόγου.¹¹ Η έμφαση σε αυτή τη σύνδεση αποσκοπεί στο να αναδείξει τον αντι-δογματικό χαρακτήρα του εγγελιανού επιχειρήματος, καθώς επισημαίνεται η σχέση της «πολιτικής αρετής» με την κατανόηση των κοινωνικών συνθηκών, όπως οι τελευταίες προκύπτουν από τις ιδιοκτησιακές σχέσεις. Θεωρείται ότι αυτή η κατανόηση ανατρέχει σε μιαν ανάλυση, εσωτερικό στοιχείο της οποίας είναι αποδοχή της πραγματικότητας του σύγχρονου καταμερισμού της εργασίας ως δεσμευτικού ιστορικού όρου, ο οποίος γίνεται και μεθοδολογικός όρος της θεωρίας. Ο αντι-δογματισμός της εγγελιανής προβληματικής εμφανίζεται κυρίως στο ότι η ανάλυση της πολιτικής δεν θέτει ως αφετηρία της οποιαδήποτε αξιολογία για τη κοινωνική ζωή που επιθυμούν τα υποκείμενα, αλλά πρέπει «να νομιμοποιεί κάθε φορά τις αξιολογήσεις της με αναφορά στην ιστορικά διαμορφωμένη πραγματικότητα».¹²

Οι αναλύσεις του Ψυχοπαίδη στρέφονται εν συνεχεία στη μαρξική θεωρία ως τον ακρότατο ορίζοντα στον οποίο αναπτύσσεται η σχέση θεμελίωσης/αξιολόγησης, καθώς οι μεταγενέστερες βεμπεριανές επεξεργασίες έχουν επιχειρήσει με διάφορους τρόπους να την αποδομήσουν. Οι αναλύσεις βρίνουν από τη μαρξική κριτική

9. Στο ίδιο, σ. 73.

10. Στο ίδιο, σ. 74.

11. Κ. Ψυχοπαίδης, «Υπεράσπιση του ορθολογισμού», στο Κ. Ψυχοπαίδης, *Πολιτική μέσα στις έννοιες*, Νήσος, Αθήνα 1997, σ. 43.

12. Στο ίδιο, σ. 43.

της ιδεαλιστικής θεμελίωσης της κοινωνίας προς την ανάπτυξη μιας θεωρίας των υλικών κοινωνικών δυνάμεων.

Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης επισημαίνεται ότι η μαρξική θεωρία διαφοροποιείται από την παραδοσιακή θεωρία στο πεδίο της μεθόδου. Αυτή η διαφοροποίηση καθίσταται εμφανής στη μεθοδική ανάπτυξη των κατηγοριών της πολιτικής οικονομίας, η οποία κερδίζει την αυτοτέλειά της μέσω της κριτικής αναδρομής στα προβλήματα που ετέθησαν στο πλαίσιο της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας κατά τη μεθοδική ανάπτυξη των κοινωνικο-θεωρητικών κατηγοριών της. Επισημαίνεται ότι στο επίπεδο θεμελίωσης μιας θεωρίας της «υλικότητας», η έννοια των κοινωνικών δυνάμεων στον Marx αναπτύσσεται σε αφαίρεση από τις σκοπιές των επιμέρους δρώντων, ως «πυρήνας» μιας θεωρίας της συνολικής κοινωνίας. Θεωρείται δε ότι οι επιμέρους σκοπιές είναι δυνατόν να επανεισαχθούν και να αναπτυχθούν αφού συγκροτηθεί η θεωρητική σκοπιά της συνολικής κοινωνίας.¹³

Υποστηρίζεται περαιτέρω ότι η κατανόηση της μαρξικής θεωρίας ως ιστορικά προσανατολισμένης επιστήμης διασώζει τον αντιδογματικό χαρακτήρα της εγελιανής προβληματικής, καθώς το ζήτημα της πραγματοποίησης των ανθρώπινων δυνατοτήτων τίθεται σε αναφορά με τους όρους αναπαραγωγής της συνολικής κοινωνίας και του καταμερισμού της εργασίας. Οι αναλύσεις θεματοποιούν την ώριμη μαρξική προβληματική, όπως συμπυκνώνεται στη θεωρία της αξίας, ως μια κριτική προβληματική που συλλαμβάνει την κοινωνία ως σύστημα κοινωνικής εργασίας το οποίο αναπαράγεται μέσα από ιδιωτικές μορφές ιδιοποίησης. Έτσι η μαρξική θεωρία θα μπορούσε να κατανοηθεί ως μια θεωρία της αστικής κοινωνίας, η οποία αναλύεται ως κοινωνία της καπιταλιστικής παραγωγής και διανομής, η οποία αντιστοιχεί σε ένα τύπο καταμερισμού εργασίας που αναπτύσσεται βάσει της ανταλλαγής εμπορευμάτων.

Ο Ψυχοπαίδης, σε μεταγενέστερες επεξεργασίες του, θέτει εκ νέου το ζήτημα ένταξης του Marx στην εγελιανή παράδοση και θεωρεί ότι τούτο καθίσταται ιδιαίτερος εμφανές μέσα από την προβληματική της μεθοδικής ανάπτυξης των κατηγοριών και τη σύνδεσή της με την κριτική ανάλυση του σύγχρονου καπιταλιστικού συστήματος. Υποστηρίζει δε ότι η ανάπτυξη αυτή μας επιτρέπει να

13. Κ. Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και μέθοδος*, ό.π., σ. 159-160, 193, 197.

εκλάβουμε τις κατηγορίες της κριτικής της πολιτικής οικονομίας «ως ιστορικο-υπερβατολογικό πλαίσιο που επιτρέπει την *κάμψη* των εμπειρικών κατηγοριών προς ουσιώδεις διαστάσεις του πραγματικού στη νεωτερικότητα».¹⁴

Οι αναλύσεις εν συνεχεία στρέφονται στην ανάδειξη της μαρξικής αξιολογίας με αναφορά στην προβληματική του εμπορευματοκού φετιχισμού. Εδώ αναδεικνύεται η μαρξική κριτική στον ατομικό ορθολογισμό, ο οποίος θεωρείται ότι οδηγεί, σε κοινωνικό επίπεδο, σε ανορθολογισμό. Προνομακό πεδίο αυτών των αναλύσεων αποτελεί ο αναπροσδιορισμός της έννοιας του προσώπου, που από συμπύκνωση δικαιωμάτων έναντι των προνομαικών θεσμών της παραδοσιακής κοινωνίας μετατρέπεται σε «χαρακτηρολογική μάσκα», κατά την έκφραση του Marx, σε μορφή συγκάλυψης της εκμεταλλευτικής διαδικασίας. Ιδιαίτερα, αυτές οι αναλύσεις επισημαίνουν ότι η μαρξική προβληματική οικειοποιείται το αξιολογικό περιεχόμενο της ελευθερίας και της αξιοπρέπειας, παρά τη στρέβλωσή του, και το στρατεύει στην κριτική των ώριμων αστικών κοινωνιών οι οποίες θεωρείται ότι ήρθαν σε αντίθεση με τις ίδιες τους τις αρχές.

Το ίδιο ακριβώς ζήτημα επανατίθεται σε μεταγενέστερες επεξεργασίες, όταν ο Ψυχοπαίδης ερευνά προβλήματα γένεσης πολιτικών αξιών. Σε αυτό το πλαίσιο τονίζεται ότι η μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας περιέχει μια θεωρία σύστασης νομικο-πολιτικών αξιών (ελευθερία/ισότητα), οι οποίες παράγονται ως αναγκαίες μορφές κατά τη διαδικασία σύστασης της οικονομικής αξίας. Επισημαίνεται δε περαιτέρω ότι αυτές οι αξίες συγκροτούν ιδεολογικές επικαλύψεις των εκμεταλλευτικών σχέσεων σε καπιταλιστικές κοινωνίες και, ταυτόχρονα, αναγκαίους τύπους νομικο-θεσμικής διαμεσολάβησης αυτών των σχέσεων.¹⁵

Το θεωρητικό πρόγραμμα της *Ιστορίας και μεθόδου* καταλήγει με την κριτική ανακατασκευή της βεμπεριανής θεωρίας. Οι βεμπεριανές επεξεργασίες θεωρείται ότι οδηγούν στην κριτική όσων θεμελιώσεων προϋποθέτουν αντιλήψεις περί συνολικής κοινωνίας αλλά και θεωρίες που συνδέονται με λογικές ανάπτυξης του αξιακού στην ιστορία. Οι αναλύσεις βαίνουν από το βεμπεριανό σκε-

14. Κ. Ψυχοπαίδης, «Το πρόβλημα της ορθολογικής κατασκευής των εννοιών», στο Κ. Ψυχοπαίδης, *Πολιτική μέσα στις έννοιες*, ό.π., σ. 159.

15. Κ. Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες της πολιτικής*, Πόλις, Αθήνα 1999, σ. 352.

πτικισμό απέναντι στην ιδεαλιστική και μαρξική πίστη στην πρόοδο, προς τις βεμπεριανές αντιλήψεις βάσει των οποίων η μορφή του αντικειμένου συγκροτείται από την ίδια την επιστήμη. Οι αναλύσεις επισημαίνουν τις βεμπεριανές αντιλήψεις περί επιστημονικής κατασκευής βάσει τύπων που δεν δεσμεύονται αξιολογικά, τίθενται όμως ως δεσμευτικοί για την ανακατασκευή του πραγματικού ως πλέγματος σχέσεων αιτιότητας.

Ο Ψυχοπαίδης τονίζει ότι η φορμαλιστική μεθοδολογία του Weber δεν μπορεί να εκληφθεί ότι συνιστά ριζική άρνηση της κοινωνικής φιλοσοφίας. Αντίθετα διαπιστώνει δομές συνέχειας στο πεδίο της μεθοδολογίας όσο και στο πεδίο του πολιτικού-θεωρητικού αναστοχασμού του Weber, ιδιαίτερα δε όπως αυτές εκφράζονται στη στήριξη που αυτός παρέχει τόσο σε καντιανούς τύπους επιχειρηματολογίας όσο και σε διαλεκτικές μορφές σκέψης.¹⁶ Σε αυτό το πλαίσιο, επισημαίνεται ότι η βεμπεριανή μεθοδολογία κριτικής αναγωγής του αντικειμένου στις τελευταίες αξίες των ερευνητών ισοδυναμεί ουσιαστικά με διακοπή του αναστοχασμού πάνω στη διαδικασία της θεμελίωσης· διαπιστώνεται ωστόσο, μέσα από την κριτική ανακατασκευή του βεμπεριανού επιχειρήματος, ότι, παρόλ' αυτά, μπορεί να αναπτυχθεί ένας «ατελής» τύπος θεμελίωσης, που περιλαμβάνει «αναγκαία βήματα κοινωνικο-επιστημονικής θεμελίωσης, καθώς χαρακτηρίζεται από έναν αναστοχασμό στις κοινωνικές, δομικές και ιστορικές προϋποθέσεις του κοινωνικού πράττειν και πάνω στους δεσμευτικούς όρους σύστασης των ίδιων των τοποθετήσεων των επιστημόνων και των δρώντων».¹⁷

Στο πλαίσιο του πολιτικού-θεωρητικού προγράμματος του Ψυχοπαίδη κεντρική θέση καταλαμβάνει η έρευνα της φύσης και της δικαιολόγησης των πολιτικών κανόνων ως αντικείμενο της πολιτικής φιλοσοφίας. Πρόκειται για ένα πρόγραμμα μέσα στο οποίο το ζήτημα της πολιτικής πράξης αναδεικνύεται ως ένα από τα πλέον σημαντικά. Αυτό το πρόγραμμα αναπτύσσεται στους *Κανόνες και αντινομίες της πολιτικής* προς την κατεύθυνση να καταδειχθεί ότι η προϋπάρξασα πολιτικό-θεωρητική σκέψη δεν αποτελεί ένα απλό ιστορικό επεισόδιο, μεταξύ άλλων, που μπορεί ενδεχομένως να παραβλεφτεί, αλλά απεναντίας συγκροτείται ως ιστορία της *σημερινής* σκέψης και πράξης, ως αναγκαίο πλαίσιο κατανόησης των

16. Κ. Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και μέθοδος*, ό.π., σ. 269.

17. Στο ίδιο, σ. 361.

αντινομιών της *σημερινής* πολιτικής θεωρίας αλλά και των αδιεξόδων της *σημερινής* κοινωνίας.¹⁸

Το θεωρητικό πρόγραμμα αυτής της κατεύθυνσης περιλαμβάνει ερωτήματα που αφορούν τις συνδέσεις μεταξύ της αξιολόγησης και των εμποδίων που τίθενται κοινωνικά ως προς τη συγκρότηση των πολιτικών κανόνων· ερωτήματα που φανερώνουν τις εσωτερικές συνδέσεις των πολιτικών κανόνων με τις αξίες της «πόλης» στην κλασική πολιτικο-φιλοσοφική σκέψη· ερωτήματα που αφορούν την αντίληψη των κανόνων ως «εξουσιαστικών μέσων» που διασφαλίζουν την κοινωνική συνοχή· ερωτήματα που αφορούν την κατανόηση των κανόνων ως «ελευθεριακών μέσων» που διασφαλίζουν αντιστοίχως όρους κοινωνικής συνοχής· ερωτήματα που συνδέονται με την «ασάθεια» των κανονιστικών πλαισίων και στρέφονται προς το ιδεώδες πραγματοποίησης όρων αλληλεγγύης και άρσης των εκμεταλλευτικών σχέσεων· τέλος, ερωτήματα που αφορούν τους όρους συγκρότησης της πολιτικής νεωτερικότητας. Αυτά καταλήγουν σε συστηματικά διατυπωμένες θεωρητικές προτάσεις ως προς το πλαίσιο εντός του οποίου θα ήταν δυνατό να συζητηθούν *σήμερα* ζητήματα ανόρθωσης των κανόνων που απειλούνται, όπως και ζητήματα αποκατάστασης της κοινωνικής συνοχής που βρίσκεται σε διαρκή διακινδύνευση.¹⁹

Αυτές οι θεωρητικές προτάσεις περιέχουν ταυτόχρονα και μια κριτική στον σχετικισμό, όπως εκφράζεται στο πεδίο της πολιτικής θεωρίας με τη μορφή των θεωριών της απόφασης αλλά και με τη μορφή θεωρητικών μοντέλων απροσδιοριστίας. Για την κριτική του σχετικισμού επιστρατεύεται το πρωτοδιαφοριστικό επιχείρημα του Montaigne, το οποίο ο Ψυχοπαίδης ανακατασκευάζει κατά τρόπο ώστε να αποκαλυφθεί τόσο η κριτική που ασκείται σε αντιλήψεις που επιδιώκουν να διασφαλίσουν την κοινωνική συνοχή, εξαλείφοντας τη «διαφορά» στην κοινωνία, όσο και η αντίληψη βάσει της οποίας θεωρείται ότι η επιείκεια και η ανοχή στο πεδίο της κοινωνικής πράξης ενισχύουν τον βαθμό της κοινωνικής συνοχής.²⁰

Οι επεξεργασίες της προβληματικής του *κανονιστικού* Montaigne αποτελούν και το πλαίσιο υπέρβασης της κριτικής θεωρίας, από

18. Κ. Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες της πολιτικής*, ό.π., σ. 9.

19. Στο *ίδιο*, σ. 10. Ορισμένες από τις ακόλουθες επεξεργασίες πρωτοπαρουσιάστηκαν στην *Αυγή* της 19-12-2004 με τίτλο «Θεωρίες της πολιτικής, πολιτικές της θεωρίας».

20. Στο *ίδιο*, σ. 16-17, 584.

την οποία προέρχεται ο Ψυχοπαίδης. Η κριτική θεωρία ελέγχεται για την αδυναμία της να διατυπώσει μια θεωρία της σχέσης μεταξύ ορθολογισμού και αξιών και να οριοθετήσει με σαφήνεια το κριτικό απέναντι στο σχετικιστικό επιχείρημα. Ελέγχεται επίσης και ως προς το ότι δεν λαμβάνει *σήμερα* υπόψη της την ορθολογική δυνατότητα υπέρβασης των ανταγωνιστικών κοινωνικών σχέσεων. Έτσι, ο Ψυχοπαίδης υπερβαίνει το δίλημμα ανάμεσα στην απαισιόδοξη κατάληξη της εκτεταμένης κριτικής των πάντων και στη φορμαλιστική υπεκφυγή των περιεχομενικών όρων της κριτικής. Βέβαια, η στάση της πρώιμης κριτικής θεωρίας εξηγείται με αναφορά στον ιστορικό ορίζοντα της φασιστικής απειλής, η οποία καθιστούσε αναγκαία την απόρριψη κάθε σχετικισμού και σκεπτικισμού.²¹

Χαρακτηριστικό στοιχείο της απαισιόδοξης κατάληξης της πρώιμης κριτικής θεωρίας είναι, κατά τον Ψυχοπαίδη, η αμφισβήτηση της διαφωτιστικής βεβαιότητας ότι είναι δυνατή η υπέρβαση της βαρβαρότητας και η εγκαθίδρυση ελευθεριακών και δίκαιων σχέσεων στην κοινωνία, αμφισβήτηση που κορυφώνεται στην παρουσίαση του διαφωτισμού ως μιας διαδικασίας αυτοκαταστροφής που οδηγεί στην απώλεια του χειραφετητικού προτάγματος.²² Η νεότερη κριτική θεωρία ελέγχεται διότι οργανώνει την κριτική της στην πρώιμη σχολή στη βάση ενός φορμαλισμού του γενικού επικοινωνιακού κανόνα ως της μόνης μη ιδεολογικής στάσης. Τονίζεται εν προκειμένω ότι ο φορμαλισμός, αναγόμενος σε κριτήριο αξιολόγησης αξιών, διατηρεί αναλλοίωτο τον χαρακτήρα τους ως ανορθολογικών στοιχείων, μη αξιολογήσιμων κατά περιεχόμενο, διολισθαίνοντας έτσι στον ιστορισμό.²³

Ως εσωτερική συνέπεια του εκτεταμένου θεωρητικού προγράμματος που υλοποιεί ο Ψυχοπαίδης παράγεται και η πολιτικο-πρακτική του διάσταση. Το πρόβλημα της πράξης θεματοποιείται ως κεντρικό ζήτημα της θεωρίας του διαφωτισμού και της διαλεκτικής θεωρίας, με το οποίο είναι εσωτερικά συνδεδεμένο το πρόβλημα της εξήγησης.²⁴

Στην *Πολιτική μέσα στις έννοιες*, όπου περιέχονται επεξεργα-

21. Στο ίδιο, σ. 589.

22. Στο ίδιο, σ. 609.

23. Στο ίδιο, σ. 611-12.

24. K. Psychopedis, «Emancipating explanation», στο W. Bonefeld κ.ά. (επιμ.), *Emancipating Marx. Open Marxism 3*, Pluto Press, Λονδίνο 1995, σ. 21 κ.ε.

σίες προς την ανωτέρω κατεύθυνση, προβάλλεται ως αίτημα η θεμελίωση μιας «νέας δεσμευτικότητας». Πρόκειται για ένα αίτημα το οποίο θεωρείται ότι δεν μπορεί να υπηρετηθεί απλώς με αναφορές στην αδικία και στον ανθρώπινο πόνο, αλλά χρειάζεται απαραίτητως να έχει και πολιτική διάσταση. Αυτή η διάσταση αναπτύσσεται, αφενός, ως πρόνοια να μην εκφυλιστούν οι πράξεις χειραφέτησης σε εξουσιαστικό μηχανισμό και, αφετέρου, ως προστασία από τον κυνισμό του σχετικισμού, που περιπαίζει ως «μύθευμα» τον «χειραφετητικό λόγο» εξαιτίας του κινδύνου να μετατραπεί η χειραφέτηση σε χειραγωγικό εξουσιασμό.²⁵ Η κριτική θεωρία συνεπώς αναπροσανατολίζεται προς μια κατεύθυνση να καταδειχθεί ότι η «διαρκής ματαίωση του υποκείμενου» δεν είναι παρά μια «έκφραση της σύγχρονης ιστορικότητας» του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού και των μηχανισμών εξουσιασμού που παράγει. Σε αυτό το πλαίσιο, η πολιτικο-πρακτική διάσταση υλοποιείται ως πράξη αντίστασης στην καταστροφή των όρων του κοινωνικού βίου (ζωή/φύση) και της κοινωνικής συνοχής. Πρόκειται για μια πράξη η οποία αναπροσδιορίζεται και ανασυντίθεται ως αξία προστασίας της ανθρώπινης ζωής, ως αξία ανόρθωσης της κριτικής, στο εσωτερικό της οποίας γίνεται εκ νέου επίκαιρη η δυνατότητα να επικρατήσουν «σχέσεις μη χειραγώγησης και διάδοσης της κριτικής γνώσης, που θα επιτρέπουν να εντοπίζεται κάθε περίπτωση απειλής του όρου ζωής».²⁶ Κατά τον αναπροσδιορισμό αυτό, η επιχειρηματολογία βαίνει από τη σκοπιά του προβλήματος της αξίας ως ανοιχτού προβλήματος για τη σύγχρονη σκέψη, με άλλα λόγια ως πρόβλημα που εμπεριέχει ταυτόχρονα και όρους κριτικής στη δογματική σκέψη: η πραγμάτωση της χειραφέτησης δεν μπορεί να νοηθεί ως διαδικασία φάσεων, ως διαδικασία αναστολής των ελευθεριακών αξιών ώστε να εξασφαλιστούν πρώτα οι υλικές συνθήκες διαβίωσης.²⁷

Η ανωτέρω λογική, μέσω της οποίας θεωρείται ότι μπορεί να πραγματοποιηθεί το χειραφετητικό πρόγραμμα, θεματοποιείται ως «άρση του χωρισμού όρου και αξίας και άρση των λογικών διαδοχικών τους πραγμάτωσης».²⁸ Η προβολή του αιτήματος της ανωτέρω άρσης χάρη της χειραφέτησης θεωρείται ότι χαρακτηρίζει ου-

25. Κ. Ψυχοπαίδης, *Πολιτική μέσα στις έννοιες*, ό.π., σ. 28.

26. Στο ίδιο, σ. 29.

27. Στο ίδιο, σ. 29-30.

28. Στο ίδιο, σ. 30.

σιωδώς τη νεωτερικότητα, και στρέφεται κριτικά τόσο προς τις καπιταλιστικές κοινωνίες που δεν πέτυχαν να πραγματώσουν ελευθεριακές και ισονομικές σχέσεις, όσο και προς τις κοινωνίες του υπαρκτού σοσιαλισμού που δεν πέτυχαν να πραγματώσουν αλληλέγγυες σχέσεις και σχέσεις ανοιχτής δημοσιότητας μέσω της προηγούμενης διασφάλισης των υλικών συνθηκών διαβίωσης.

Αντίθετα, το χειραφετητικό πρόγραμμα προϋποθέτει ως δεσμευτικό του όρο την ελεύθερη και κριτική επικοινωνία μεταξύ των δρώντων υποκειμένων, προϋποθέτει την κριτική δημοσιότητα. Αλλά η κριτική δημοσιότητα συνδέεται με τη διερεύνηση των δυνατοτήτων άρθρωσης ενός νέου δημόσιου λόγου στις σημερινές συνθήκες ανάπτυξης της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας σε άμεση σύνδεση με το πρόβλημα διασφάλισης των όρων της κοινωνικής αναπαραγωγής σε παγκόσμια κλίμακα. Στο πλαίσιο αυτής της προβληματοθεσίας νοηματοδοτείται εκ νέου, από τη σκοπιά του σήμερα, το θεωρητικό-πρακτικό πρόγραμμα της νεωτερικότητας. Ο Ψυχοπαίδης θέτει εκ νέου το κλασικό χομπσιανό ερώτημα: «τι διασφαλίζει την κοινωνική συνοχή;» με τους όρους του σήμερα: «τι μπορεί να εμποδίσει τις σύγχρονες μορφές του καταμερισμού της εργασίας να εγκληματούν και να καταστρέφουν τον πλανήτη και την ανθρωπότητα;»²⁹ Θεωρεί ότι η απάντηση που θα δοθεί πρέπει κατ' ανάγκη να αναφέρεται στις διαπλοκές της σύγχρονης τεχνολογίας με τη δημοσιότητα. Πρόκειται για διαπλοκές που μπορούν να επιτρέψουν την άμεση επικοινωνία των πολιτών μεταξύ τους, ώστε μέσα από την αποκατάσταση δικτύων επικοινωνίας μεταξύ ερευνητικών κέντρων, πανεπιστημίων, εφημερίδων και ηλεκτρονικών μέσων ενημέρωσης, ομάδων πολιτών, κομμάτων και κινημάτων να αποκαλύπτεται κάθε καταστροφή, γενοκτονία και εκμετάλλευση.³⁰

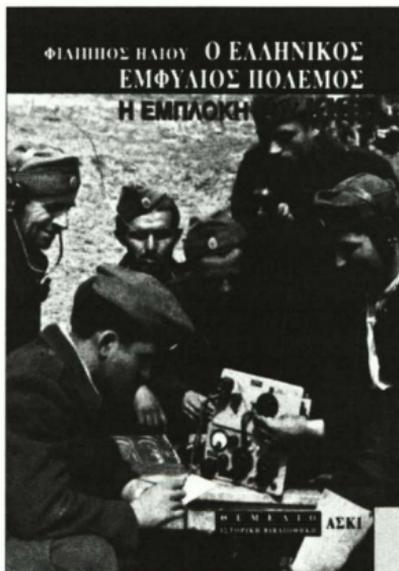
Έτσι, η ιδέα της κριτικής δημοσιότητας ανατρέχει στη θεωρία του διαφωτισμού, η οποία προκατέλαβε τη σχέση της έννοιας του «δημοσίου» με την ιδέα της «παγκοσμιότητας»: το δημόσιο, στη σκέψη του Ψυχοπαίδη, συγκροτείται ως χώρος όπου συνειδητοποιούνται αλλά και ρυθμίζονται οι όροι της κοινωνικής αναπαραγωγής και, συνάμα, περιλαμβάνει τους πολιτικούς όρους αυτής της συνειδητοποίησης και ρύθμισης, που δεν είναι άλλοι από τη συμμετοχή και τη δημοκρατία.

29. Στο ίδιο, σ. 228.

30. Στο ίδιο, σ. 228.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Κυκλοφορούν

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ
*Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ
ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ
Η εμπλοκή του ΚΚΕ*

ISBN 960-310-305-5

*Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ
ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ
Οκτώ ομιλίες για το βιβλίο
του Φίλιππου Ηλιού*

ΣΠ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ - Α. ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ
Β. ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ - Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ
Θ. ΜΑΛΙΚΙΩΣΗΣ - ΣΤ. ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ
Η. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ISBN 960-310-308-x

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

ΟΚΤΩ ΟΜΙΛΙΕΣ
ΓΙΑ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΗΛΙΟΥ

ΣΠ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ - Α. ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ - Β. ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ
Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ - Θ. ΜΑΛΙΚΙΩΣΗΣ
ΣΤ. ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ - Η. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΘΕΜΕΛΙΟ / ΑΣΚΙ

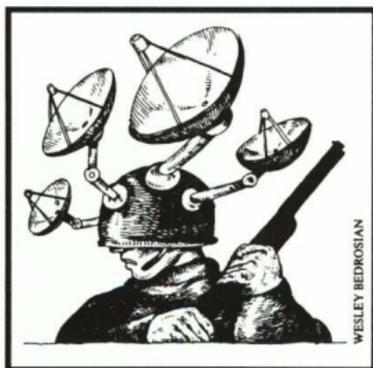
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
http://www.themelio-ekdoseis.gr e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

Ειδικό αφιέρωμα:

**Πόλεμος, ηγεμονία και πολιτική:
σύγχρονες θεωρητικές αναζητήσεις**

β' μέρος

Η ΑΠΟΔΥΝΑΜΩΣΗ ΤΩΝ ΒΑΘΡΩΝ.

ΓΙΑ ΕΝΑΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ ΤΗΣ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗΣ

Το άρθρο πραγματεύεται την ανάγκη μιας πολιτισμικής πρακτικής που θα αντιστέκεται δημιουργικά στην ομογενοποιητική πολιτική των ηγεμονικών πολιτισμών. Προτείνεται μια κριτική σχέση με την τέχνη που θα συμβάλει στην υπέρβαση της πολιτισμικής μονομέρειας και της ακόλουθης σε αυτήν κυριαρχικής πολιτικής. Υπογραμμίζει, επίσης, ότι μια τέτοια μετάβαση «στις κοινωνίες της ερμηνείας» αποτελεί πολιτικό διακύβευμα του καιρού μας μιας και η διεθνής πολιτική πραγματικότητα των δια-κρατικών διακανονισμών μοιάζει ανίκανη να περιορίσει την πολιτισμική επιθετικότητα των ισχυρών. Το άρθρο εστιάζει παραδειγματικά στη ζωγραφική τέχνη και στον τρόπο που αποτυπώνεται σε αυτή μια κριτική της πολιτισμικής λογικής της εξουσίας. Σε αυτή την κατεύθυνση σχολιάζονται έργα των W. Blake και F. Goya που παρουσιάζουν τη φρίκη του πολέμου, την αμετροέπεια της υπερμεγέθους εξουσίας και τις υπερβολές του ορθολογισμού.

1. ΗΓΕΜΟΝΙΚΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΑΝΤΙΠΑΛΕΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΕΣ

Οι πολιτισμικές υπερ-ταυτότητες,¹ ένοχες ή συνένοχες για απαξιώτικες, εχθρικές ή επιθετικές συμπεριφορές, έκδηλες ή λανθάνουσες, συχνά «εξελίσσονται» και οργανώνονται σε μονιμότερα φαινόμενα ενός *ηγεμονικού πολιτικού πολιτισμού*. Παραγόμενα εδώ ή εκεί χρησιμοποιούνται ως εργαλεία πολιτικής επιρροής όχι μόνο από τις πραγματικά μεγάλες δυνάμεις, αλλά και από άλλες

* Ο Α.-Ι. Δ. Μεταξάς είναι Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Για την έννοια αυτή, βλ. Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, «Θρησκευτικοποίηση της πολιτικής και φοβική κοινωνία» στον υπό δημοσίευση τόμο των ανακοινώσεων του Συνεδρίου «Ασφάλεια και δημοκρατία στην κοινωνία της διακινδύνευσης» που οργάνωσε από το Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, 9-10 Σεπτεμβρίου 2004, Γαλλικό Ινστιτούτο, Αθήνα.

που φιλοδοξούν κάτι ανάλογο να παραστήσουν. Κακέτυπα τέτοιων συμπεριφορών που, όμως, δεν είναι λιγότερο επικίνδυνα για την ειρήνη του κόσμου, κάνουν κατά καιρούς την εμφάνισή τους. Εκπορεύονται όχι μόνο από αυταρχικά καθεστώτα αλλά και από άλλα, ονομαστικώς μόνον δημοκρατικά. Ορισμένα αυτοχαρακτηρίζονται απόγονοι αυτοκρατορικών πολιτισμών – κάτι που δεν είναι πάντοτε ιστορικά ευδιάκριτο. Γι' αυτά η επανάκτηση της ιμπεριαλιστικής ηγεμονίας, έστω και ως εικόνας, περνά μέσα από πολιτικές ή πολιτειακές θρησκευοποιήσεις και απολυτοποιήσεις και εκδηλώνεται με μεγαλειώδεις κακόγουστες τελετουργίες και αναπαραστάσεις διαφόρων εντάσεων και αποχρώσεων που προκαλούν αισθητικό τρόμο. Δυστυχώς όχι σε όλους.

Και οι δύο εκδοχές ηγεμονικού πολιτισμού πάντως, τόσο η αυθεντική όσο και η κακέτυπη, έχουν πολλά κοινά ένα από τα οποία είναι ότι προσπαθούν να εξουθενώσουν άλλους πατροπαράδοτους *εξωτερικούς πολιτισμούς* κάθε φορά που διαβλέπουν ότι οι τελευταίοι, ως δομημένες νοοτροπίες, αντιστέκονται στα σχέδιά τους. Επιδιώκουν να τους ομογενοποιήσουν σε παγκόσμια κλίμακα στη βάση της δικής τους επικυρίαρχης πολιτιστικής και ...πολιτικής αντίληψης. Από τη στιγμή που έχουν την αίσθηση της «*ολικής υπεροχής*» και όλο και λιγότεροι τους την αμφισβητούν, ενώ οι εξωτερικοί πολιτισμοί –περιφερειακοί, εθνικοί ή τοπικοί– παραλείπουν έγκαιρα να αντιδράσουν, οι επικυρίαρχες δυνάμεις ενεργούν όχι πια περιστασιακά αλλά στρατηγικά. Εποπτεύουν σε σταθερή βάση όχι μόνο την οικονομική αλλά και την *αισθητική παραγωγή* και υπαγορεύουν, λιγότερο ή περισσότερο αδιόρατα, συχνά όμως και έκδηλα και ανάλογα με τα πολιτισμικά αντανάκλαστα στα οποία μας έχουν ήδη εκγυμνάσει, ακόμη και τις αισθησιακές μας προτιμήσεις και ...συγκινήσεις.

Ένας ηγεμονικός πολιτισμός, *πλανητικός* και επώνυμος και με υποτακτικές συμμαχίες εδώ και εκεί, έχει σήμερα υπό αυστηρή ηλεκτρονική *καθολική επιτήρηση* κράτη, κοινωνίες και οργανώσεις κάθε λογής. Ταυτόχρονα, από δεκαετίες τώρα, μας έχει επιβάλει σε μεγάλη έκταση ένα καθεστώς υποχρεωτικής υιοθέτησης των δικών του αντιλήψεων για τη ζωή, για την ειρήνη, για το δίκαιο, για την ελευθερία, για την τέχνη, για τη δημοκρατία, για την ...ασφάλεια, αλλά και τη δική του άποψη για τη διεθνή τάξη και τη διεθνή νομιμότητα. Με ένα μάλιστα χαμηλότατο κόστος ασκεί την παγκοσμιοποιημένη διακυβέρνησή του αφού διαμορφώνει σε πολύ μεγάλο

βαθμό τις λεγόμενες «μεταβατικές αξίες» με τις οποίες μας μετατρέπει σε *αυτόματους τελεστές* του δικού του στρατηγικού σχεδιασμού. Ενός σχεδιασμού που «συλλαμβάνεται» εξωκοινωνικά από όργανα λιγότερο ή περισσότερα ανεξέλεγκτα και οργανώνεται και εκτελείται από μία παντοδύναμη γραφειοκρατική μειοψηφία που δεν φαίνεται να υπόκειται σε κανέναν *συγχρονικό* προς τη δράση της *πολιτικό έλεγχο*. Αυτό είναι κάτι που δεν πρέπει να αποσιωπάται. Ενώ στην κλασική αντίληψη του «κράτους δικαίου» η αρχή της «συνέχειας της δημόσιας υπηρεσίας» παρέχει στην τελευταία την αναγκαία ανεξαρτησία για να ανθίσταται στις κυβερνητικές παρεμβάσεις, εδώ η δημόσια υπηρεσία έχει εξελιχθεί σε μια παρακυβερνώσα γραφειοκρατία για να υπενθυμίζει στην πολιτική ότι δεν μπορεί να εξέλθει από μια ηγεμονική άποψη δημοσίου συμφέροντος. Μία αντίληψη εντελώς ξένη προς κάθε αίσθηση *διεθνούς νομιμότητας*.

Οι ηγεμονικοί πολιτισμοί έτσι υποστηριγμένοι δεν ανέχονται την *πολιτισμική πολυμορφία*. Κάθε υπερδύναμη, ενώ υποκρίνεται ότι σέβεται τις ιδιαιτερότητες των άλλων, ενώ διακηρύσσει ότι υποστηρίζει τις τοπικές πολιτισμικές ταυτότητες ως αναγκαίο πολυαρχικό όρο για τη διατήρηση της ειρήνης του κόσμου, σταθερά κάνει το αντίθετο. Δεν αφήνει ελεύθερη την *εξωτερική σκέψη*. Επιδιώκει να την επικαθορίζει τόσο ως ενεστώσα κατάσταση όσο και ως αυριανή μετεξέλιξη ώστε εγκαίρως να προλαβαίνει τις ενοχλητικές παρεκκλίσεις από την πολιτισμική και συνακόλουθα και την πολιτική νομιμότητα που έχει επιβάλει.

Είναι προφανές ότι με τον όρο *εξωτερικοί πολιτισμοί* ή αντίπαλες κουλτούρες εννοούμε κάθε περιοχή του κόσμου, «εθνική», περιφερειακή, τοπική ή διασυνοριακή, κάθε ιστορική κοινωνία ή λαό που έχουν συνείδηση της ιδιαίτερης πολιτισμικής ύπαρξής τους. Αυτές τις αντίπαλες κουλτούρες η πολιτισμικά επικυρίαρχη δύναμη κρίνει ότι πρέπει να τις θέσει υπό ριζικό ή διορθωτικό ιδεολογικό έλεγχο, επιβάλλοντάς τους και τα αντίστοιχα *εξωτερικά συμβολικά συστήματα* με τα οποία και τους υπαγορεύει όχι μόνο πώς πρέπει να σκέφτονται, αλλά και πώς πρέπει να παρίστανται. Όλα αυτά επιδιώκονται και, σε μεγάλη έκταση, επιτυγχάνονται είτε μέσα από τον ιδιοκτησιακό άμεσο ή παρένθετο έλεγχο των Μέσων Μαζικής «Ενημέρωσης» αλλά και της διανομής της διαφημιστικής δαπάνης, είτε μέσα από τη διεταιρική και διασυμφωνημένη ρυθμιστική παρέμβαση που επιβάλλει η επικυρίαρχη δύναμη στο συνο-

λικό σύστημα των εργασιακών σχέσεων και στο είδος των προϊόντων που πρέπει να παραχθούν. Είναι γνωστό ότι, σε ορισμένες περιπτώσεις, σε πολλές χώρες και ανάλογα με το ισχύον νομοθετικό καθεστώς, δεν είναι εντελώς γνωστοί όχι μόνο οι τυπικοί ιδιοκτήτες των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης αλλά και οι πραγματικοί ιδιοκτήτες της χρήσης αυτών των μέσων. Αυτοί δηλαδή που, στη βάση άλλων επιχειρηματικών συνεξαρτήσεων, επιβάλλουν το περιεχόμενο των προγραμμάτων και τον τρόπο παρουσίασης των ειδήσεων. Έτσι, οι προσκλήνιοι παράγοντες δεν συμπίπτουν πάντα με τους παρασκήνιους ηγεμόνες.

Μέσα σε αυτές τις ελεγχόμενες, τόσο στο χρηματο-οικονομικό όσο και στο χρηματιστηριακό επίπεδο, εμπορευματικές συνθήκες προσδιορίζεται το ουσιαστικό περιεχόμενο των μηνυμάτων που έντυπα, ηλεκτρονικά και διαδικτυακά διοχετεύονται στον «υπόλοιπο» κόσμο. Πρόκειται για ένα περιεχόμενο που εννοεί όχι τη συλλογιστική στάση απέναντι σε ό,τι γενικά γράφεται, λέγεται ή υπονοείται, αλλά την απροσχημάτιστη και ρυθμιζόμενη αντιπαράθεση την οποία ο επικυρίαρχος ταυτόχρονα συντηρεί και εν μέρει εξουδετερώνει. Παρεμβαίνοντας σε διμερή βάση διασπά τη συνοχή των περιφερειακών δυνάμεων και παρακρατεί τη διοίκηση των τρόπων διαδοχικής και εναλλασσόμενης πρόσκαιρης επικράτησης του ενός πάνω στον άλλο.

Οι ηγεμονικοί πολιτισμοί δεν ενδιαφέρονται για τη *στοχαστική καλλιέργεια* και συνεπόμενα δεν τους απασχολεί ειλικρινά ούτε η κοινωνική ευαισθησία ούτε η αλληλεγγύη. Γι' αυτό και παράγουν καθημερινής χρήσης άχρηστα προϊόντα, υψηλής μεν αγοραστικής έλξης αλλά όχι βεβαίως αυτά που θα προκαλούσαν μια ποιοτική αναβάθμιση του μέσου καταναλωτή. Είναι προϊόντα *κλειστής αισθητικής*. Αυτό ισχύει σήμερα από τα παιγνίδια –αφού εξ απαλών ονύχων πρέπει να προσδιορίζονται οι τάσεις, γιατί βέβαια τίποτε δεν πρέπει να αφήνεται στην τύχη– μέχρι τα ενδύματα και από τις γεύσεις μέχρι τα κάθε λογής θεάματα και «ψυχαγωγίες». Σε αυτήν τη διαστροφική κατεύθυνση λειτουργούν τα περισσότερα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, και είναι αυτά που μέσα από τη γενικευτική τους δράση, εξουδετερώνουν οτιδήποτε το ιδιαίτερο. Αυτά *προδιαθέτουν* στο τι θα παραχθεί με το χαμηλότερο κόστος. Κυρίως όμως διασφαλίζουν πώς αυτό θα πωληθεί σε μια, αρχικά μόνο υφάλμυρη, τιμή η οποία όμως σατανικά «ζυγισμένη» δεν θα αποθαρρύνει τη συνέχιση της καταναλωτικής στάσης πάνω στο ίδιο ή

σε ένα δήθεν διαφορετικό προϊόν. Το τελευταίο όλο και ακριβότερα θα πωλείται χωρίς όμως η αύξηση της τιμής του να προκαλεί τη γενικότερη απόκρουσή του. Και αυτό γιατί ο τύπος των προϊόντων και κυρίως των πολιτιστικών σταθεροποιείται όχι ακριβώς ως ταυτόσημος, αλλά ως καθορισμένης *εξελικτικής ελαστικότητας* τόσο ουσιαστικής όσο και μορφολογικής. Διαδίδεται, δηλαδή, μια *αισθητική γραμμή*, μια μόδα κάποιας διάρκειας, στην οποία το αγοραστικό κοινό εγκοινωνίζεται ώστε να μην αναζητεί το κάτι άλλο πριν από τη στιγμή που ο επικυρίαρχος πολιτισμός θα κρίνει ότι πρέπει να του αλλάξει τις προτιμήσεις του ως προς αυτό.

Τόσο άθλια έχουν τα πράγματα και μολονότι οι αποδείξεις είναι πολλές και απτές, τις αντιπαρερχόμεθα ως μοιραίες. Αυτό όμως συνεπάγεται ότι τα διάφορα γούστα, τα δικά μας, (το γαλλικό, το ελληνικό, το καταλάνικο, το βερολινέζικο, το προβηγκιανό, το βενετσιάνικο, το επτανησιακό, το συριανό ακόμη) κινδυνεύουν να *ομογενοποιηθούν*. Και έτσι να καθηλωθούν σε μια μορφή *συμπερνούσας έκφρασης*. Η διάρκεια της *εγκυριακής ισχύος* αυτής της τελευταίας είναι εξίσου υπολογισμένη ώστε το κόστος παραγωγής, διάθεσης και μετεξέλιξης αυτών των προϊόντων «πολιτισμού» να είναι προκλητικά ανταγωνιστικό προς άλλα πολιτιστικά προϊόντα ανώτερης αισθητικής ποιότητας. Τα τελευταία παραφυλάσσονται μόνο για ορισμένες κατηγορίες πληθυσμού και προληπτικά εκτοπίζονται για τους πολλούς ώστε να είναι *επιφυλασσόμενα προϊόντα* μόνο για τους πρώτους. Δεν καταναλώνονται από τους πολλούς όχι μόνο επειδή είναι ακριβά αντικείμενα, αλλά επειδή συσσωματώνουν *αισθητικές τάσεις* που δεν προσφέρονται στο ευρύ κοινό. Αν οι τάσεις αυτές διαδίδονταν παραπέρα θα οδηγούσαν σε *πρότυπα επιλογής* που μοιραία θα απαιτούσαν την αυθεντική βελτίωση και των άλλων προϊόντων. Κάτι βέβαια που δεν θα ήταν καθόλου σύμφωνο με τη βασική κερδοσκοπική στρατηγική του ηγεμονικού πολιτισμού που προσβλέπει στον μέσο καταναλωτή. Αυτή η στάση όμως δεν σημαίνει τίποτε άλλο παρά σταθερή υπονόμηση των περιφερειακών, εθνικών και τοπικών προϊόντων και πολιτισμών ώστε οι τελευταίοι, αν θέλουν κάπως να επιβιώσουν ή να γίνουν ανεκτοί, να αναγκάζονται να «συμμαχούν» με τη γενική τάση εγκαταλείποντας τα χαρακτηριστικά τους. Ακριβέστερα, αναπροσαρμόζοντας τις ιδιαιτερότητές τους και ευθυγραμμίζοντάς τις προς τη γενική τάση, ενισχύουν το απρόσωπο *γενικευμένο γούστο*.

«Λογικό» φαίνεται πλέον σε ένα τέτοιο σύστημα άνισης πολιτι-

ομικής ανταλλαγής οι αξίες αλλά και οι πάσης φύσεως διαλλαλητές τους να υποδεικνύονται και να επιλέγονται από κάποια Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης με κριτήρια που αντιστοιχούν στα «πολιτιστικά» ή άλλα προϊόντα που διαφημίζουν. Πρέπει όμως ταυτόχρονα –γιατί πάντοτε απαιτείται κάποιο κύρος, έστω και κίβδηλο– να αναδεικνύονται αυτοί οι μεσολαβούντες διακινητές σε υποχρεωτικά ταλέντα ώστε να λειτουργούν και ως επαγγελματικά πρότυπα, αντίστοιχα προς τα προϊόντα που διαφημίζουν. Πολλοί από αυτούς χρησιμοποιώντας π.χ. την παράτολμη αγένεια, την αδιάκριτη ανακριτική εισήλαση στον ιδιωτικό βίο και παραβιάζοντας κάθε έννοια ατομικού δικαιώματος ή προσωπικών δεδομένων, καλλιεργούν γενικότερα όχι μόνο την αδίστακτη συμπεριφορά αλλά και τη συναισθηματική σκληρότητα απέναντι σε διανοητικά αφελή ή οικονομικά ανήμπορα άτομα. Σκληρότητα που στη συνελόμενη αφανή μετεπίπτωσή της καθιερώνεται γενικότερα ως αναγκαία προϋπόθεση κοινωνικής και επαγγελματικής επιτυχίας.

Είναι ίσως περιττό να θυμίσουμε ότι πολλοί από τους παραπάνω «καλλιτέχνες» είναι επιθετικά αμόρφωτοι. Όχι μόνο γλωσσικά, επειδή αυτό φαίνεται, αλλά και ουσιαστικά. Άλλοτε πάλι κάποιοι αυτοπροσδιοριζόμενοι σαν ειδικοί καλούνται σε «ψυχιατρικές» εκπομπές και αυτοδηλούμενοι θεραπευτές παρεμβαίνουν στη ζωή μας και το μόνο που κάπως διορθώνει τα πράγματα είναι το συχνά κατάδηλο των ανοησιών που εκστομίζουν.

Μερικά από αυτά τα πολιτισμικά προϊόντα –αλλά και τους αντίστοιχους διαλλαλητές τους– τα έχουν προγραμματίσει σε παγκόσμιο επίπεδο να τα απολαμβάνουμε στις ώρες που έχει διαπιστωθεί ότι έχουμε ανάγκη χαλάρωσης, ενώ ταυτόχρονα τις ίδιες αυτές ώρες είμαστε διανοητικά παροπλισμένοι ή και το χειρότερο *κοινωνικά αφηρημένοι*. Αιχμαλωτισμένοι –ας το ομολογήσουμε– με όλα αυτά, γελάμε. Είμαστε όμως «αιχμάλωτοι», όχι μόνο επειδή μας γοητεύουν όσα βλέπουμε ή ακούμε ή γιατί δεν μας αφήνουν να δραστηρεύουμε προς κάτι άλλο, αλλά επειδή σιγά-σιγά αναζητούμε ανακλαστικά, εξαρτησιακά πια, αυτού του είδους τις απολαύσεις. Καταναλώνουμε έτσι προϊόντα που τα χαρακτηρίζει το επίπλαστο, το επιφανειακό, το επουσιώδες. Πρόκειται στην κυριολεξία για «επι-προϊόντα». Χρησιμοποιώ το «επί» αντί του αυτονόητου «υπό» γιατί το πρώτο υποδηλώνει το πιο κρίσιμο: ότι η υφαρπαγή μας γίνεται κυρίως σε επικοινωνιακό επίπεδο, δηλαδή σε αυτό που προκαλείται η επιθυμία της αναζήτησης και κατανάλωσής του.

Αντιμέτωποι με ένα τέτοιο καθεστώς παγκοσμιοποιημένου «επιπολιτισμού» και, ταυτόχρονα, γενικού αποπλισμού των εξωτερικών πολιτιστικών οντοτήτων, τι κάνουμε; Υπάρχουν αντίπαλες κουλτούρες;

Είναι προφανές ότι χωρίς την προστασία της κάθε ιδιαιτερότητας, της αρχιτεκτονικής, της μουσικής, της λογοτεχνικής, της λαϊκής παράδοσης, της τοπικής γεύσης, η πολιτισμική κυριαρχία του ενός ή του άλλου μεγάλου όλο και περισσότερο θα θριαμβεύει.

Τι δυνατότητες υπάρχουν για να περάσουμε από αυτήν την κάθετη *πολιτισμική επικυριαρχία* σε μια άλλη οριζόντια *δημιουργική συνομιλία*; Σε μια που θα αναπτυσσόταν πρώτα ανάμεσα σε αυτούς τους ίδιους τους εξωτερικούς πολιτισμούς –περιφερειακούς, εθνικούς, ενδοεθνικούς και διασποριακούς– ώστε να αισθάνονται όχι μόνο ότι υπάρχουν αλλά ότι, ταυτόχρονα, μέσα ακριβώς από αυτήν τη συνομιλία, αλληλοεμπλουτίζονται χωρίς να θίγεται η πυρηνική υπόσταση του καθενός; Και αυτό, διότι δημιουργική συνομιλία χωρίς τον σεβασμό αυτής της υπόστασης δεν είναι δυνατή.

Η υιοθέτηση τρόπων με τους οποίους οι διάφοροι εξωτερικοί πολιτισμοί συνομιλούν δεν μπορεί παρά να στηρίζεται σε μια κάποια *συγκριτική βίωση* των ιδιαιτεροτήτων τους, κάτι που θα επέτρεπε τη συνειδητοποίηση του ουσιαστικού πλούτου της κάθε περίπτωσης. Ο P. Gauguin κάτι ήξερε και κάτι έκανε ως προς αυτό. Αν όμως τότε, στα τέλη του 19ου αιώνα, αυτό ήταν μια «εξωτική» εθνολογική επιλογή, το προσωπικό καπρίτσιο ενός αιρετικού καλλιτέχνη, σήμερα μια ανάλογη στάση δείχνει πολύ περισσότερο αναγκαία. Και δεν μπορεί να επιδιωχθεί παρά μέσα από μια γενικευμένη υιοθέτηση μιας αυθεντικά «κοσμοπολίτικης» στάσης ζωής που βλέπει τον πολιτισμό του άλλου με *καλοπροαίρετη περιέργεια* και με σεβασμό τον εξηγεί.

Μια τέτοια οριζόντια συνομιλία η οποία θα οδηγούσε, πέρα από τις «κοινωνίες της πληροφορίας» και τις «κοινωνίες της γνώσης», σε *κοινωνίες της ερμηνείας*, δεν θα μπορούσε να συντελεσθεί μέσω του διαδικτύου; Θα μπορούσε. Υπό την προϋπόθεση όμως ότι εδώ οι οικονομικοί, πολιτικοί και πολιτισμικοί προσδιορισμοί των «μέγα-παρόχων» και των περιεχομένων που προτείνονται θα ήταν πιο ισορροπημένοι, πιο οικουμενικοί, πιο αντιπροσωπευτικοί του πλούτου όλου του κόσμου. Κάτι που μέχρι σήμερα δεν έχει συμβεί. Μόνο μέσα από αμοιβαίες ερμηνευτικές περιέργειες αλλά και από άλλες ομόλογες δυνατότητες δημιουργικής συζήτη-

σης και συνύπαρξης συντηρούνται οι ιδιαιτερότητες. Μόνον έτσι δεν παραγνωρίζονται και δεν εξελίσσονται ή δεν εξωθούνται οι τελευταίες σε θρησκευοποιημένες εθνοπολιτισμικές υπερ-ταυτότητες.

Άλλο συνεπώς είναι «να ξεχωρίζεις ανάμεσα στους άλλους» και μαζί τους να διακρίνεσαι, και άλλο να σε έχουν εγκοινωνήσει στην αντίληψη ότι μόνο απολύτως χωριστά και αντιπαραθετικά μπορείς να διατρέψεις και ένδοξα να υπάρξεις. Και, κυρίως, να επικρατείς.

Σε κάθε περίπτωση συνεπώς οι εξωτερικοί πολιτισμοί, οι αντίπαλες κουλτούρες δεν είναι χρήσιμο να αγνοούνται και πολύ περισσότερο να παρακμάζουν και τελικά να εξουδετερώνονται. Πολλές π.χ. από τις γλώσσες που έχουν ήδη χαθεί έχουν συμπαράσσει μαζί τους τρόπους σκέψης και ζωής ιδιαίτερα σημαντικούς. Αλλά ακόμη και αν κάποιος από τους τοπικούς πολιτισμούς μπορεί να είναι ήδη στον δρόμο να εξελιχθούν σε άλλους συνθετότερους *διπολιτισμικότερους τύπους*, αυτό δεν μπορεί να γίνει με μια επιβαλλόμενη πολιτισμική ομογενοποίηση που σήμερα προκύπτει μέσα από ένα λιγότερο ή περισσότερο εξίσου μονοπωλιακό έλεγχο των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης και από τη συνακόλουθη *πολιτισμική ηγεμόνευση* που παράγουν. Αυτοί οι συνθετότεροι και *διπολιτισμικότεροι* τύποι χρειάζονται και κάτι άλλο για να προκύψουν: δεν πρέπει να παράγονται με ανθρώπινα ανεξέλεγκτες και ανυπόφορες *πολιτισμικές επιταχύνσεις*. Αν γίνονται με αναιρετικές ταχύτητες, δηλαδή αναντίστοιχες προς τη φυσιολογική ολοκλήρωση και μετεξέλιξη των «προϊόντων» κάθε εξωτερικού πολιτισμού, κάθε τοπικής κουλτούρας, αυτό σημαίνει ότι ποτέ δεν θα μάθουμε τι θα μπορούσε ο τελευταίος σε πρωτοτυπία να προσφέρει, αν τον είχαμε αφήσει να εξαντλήσει κάθε συγκεκριμένη εκφραστική δυνατότητά του.

Η *πολιτισμική επιτάχυνση* ως εισαγωγή ενός «ξένου», αλλοτριωτικού χρονικού ρυθμού στη διαδικασία αξιοποίησης μιας πληροφορίας, στην εξέλιξη μιας έκφρασης και γενικότερα στην απόλαυση μιας δεδομένης δημιουργίας, είναι από τα κρισιμότερα θέματα του καιρού μας. Οι ηγεμονικοί πολιτισμοί καταφέρνουν όλα αυτά να τα επιταχύνουν όσο και αν οι εξωτερικές πολιτιστικές ποικιλίες προσπαθούν να αντισταθούν τους δικούς τους *ψυχολογικούς χρόνους*.

Με ποιους άραγε τρόπους θα κάναμε τους πανίσχυρους μεγάλους λιγότερο ηγεμονικούς και τους μικρούς περισσότερο πολύτι-

μους και αποτελεσματικούς στον «πατριωτικό» τους ρόλο να αντιστέκονται στην παραγωγή μιας άκρως επικίνδυνης και τελικά λείας και «ακαριαίας» πολιτιστικής ζωής; Πόσο μπορούμε να εμπιστευθούμε το κράτος για κάτι τέτοιο; Μήπως θα πρέπει να το υποτάξουμε περισσότερο στην πολιτική και να εξετάσουμε κατά πόσο, για το συγκεκριμένο αίτημα, θα μπορούσε να είναι όχι «το» αλλά ένα από τα πολλά εργαλεία της τελευταίας;

2. ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΕΜΠΙΣΤΕΥΣΕΙΣ Ή ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ;

Είναι, νομίζω σε πολλούς, επαρκώς συνειδητοποιημένο ότι στο καθρά διακρατικό επίπεδο, στο οποίο πολλοί καλόπιστα επικεντρώνουν τις προσπάθειές τους για την εξουδετέρωση των λόγων που απειλούν την ειρήνη και την πολύτιμη, κατά τα άλλα, πολιτισμική μας πολυτυπία, τα επιτεύγματα δεν είναι πολύ ενθαρρυντικά.

Οι «θρησκευοποιημένες» διαφορές και οι υποδαυλιζόμενες από αυτές εθνικο-πολιτισμικές συγκρούσεις συνεχίζονται ή υποβόσκουν, ενώ οι απόπειρες να ελεγχθούν ή να «διακανονισθούν» μέσω *επισήμων διαδικασιών* δείχνουν όχι μόνο υποκριτικές αλλά και ατελέσφορες. Ακόμη, δηλαδή, και όταν οι κρατικές πρωτοβουλίες είναι κάπως υπαρκτές, το γεγονός και μόνο ότι δύσκολα τις πιστεύουμε, ότι έχουμε εκ των προτέρων μια αίσθηση σταθερής απογοήτευσης από τον τρόπο που εκδηλώνονται, είναι κάτι που περιορίζει κατά πολύ την αποτελεσματικότητά τους. Σημαίνει ότι έχει πράγματι φθαρεί καιρία, εδώ ή εκεί, αυτή η ίδια η κρατική αξιοπιστία. Καταγράφεται ένα φαινόμενο γενικότερης *θεσμικής απονομιμοποίησης*, ενώ εμείς, πολλαπλά προδομένοι, και επανειλημμένα μάλιστα, δεν πιστεύουμε σε τίποτε. Και στην περίπτωση που επιμένουμε να ελπίζουμε, τα καθημερινά ψεύδη και οι επαναλαμβανόμενες αστοχίες των κυβερνήσεων, ακόμη και των πιο δημοκρατικών –γιατί στα αυταρχικά καθεστώτα θέμα αστοχίας δεν τίθεται, αφού το ψέμα είναι η αλήθειά τους– παράγουν *πολιτική απογοήτευση*. Οι ανενδοίαστες «δηλώσεις» των διαφόρων ηγετών μέσα από τις οποίες προκύπτει ότι εν γνώσει τους εξαπατούν την εσωτερική και τη διεθνή κοινή γνώμη, δεν αφήνουν πολλά περιθώρια αισιοδοξίας. Δεν μας επιτρέπουν να δείξουμε κατανόηση έστω και όταν η τελευταία μας ζητείται στο όνομα ενός δήθεν αδήριτου *πολιτικού πραγματισμού*. Συχνά, άλλωστε, ανάμεσα στον

τελευταίο και στον κρατικό κυνισμό, κυβερνητικό ή διοικητικό, η απόσταση είναι ελάχιστη. Αλλά και όταν υπάρχει, μάλλον ως αυτάρεσκη ψευδαίσθηση λειτουργεί.

Θα μπορούσε, λοιπόν, να υποστηριχθεί πως χρειάζεται, σε κάποια έκταση, να παρακάμπτουμε, όσο γίνεται, τα ένοχα κράτη και τις χρεοκοπημένες επίσημες γραφειοκρατίες και σε άλλους «τόπους» και τρόπους να αναζητούμε λύσεις. Ίσως να χρειάζεται ακόμη και τις από χρόνια «εξαρτημένες» αλλά με τον ίδιο τρόπο παγιδευμένες «συνολικές κοινωνίες» να αγνοήσουμε για λίγο. Μήπως και προκαλέσουμε έτσι τη δική τους ενεργή διερώτηση και ευθύνη. Αυτό όμως δεν σημαίνει πως, έστω και για μια στιγμή, επιτρέπεται να υποβαθμίσουμε τον ρόλο της πολιτικής, όταν μάλιστα κάποιος, ανάμεσα κυρίως στους νέους ανθρώπους, αντιλαμβάνονται όλο και περισσότερο πόσο σημαντικό είναι να μη μειώνουν αυτόν τον τρόπο οργανωτικής παρέμβασης ταυτίζοντάς τον υποχρεωτικά ή αποκλειστικά με το κράτος.

Διερωτώμεθα, λοιπόν, μήπως θα έπρεπε να προσφύγουμε σε άλλες εξω-κρατικές πρωτοβουλίες, ακριβέστερα σε επιλογές οι οποίες, επειδή κάπως αλλιώς θα δρούσαν, θα περιορίζαν ή έστω θα μειώναν τις εντάσεις και την παραγωγή κρατικής και κυρίως πολιτισμικής μισαλλοδοξίας. Ομολογημένη ή ανομολόγητη, η τελευταία εξακολουθεί να υποσκάπτει την ελευθερία και την ειρήνη.

Αυτή η εκτός του κράτους αναζήτηση μιας «κάποιας λύσης», εμφανίζει και ορισμένα συγκριτικά επικοινωνιακά πλεονεκτήματα –τα οποία δεν θα πρέπει να αγνοήσουμε– σε σχέση με ενέργειες που γίνονται στο επίσημο θεσμικό επίπεδο.

Υπενθυμίζω ότι, στο τελευταίο, μια ίσως από τις αιτίες ή τις προφάσεις που οδηγούν σε αποτυχία τις σχετικές κρατικές πρωτοβουλίες για την εμπέδωση της διεθνούς αλληλεγγύης και την ειρηνική επίλυση των διαφορών, ακόμη και τις πιο καλοπροαίρετες, οφείλεται στο ότι οι προτεινόμενες παρεμβάσεις είτε είναι απολύτως μυστικές, οπότε είναι ή θεωρούνται ύποπτες, είτε είναι συχνά υπερβαλλόντως επίσημες και «εμφανείς», οπότε τους μαθημένους εγωισμούς μας πρέπει να ικανοποιήσουν. Και στις δύο περιπτώσεις φαίνονται, στο επίπεδο των εντυπώσεων, κυρίως, ως *επιβαλλόμενες*. Και τότε εισπράττονται από τον λιγότερο ισχυρό, που όλοι βλέπουν να τις υφίσταται, ως μειωτικές, προσβλητικές ή υπεροπτικές συμπεριφορές. Απειλούν έτσι την ιδιαίτερη «εικόνα» που κάθε εθνική κοινωνία φιλοτεχνεί και κολακεύεται να «πιστεύει»

πως πρέπει να έχουν οι άλλοι γι' αυτήν. Ούτε ο υπερ-δημόσιος χαρακτήρας των διακρατικών σχέσεων –πολυδιαφημιζόμενες «αποστολές» και ευρέως κοινοποιούμενες παρεμβάσεις ή μεσολαβήσεις– βοηθά. Και ιδίως δεν βοηθά το επίπεδο άσκοπης προβολής στο οποίο εκδηλώνονται όλα αυτά, επειδή είναι κατά κανόνα «υψηλό» και συνιστά έναν εθνικό χώρο *προστατευόμενης υπεροψίας* για κάθε πλευρά. Σε αυτό το επίπεδο αποκαλύπτονται ή και αναδεικνύονται δυνητικοί ή φαντασιακοί εχθροί, ενώ στερεότυπες «ιστοριοποιημένες» εικόνες δείχνουν να διακυβεύονται.

Διερωτάται λοιπόν κανείς: με τι είδους –και ταυτόχρονα λιγότερο θορυβώδεις– τρόπους, αλλά και χωρίς να υιοθετηθούν συστήματα ανεξέλεγκτης μυστικής διπλωματίας, θα μπορούσαμε να συμβάλουμε στην παραγωγή μιας ειρηνόφιλης και κοινωνικά διανεμημένης στάσης ζωής; Με ποιες, δηλαδή, πρακτικές λιγότερο ηχηρές και, κυρίως, λιγότερο *επιδειξιακές*, περισσότερο διακριτικές, θα μπορούσαμε να δράσουμε;

Ο τρόπος της διατύπωσης του ερωτήματος είναι προφανές ότι παραπέμπει όχι μόνο σε επιλογές *χαμηλής έντασης* και «παράστασης» αλλά και σε προτάσεις που δεν επιδιώκουν να αποφέρουν καρπούς ακαριαία ή άμεσα αλλά σε κάπως υστερότερους και αποπροσωποποιημένους και, ως εκ τούτου, *ανιδιοτελείς χρόνους*. Μήπως, δηλαδή, πρέπει να αποφασίσουμε να εργασθούμε –και κυρίως να ξεκινήσουμε να το κάνουμε– προσβλέποντας σε *προοπτικούς καιρούς*. Εκεί που το κόστος που θα προκύψει θα είναι χρονικά περισσότερο μοιρασμένο και συλλογικά υποφερτό και, ως εκ τούτου, λιγότερο δυσβάσταχτο σε «προσωπικό» επίπεδο. Εκεί, δηλαδή, που τα συμφέροντα, τα οποία υποχρεωτικά θα θιγούν από τέτοιες παρεμβάσεις ή πολιτικές και κυρίως πολιτιστικές επενδύσεις, δεν θα είναι ενεστώτα, άμεσα ανταλλάξιμα και κυρίως επώδυνα. Είναι ορισμένες πρωτοβουλίες που όλοι ξέρουμε πως όσο πιο αφανώς, απροσώπως και προοπτικώς γίνονται –ή εκτιμώνται ως αδιάφορες από μας, τουλάχιστον ως προς τις ορατές θυσίες που συνεπάγονται– τόσο περισσότερο μπορούν να αποδώσουν. Και εξελικτικά να διαμορφώσουν στις επόμενες γενιές *καταστάσεις του νου* ευνοϊκές για την ειρήνη του κόσμου. Μήπως έτσι θα μπορούσαμε κάπως να ξεπεράσουμε την εγωιστικότετη τυραννία του παρόντος –«να μη χαθεί ούτε μια μέρα ατομικής ευτυχίας»–, που είναι σημαντικό εμπόδιο σε τέτοιες πρωτοβουλίες; Γιατί ακόμη και όταν ομολογείται το πρόβλημα, ο *εποχικός ωφελιμισμός*

δεν δείχνει να ξεπερνιέται εύκολα στην καθημερινή διαπροσωπική ανταγωνιστική μας πράξη.

Αν θέλουμε λοιπόν κάπως να μετριασθεί η αντιπαράθεση των *άμεσων συμφερόντων*, τι άραγε θα βοηθούσε σε αυτό; Τι θα συνέβαλλε δηλαδή στη διάδοση μιας, όσο βέβαια γίνεται, όχι ευθέως αντι-ανταγωνιστικής κουλτούρας, γιατί αυτό δύσκολα υιοθετείται, αλλά σε μια άλλη στάση υπηρέτησης κοινών διαχρονικών συμφερόντων στο μέτρο που αυτά οπωσδήποτε υπάρχουν; Θα πρόκειται, δηλαδή, για ένα πέρασμα από τα εκάστοτε εθνικιστικά και ταυτόχρονα ατομικιστικά «εγώ» ή «εμείς», προς ένα επόμενο ή ακόμα και μεθεπόμενο κοινωνικότατο «αύριο», συλλογικά προσανατολισμένο. Πολλοί ποιητές, ξεπερνώντας τα πρόσωπα, στον χρόνο του μέλλοντος μας παραπέμπουν.

Υπό ποιους, όμως, συγκεκριμένους *ψυχολογικούς* και κυρίως *σκεπτικούς* όρους θα μπορούσε να υπηρετηθεί, να υποστηριχθεί μια τέτοια πρωτοβουλία; Μια προσπάθεια για μια λιγότερο ανταγωνιστική κουλτούρα που θα παρέκαμπτε όσο μπορούσε και όσο θα έπρεπε το κράτος; Και, κυρίως, θα το έκανε όχι μόνο με το να μην θίγει τον πυρήνα των πολιτισμικών ταυτοτήτων –κάτι που αν συνέβαινε θα προκαλούσε άλλου τύπου επιθετικές μειονεξίες– αλλά που, αντίθετα, θα «συγκρατούσε» αυτές τις ταυτότητες σε ένα επίπεδο *διακοινωνικής* και *διαπολιτισμικής* συνύπαρξης και συνεργασίας;

Με ποιες πρωτοβουλίες θα πείθαμε όσους περισσότερους γίνεται να αποδεχθούν την αρχή της «ενότητας» μέσα από τον σεβασμό των διαφορών; Κάτι δηλαδή που θα απέτρεπε ή έστω δραστικά θα περιόριζε τις «θρησκευοποιήσεις», δηλαδή τις απολυτοποιημένες πίστεις για την αποκλειστικότητα της αλήθειας της οποιασδήποτε κουλτούρας, αλλά και της οποιασδήποτε «αξίας» γενικότερα;

Ως τέτοιες πρωτοβουλίες, οι οποίες μου φαίνονται περισσότερο κατάλληλες από άλλες, θα ήταν εκείνες που θα όπλιζαν τον καθένα από εμάς με μια *προσωπική κριτική στάση* απέναντι στη ζωή, στον κόσμο, στην ευτυχία, στην πρόοδο, στα πάντα ει δυνατόν.

Κάτι τέτοιο, δεν θα συνεπαγόταν ως αυτονόητη πια την όσο γίνεται ευρύτερη εκπαιδευτική υιοθέτηση της «*ηθικής της συζήτησης*», δηλαδή της *συνεχούς καλόπιστης αμφισβήτησης* των διαφόρων ομαδοποιημένων βεβαιότητων; Θα φθάναμε άραγε να λέμε: *αναλάβετε δράση, δηλαδή συζητήστε και βασανίστε τις βεβαιότητες για να απαλλαγείτε από το άγχος της υπεροχής που σας προκα-*

λούν όσο και όσοι ακόμη τις πιστεύετε; Μια τέτοια δράση δηλαδή, που θα εκδηλωνόταν στο πλαίσιο μιας τέτοιας έκκλησης, για μια «ηθική της συζήτησης», δεν θα σήμαινε την όσο γίνεται προσωπικά αλλά και από κοινού αναζήτηση ανοικτών, μη οριστικών αλλά εξελίξιμων απαντήσεων για τα προβλήματα του κόσμου; Οι σύγχρονες τηλεπικοινωνιακές και διαδικτυακές τεχνολογίες θα μπορούσαν, αλλά βέβαια υπό άλλους όρους ελέγχου του ουσιαστικού περιεχομένου που διακινούν, όπως είπαμε, και καθορισμού του ιδιοκτησιακού τους καθεστώτος, πολύ να διευκολύνουν. Η «ηθική της συζήτησης» στηρίζεται σε έναν προσωπικό σκεπτικισμό ο οποίος, όταν πράγματι μας διακατέχει, και στη σωματική μας στάση κάποτε επισημαίνεται. Ο εκφραστικός δισταγμός του χεριού ή του βλέμματός μας, σύμφωνα με τον οποίον οι διάφορες «αλήθειες», σε οτιδήποτε και αν αφορούν, δεν μπορεί παρά να είναι σχετικές, βεβαιώνει την παρουσία μιας διλημματικής στάσης ζωής. Και θα σήμαινε ακόμη ότι, ενώ οι διάφορες εγκατεστημένες βεβαιότητες δεν είναι παρά περαστικές καταγραφές και ενδιάμεσες απολογητικές επαναπαύσεις, οι προσωπικές αβεβαιότητες που συχνά δειλά προβάλλουν, αν είχαμε μάθει να τις σεβόμαστε, θα μετρίαζαν ενεργητικά τις νομοτελειακές αιτιότητες. Οι προσωπικές αβεβαιότητες, ως διστακτικές γνώμες, ως ευπρεπέστερες νοητικές συμπεριφορές παράγουν λιγότερες απογοητεύσεις όταν διαψεύδονται. Αυτές τις διαψεύσεις δεν τις περιμένουμε; Δεν έχουμε από πριν συμβιβασθεί με την άποψη πως από κάτι που δεν θεωρούμε απόλυτο δεν μπορούμε να απαιτούμε ούτε να μη μας «προδίδει» ούτε να μας απαντά σε όλα; Έτσι η προσωπική μας άποψη ως νοητική προαίρεση θα μπορούσε να συμβάλει –χωρίς βέβαια να ταυτίζεται εδώ με οποιαδήποτε αντίληψη περί ατομικιστικής ή ατομοκεντρικής αυτονομίας εποχής 1900 τύπου Otto Weininger– στη διαμόρφωση μιας τέτοιας κριτικής στάσης. Μιας στάσης που θα λειτουργούσε ως συν-τελεστής ελευθερίας. Και συνεπόμενα θα παρήγαγε, ακόμη και εξ αντικειμένου, πρωτοτυπία ή καινοτομία. Η ανάδειξη αυτής της προσωπικής νοητικής προαίρεσης, όσο ιστορικά εξαρτημένη και αν είναι από τη φυσιολογική και αναπόφευκτη ένταξη της σε ορισμένη κοινωνική κουλτούρα –η οποία αδιόρατα της υπαγορεύει τρόπους σκέψης και ζωής αλλά και υποσυνείδητης ύπαρξης–, συνιστά ένα χρέος βαθύτατα δημοκρατικό.

Μια τέτοια προσωπική γενική κριτική στάση όμως, ακριβώς για τον λόγο των αναπόφευκτων επιδράσεων που δέχεται από ορισμέ-

νη κουλτούρα, έχει τόσες περισσότερες πιθανότητες να είναι απο-τελεσματική, να μην προκαλεί δηλαδή «θρησκευοποιημένες» αντι-δράσεις, όσο, ενώ ξεχωρίζει, εξακολουθεί να συνδιαλέγεται με ορι-σμένη παράδοση, ακόμη και μέσα από την αμφισβήτηση που μπο-ρεί να εκφράζει για την τελευταία. Μη ξεχνάμε, για παράδειγμα, ό-τι η βαθύτατα κριτική *πολιτική ζωγραφική* του ιδρυτή της «Από-σχισης», του G. Klimt, αν και αιρετική, δεν ήταν, παρά το λογότυ-πό της, ποτέ απολύτως αποκομμένη από την παράδοση, έστω από την αίσθηση της παράδοσης που οι βιεννέζοι είχαν γι' αυτήν. Τα σχέδιά του για την Aula Magna του Πανεπιστημίου της Βιέννης, έργα μιας άψογης πλαστικότητας, ενώ ενόχλησαν βαθύτατα κά-ποιους καθηγητές, έλαβαν τελικά την «ατομική» άδεια του Φρα-γκίσκου-Ιωσήφ –και την έμμεση προς αυτούς υπόδειξη– ότι την ει-καστική προ-εξπρεσιονιστική «σκέψη» του μεγάλου ζωγράφου, καλλιτεχνικά όπως είπαμε αναμφισβήτητη, θα έπρεπε να την αφή-σουν να αποτυπωθεί ως ζωφόρος. Να τοιχισθεί, δηλαδή, διηγημα-τικά και «συνταγματικά», με τη σημειολογική έννοια του όρου, στην Αίθουσα Τελετών η οποία, ακριβώς, αυτήν την *προσωπική γενική κριτική στάση* ως θεσμοθέτηση της αξίας της «ηθικής της συζήτησης» απέναντι σε ένα χρεοκοπημένο τυπολατρικό ορθολο-γισμό δεν θα ανεχόταν. Η εικαστική όμως γραφή και πολιτική φι-λοσοφία του G. Klimt δεν ήταν, από τακτική άποψη, καθόλου αμε-λέτητη. Ενείχε «και» εκείνα τα συγγενικά στοιχεία που θα της επέ-τρεπαν την υφολογική έστω συσσωμάτωση στην ισχύουσα κουλ-τούρα. Αντίθετα, σε άλλες περιπτώσεις εξίσου εμπνευσμένων και αιρετικών καλλιτεχνών, κάθε φορά που η άσκηση αυτής της *προ-σωπικής γενικής κριτικής στάσης* έκανε το «λάθος» της πρόωρης και, κυρίως, της έκδηλης τεχνοτροπιακής αποσύνδεσής της από την παράδοση, προκαλούσε. Ως απόλυτη *ρητή ρήξη*, μολονότι φα-νέρονε μεγάλες και τραγικές αλήθειες, καταγγέλλονταν άμεσα. Η περίπτωση του αποκαθηλωτικού, χλευαστικού εξπρεσιονισμού τύ-που G. Grosz αποτελεί μια αντίθετη τυπική περίπτωση. Μολονότι απόλυτα έντιμη, συγκλονιστική και προφητική, έδινε η ίδια το εύ-κολο δικαίωμα να χαρακτηρίζεται ως αναρχική προκαλώντας την «ανακλαστική» άμυνα της ακαδημαϊκής ζωγραφικής και όχι μόνο. Ο ασυγκράτητος μετανεωτερικός εξπρεσιονισμός αντέτασσε σε αυ-τήν την *κυρίαρχη αισθητική τάξη* –που λίγα χρόνια αργότερα σκαν-δαλιζόταν ακόμη από τη ζωγραφική του E. Munch– έναν απροσχη-μάτιστο τρόπο αμφισβήτησης, εντελώς εκτός πλαισίου. Ένας δη-

κτικότητας λόγος, απέναντι σε έναν ξεπερασμένο υποκριτικό αλλά όχι αφοπλισμένο «κλασικισμό», έκανε τον τελευταίο να θυματοποιείται και να φαίνεται αδικούμενος. Του παρείχε έτσι το πρόσχημα μιας νομιμοφανούς επιθετικής αντίδρασης και συνακόλουθης ... παράτασής του.

Καταληκτικά, –και με την επιφύλαξη ότι κάθε αιρετικός λόγος πρέπει να έχει προετοιμασθεί και στο τακτικό επίπεδο, ώστε, να μην αφήνει την «όψη» του, κατά τη σαιξπηρική υπόδειξη, εντελώς ακάλυπτη– ποια θα ήταν τώρα τα συγκεκριμένα πρακτικά μέτρα με τα οποία θα μπορούσε να προωθηθεί η «ηθική της συζήτησης»; Πώς θα γινόταν αυτή η ίδια η συζήτηση πολιτική πράξη η οποία αποτελεσματικά θα αντιτασσόταν, όχι απλά στις πολιτισμικές υπερ-ταυτότητες, στις «θρησκευοποιήσεις» και στις άθλιες χρήσεις ορισμένων μέσων μαζικής ακύρωσής μας, αλλά στη συνέχιση της *θεσμικής μετατροπής* όλων αυτών σε δευτερογενή ηγεμονικά συστήματα;

3. Η ΑΝΗΣΥΧΗ ΟΜΙΛΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Οι πολιτισμικές υπερ-ταυτότητες και οι ηγεμονικοί πολιτισμοί, αφόρητα αυτόνομοι και «θρησκευοποιημένοι», με την τεχνική έννοια που με άλλη αφορμή δώσαμε σε αυτόν τον όρο,² δείχνουν προστατευμένοι από σκεπτικιστικές θεωρήσεις. Αποστρέφονται τον διάλογο και γι' αυτό απειλούν καθημερινά την ελεύθερη και ειρηνόφιλη ζωή. Όντας ηγεμονικοί, κυρίαρχοι στη δημιουργική μας ελευθερία δυσπιστούν και την πρωτοτυπία της σκέψης μας αποστρέφονται. Δεν την ανέχονται στο μέτρο που εργαλειακά τη συσσωματώνουν στις δικές τους ιδιοτέλειες.

Τι θα μπορούσαμε να κάνουμε, για να χάσουν αυτές οι ηγεμονίες κάτι από την επιθετική τους δράση; Ποιές πρωτοβουλίες θα καλλιεργούσαν στον καθένα μας την ανάγκη αυτής της *προσωπικής κριτικής στάσης*, για την οποία μιλήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, απέναντι σε ό,τι δείχνει πανίσχυρο καθιερωμένο ή βέβαιο, απόλυτο ή καταξιωμένο; Πώς κάτι τέτοιο θα μπορούσε να μας γίνει απαραίτητο, στάση ζωής κατά κάποιον τρόπο; Στη δική μου αντίληψη πολλά μπορούμε να φαντασθούμε. Όμως, ανάμεσα στις τόσες και στις τόσες ιδέες, μία μου φαίνεται ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα.

2. Βλ. *εδώ*, σημ. 1.

Πρόκειται για τη συστηματική και *προγραμματική* αναβάθμιση του ρόλου της Τέχνης και, κυρίως, της πρακτικής της τέχνης στη ζωή μας. Νομίζω πως αυτό μπορεί να θρέψει και να καλλιεργήσει τον κριτικό μας λόγο.

Την αναβάθμιση του ρόλου της τέχνης την εννοώ όσο ευρύτερα γίνεται. Μπορεί να περιλαμβάνει πολλά: την ενθάρρυνση της ενασχόλησής μας με αυτήν ως προσωπική πρακτική αλλά και τη μελέτη ή έστω την επαφή με την Ιστορία της Τέχνης, της κάθε τέχνης. Αφορά ακόμη την ιστορία των σχέσεων της τέχνης με την επιστήμη, όπου συχνά η πρώτη προαναγγέλλει τη δεύτερη, την ιστορία των σχέσεων της τέχνης με την κοινωνία, την πολιτική και βέβαια με την εξουσία. Και τέλος –κάτι πολύ σημαντικό– την *ιστορία των πολύπλοκων και συχνά δύσκολων αλλά γοητευτικών συνομιλιών των διαφόρων μορφών τέχνης*.

Ένα τέτοιο πρόγραμμα το οποίο θα συλλαμβανόταν, θα σχεδιάζόταν και θα εφαρμοζόταν βέβαια από τους κατάλληλους, έστω και δυσέυρετους, ανθρώπους, θα μπορούσε, νομίζω, να εξελιχθεί σε μια έμμεση αλλά αποτελεσματική υποστήριξη ενός «*πολιτισμού της αμφισβήτησης*». Γενικότερα θα μπορούσε να χρησιμεύσει σε μια προσπάθεια αποδυνάμωσης των βάθρων των «*μεγάλων ιδεών*». Θα μπορούσε κατ' επέκταση να αντιπαραταχθεί σε κάθε εκτυφλωτική αντίληψη που, πιστεύοντας ακραδάντως πως έχει το «*δί-καιο*» με το μέρος της, θα ήθελε και στους άλλους να την επιβάλλει. Κάτι που συχνά, συχνότατα, το κάνει με βία όχι μόνο εμφανή αλλά και αφανή.

Μιλώντας για την ενθάρρυνση της *ανάγκης* της τέχνης ως *προσωπικής πρακτικής*, εννοούμε την πιο ελεύθερη, την πιο άτυπη και αυθόρμητη ενασχόληση με αυτήν. Εδώ δεν ενδιαφέρει η τέχνη ως επίδοση. Δεν ενδιαφέρει το ταλέντο, ούτε το επίτευγμα ως ένα κατ' εξαίρεση εξατομικευτικό θαυμαστό αποτέλεσμα, ούτε τα βραβεία και οι αναγνωρίσεις. Είναι, κυρίως, η διασφάλιση της δυνατότητας της *απλής απόλαυσής* της. Δεν είναι εδώ η ηχηρή δικαίωσή μας ως καλλιτεχνών, είτε από ένα κοινό ευαισθητοποιημένο είτε από ένα κοσμικό κοινό, με μια ημιμαθή *αντίληψη* για το ωραίο. Δεν πρόκειται δηλαδή για την τέχνη ως αντίληψη ενός κοινού που έχει «*διδασχθεί*» να ξεχωρίζει το ωραίο από το άσχημο με βάση έτοιμους, επίσημους καθιερωμένους κλειστούς κανόνες για την αλήθεια και την ιστορία. Άτυπη και ελεύθερη ενασχόληση με την τέχνη σημαίνει *πως από κάποια στιγμή, στην πορεία της καλλιέργειάς*

μας υποπτευόμαστε την ανάγκη της. Τότε μπορούμε να αισθανθούμε πως, ακόμη και μέσα από άθελες ενέργειές μας, έργα ή σχήματα απορρέουν που η ασύνειδη κίνηση π.χ. του χεριού μας αφήνει να του διαφύγουν. Ή που από της φύσης τις άψυχες ακούσιες δράσεις κάποια στιγμή τυχαία πράγματα προκύπτουν που δεν τα νιώθουμε αδιάφορα. Συνεπώς πρόκειται για μια θέση που στοχεύει στο να ενισχύσει περισσότερο από την οποιαδήποτε αισθητική νομιμότητα κάτι άλλο: το δικαίωμα του καθενός μας σε οποιαδήποτε μορφή έκφρασης.

Η καλλιτεχνική γλώσσα, σε όλες της τις μορφές –ακόμη και η πιο ακαδημαϊκή και συνεπώς και η πιο συμβιβασμένη ή έστω συμβατική– έχει στιγμές αποκλίνουσας ή αιρετικής φωνής ή και κραυγής ακόμη. Μέσα από αυτήν την ιδιαιτερότητά της, προκαλεί την προσοχή μας. Έστω και αν κάποτε εκφράζεται με ιδιώματα αρχικά λιγομιλούμενα, δεν διεγείρει λιγότερο την προσοχή μας. Στη συνολική της σχέση με την κοινωνία και την ιστορία, η τέχνη είναι η δραστηριότητα εκείνη που είναι ίσως η περισσότερο διαλογική, η λιγότερο αξιωματική. Ακόμη και όταν κυριαρχεί ως *κάθετη αγιογραφία* ή πιστότατο σχεδόν φωτογραφικό πλαγιόθετα διηγούμενο τοπίο, που ως αποτύπωση δείχνει *κλειστή εξεικόνιση*, ο καλλιτέχνης ξέρει, κατά καιρούς, *κάτι ελάχιστο να αλλάξει*. Και μέσα από αυτήν τη συχνά ανεπαίσθητη παράβαση των τυπικών νομιμοτήτων στον άνθρωπο διλήμματα να βάζει. Δεν μπορεί να ξεχάσει βέβαια κανείς εδώ ότι υπήρξαν περιπτώσεις όπου η τέχνη, η οποιαδήποτε (η μουσική, η γλυπτική, η φωτογραφία, η λογοτεχνία, ο κινηματογράφος και τώρα η ηλεκτρονική σχεδίαση) τέθηκε ή παρακινήθηκε ή υποχρεώθηκε να τεθεί στην υπηρεσία της άλφα ή βήτα επιθετικής ολοκληρωτικής ή αντι-δημοκρατικής ομογενοποιητικής πολιτικής ή άλλης μονότονης αντίληψης για τον κόσμο. Όλα τα σημαντικά, όπως και η τέχνη, οι *επιτήδευοι τα θέλουν για δικά τους*.

Εκείνο που προτείνεται εδώ δεν έχει σχέση με όλα αυτά. Συνίσταται στην ανάδειξη της τέχνης σε τρόπο σκέψης ανοιχτό, σε *τιμάνθειο* και όχι *απέλλειο*. Μακροπρόθεσμα, ίσως έστω και αργόρρυθμα, ιδρύοντας στον καθένα μας αυτήν την ανάγκη της προσωπικής συμπλήρωσης, ο Τιμάνθης μας κάνει λιγότερο ευάλωτους στη γοητεία της πληρότητας και στις αλήθειες των δογμάτων. Λιγότερο διαθέσιμους σε ρητές απαντήσεις στα ερωτήματα μας. Έμμεσα δυναμώνει την κριτική μας στάση.

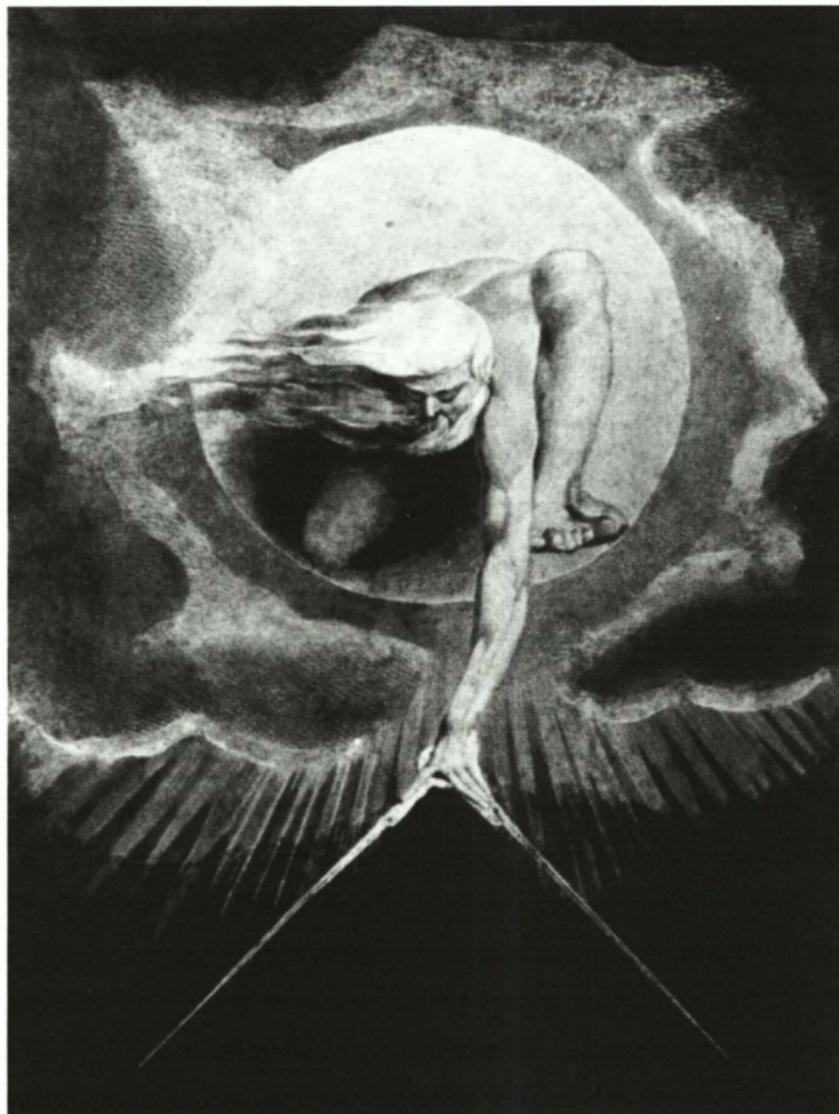
Ας πάρουμε δύο ενδεικτικές περιπτώσεις, από τις τόσες και τό-

σες, μέσα από τις οποίες η σχετικοποίηση της απόλυτης «αλήθειας» υποστηρίχθηκε από εικαστικά τεκμήρια. Με αυτά, πολύ δημιουργικά, νομίζω, ότι αμφισβητήθηκε όχι το ιερό, όχι ο Θεός, αλλά η θεοποίηση αξιών, η υπέρμετρη λάτρευσή τους. Θα σας θυμίσω δύο παραστάσεις που λειτούργησαν όχι μόνο ως αντίθετες ζωγραφικές τεχνοτροπίες αλλά ως αντίθετες «ζωγραφισμένες» φιλοσοφίες στις πίστεις της εποχής τους. Στάσεις αντιμετώπες στην αφόρητη τάση δύο μεγάλων συγκεκριμένων «αληθειών» να επιβληθούν ως απόλυτες.

Στα έργα αυτά, η ισχύς των μηνυμάτων τους υπερέβη τον χρόνο αλλά και τον τόπο της παραγωγής τους. Ακόμη και σήμερα κοιτάζονται, διαβάζονται ως σύγχρονες πολιτικές αντιδηλώσεις. Η ομιλία τους είναι διαρκούς επικαιρότητας.

Ο πασίγνωστος *Urizen* του W. Blake, ο οριστής του κόσμου, στο γύρισμα του προπερασμένου αιώνα, αποτελεί μια καλλιτεχνική, φαινομενικά ανώδυνη, εικαστική ιδιορρυθμία. Στην πραγματικότητα συνιστά μια προφητική ειδοποίηση για τις επερχόμενες στρεβλωτικές εφαρμογές του ορθολογισμού. Το έργο αμφισβητεί την κοινωνική ωφελιμότητα που μπορεί να έχει η αποθεωτική, «θηρσκειοποιημένη» και συνεπώς ασχολίαστη εμπιστοσύνη σε έναν τρόπο σκέψης που μετρά και καθορίζει τον κόσμο με έναν ...διαβήτη. Με ένα όργανο δηλαδή τέτοιας απaráμιλλης ακρίβειας που δεν μπορεί να έχει την παραμικρή σχέση με την ανθρώπινη, σχετική αλήθεια. Ένα τέτοιο εργαλείο για έναν τόσο αφεγάδιαστο καθορισμό του κόσμου δεν μπορεί να το χειρίζεται παρά μια ...διαβολική ύπαρξη, μια διαβάλουσα δύναμη. Γι' αυτό και το παριστάμενο ον δεν είναι ο Θεός αλλά η ψευδόμορφη εκδοχή του. Το έργο καταγγέλλει τη μανία προς τελειοποίηση που στα επόμενα χρόνια θα καταλάβει μια κοινωνία γοητευμένη από τα μηχανολογικά τότε επιτεύγματά της. Τελειοποίηση που, όμως, αυτονομημένη από κάθε ανθρώπινη ανησυχία και υποστηριζόμενη από μια μορφωτική υπερειδίκευση, κοινωνικά ακόμη πιο αποκομμένη από τους πολλούς ανθρώπους, παράγει μια αίσθηση τεχνικής υπεροχής και διανοητικής υπεροψίας. Μοιραία αυτή η τελευταία οδηγεί στον πόλεμο.

Ο πίνακας αποτελεί προδρομικό υπαινιγμό της κλασίσγελης συλλογιστικής του W. Benjamin, όπως διατυπώθηκε εκατό τριάντα χρόνια αργότερα. Το έργο αρχίζει να προκαλεί την προσοχή του κόσμου μετά το 1820, αφού όσα αιματηρά είχαν προηγηθεί με τον γαλλο-ισπανικό πόλεμο, βεβαίωνα, πλήρως πια, τους προδρομι-

WILLIAM BLAKE

Η Δημιουργία του Κόσμου (Urizen)

Γραβούρα πάνω σε μέταλλο, 1794

Βρετανικό Μουσείο

κούς φόβους του καλλιτέχνη. Σήμερα ο πίνακας αυτός και με τη νοερή καθοδήγηση εκείνου που τον συνέλαβε και τον εξετέλεσε αλληγορεί την ανάγκη *σχετικοποίησης* της κάθε «ακρίβειας». Πόσο αποτελεσματικά μπορεί να μας προβληματίσει απέναντι σε κάθε *τελειοποίηση* που κάποιος, οπουδήποτε στον κόσμο, είτε μέσα από τις κυβερνητικές τους επιλογές ή τα ελεγχόμενα ΜΜΕ και τις νέες τεχνολογίες, μας την προβάλλουν καθημερινά –αυτήν την τελειοποίηση– ως *αυτοτελές* ιδανικό;

Αυτό όμως για να συμβεί, για να φανερώσει ο *Urizen* το δράμα που απεικονίζει, προϋποτίθεται όχι ένα εκπαιδευτικό σύστημα αλλά ένας άλλος *εκπαιδευτικός πολιτισμός*. Μια στρατηγική εκπαίδευσης και, κυρίως, *καλλιέργειας* όπου το συγκεκριμένο εικαστικό τεκμήριο ή άλλα ανάλογά του θα μπορούν να παρουσιασθούν, να αναλυθούν και να μετατραπούν σε *διάχυτη συμβολική γνώση*.

Στέκομαι λίγο περισσότερο στη συζήτηση του θέματος της *τελειοποίησης* γιατί η επικινδυνότητα που προκύπτει από την αυτονομημένη από την κοινωνία μετατροπή της υπερ-ειδικευμένης γνώσης σε ανεξάρτητη, αφηρημένη αξία, επαληθεύεται κάθε μέρα σταθερά και αδιάλειπτα. Η «τεχνοτρονική» υπεροχή όλων σχεδόν των σημερινών Μεγάλων Δυνάμεων του κόσμου αλλά και των αυτονόμων δρώντων γραφειοκρατικών «υπο-κυριαρχιών» στο εσωτερικό της κάθε μιας, διαθέτοντας τόσο τέλεια μέσα ελέγχου και προληπτικής καταστολής, τις οδηγεί στο να *τολμούν να λαμβάνουν μόνες τους τις πιο κρίσιμες για τους άλλους αποφάσεις*. Περιφρονώντας κάθε λογικά επιβαλλόμενη *συλλογική διαβούλευση* οδηγούνται σε τραγικά λάθη. Δικαιολογούν τις αυτόνομες ενέργειές τους με το επιχείρημα πως ό,τι κάνουν είναι για το καλό του κόσμου. Ξεκαθαρίζουν μάλιστα ότι στο εξής δεν σκέπτονται να μοιρασθούν με κανέναν, όχι μόνο τις κρίσιμες αποφάσεις αλλά και τις νέες μικρο- ή νανο-τεχνολογίες που διασφαλίζουν απίστευτης έκτασης και ακρίβειας *προσωπική επιτήρηση*. Θεωρούν ότι μόνες αυτές «δικαιούνται» ακινδύνως ...να τις κατέχουν και να τις χρησιμοποιούν. Και η απειλή από την κάθε τελειοποίηση ή αυτόνομη χρήση γίνεται μεγαλύτερη επειδή η υπερ-ειδικευμένη γνώση είναι κρατικά, επιχειρηματικά και κοστολογικά ελεγχόμενη. Δεν συναντά, δηλαδή, αντίστοιχο *ποιοτικό αντίβαρο* στην ανώνυμη κοινωνία, απαραίτητο όμως για να ελεγχθεί η ποιότητα της εξουσίας που την κατέχει. Συμβαίνει όμως και κάτι άλλο: η υπεροψία των ηγετών μεταβιβάζεται τώρα στην ίδια την ανώνυμη κοινωνία, στο

μέτρο που αυτή η υπερ-ειδικευμένη γνώση και τα προϊόντα της, τα τεχνολογικά, πληροφορικά ή στοχαστικά, δημιουργούν στην καταγοητευμένη από αυτά πλειοψηφία αυτής της τελευταίας, την εθνικιστική πεποίθηση ότι «αυτή», ανάμεσα στις άλλες κοινωνίες διακαιούται είτε να διαθέτει τέτοιους «καταπληκτικούς ανθρώπους» είτε να τους υφαρπάξει από τις άλλες. Μια τέτοια υπέρμετρη και διάχυτη αίσθηση υπεροχής περιορίζει έτσι ή και αναιρεί την ανάγκη της *προσωπικής κριτικής στάσης* απέναντι σε αυτήν την ίδια την ειδικευμένη τεχνοκρατική γνώση και, κατ'έπείταση, και στις χρήσεις της. Το εικαστικό τεκμήριο του W. Blake δεν προφήτευε από τότε, μέσω της ομιλίας της τέχνης πώς ο Διαφωτισμός θα μπορούσε –ακόμη και αυτός– να πάρει και στρεβλωτικές εφαρμογές μέσω ακριβώς ενός συνελόμενου εγωιστικού κρατικού ορθολογισμού; Μιας δηλαδή «θρησκευοποιημένης» εθνικής πεποίθησης η οποία, από μια εποχή και μετά, κρατήθηκε έξω από κάθε κοινωνικό και, γιατί όχι, συναισθηματικό έλεγχο. Μιας κρατικής επιλογής που εξελίχθηκε, σε συνδυασμό βέβαια και με άλλες συγκυρίες, σε άψογη γραφειοκρατική προετοιμασία μιας *πολεμικής μηχανής* που, μετά το 1820, σταθερά μας γεμίζει με δάκρυα και ερείπια για ενάμιση αιώνα. Και που τώρα πια, ας μην το παραβλέπουμε, τέτοια υπόλοιπα δεν πρόκειται να προκίψουν αφού τα σύγχρονα μέσα καταστροφής όλο και λιγότερα υλικά ίχνη θα αφήνουν. Δηλαδή, ακόμη και η ηθική καταγγελία που ο στερνός λόγος των ερειπίων εκφέρει θα είναι σε λίγο εξ αντικειμένου αδύνατη.

Ο W. Blake, χρησιμοποιώντας αισθητικό λόγο, συνειδητά συγκαλύπτοντας το επώδυνο μήνυμά του στη θεόμορφη ζωγραφική του, μας προτρέπει άμεσα σε ένα δευτερογενές συμπέρασμα γενικότερης ισχύος: αφήνει να διαφανούν οι κίνδυνοι όχι απλά μέσα από τη συγκεκριμένη προβολή της λατρείας της *ακρίβειας* αλλά μέσα από οποιαδήποτε *δογματική υπερβολή* της οποιασδήποτε αξίας. Καταγγέλλει, δηλαδή, την οποιαδήποτε «θρησκευοποιημένη» υιοθέτηση μιας γνωστικής καταξίωσης έστω και αν αυτή είναι εδώ ο λατρεμένος ορθολογισμός. Αυτόν τον οποίο διαβλέπει –αυτό θα πει διάτρηση του μέλλοντος– να εξελίσσεται σε πολιτικο-φιλοσοφικό μεσσιανισμό.

Μια τέτοια έμμεση κριτική παρέμβαση της Τέχνης, στο μέτρο που εκπαιδευτικά και πολιτιστικά θα μπορούσε να διαχέεται, σε κάτι δεν θα συνέβαλλε; Ως *εικαστικός στοχασμός* –και λιγότερο ως *επίσημη* «θέση» γιατί τότε θα ακυρωνόταν μέσα από την απο-

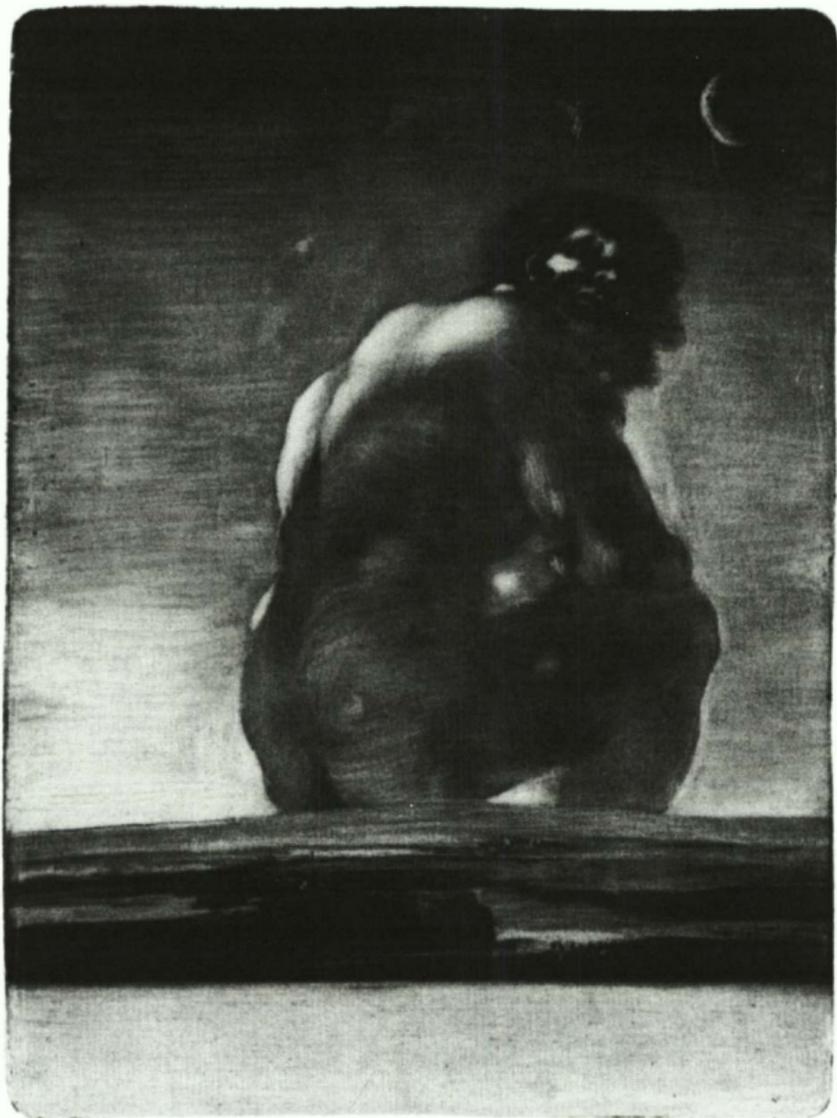
λυτότητα της ρητορικής της θέσμησης— δεν θα βοηθούσε στην «ί-δρυση» *τρόπων σκέψης* που θα αποστρεφόταν τις υπερβολές και τις *ακραίες εμπιστεύσεις*; Αυτό δεν θα αφορούσε ακόμη και τις πιο καθιερωμένες αξίες και συνεπόμενα και τις οποιοσδήποτε εθνικο-πολιτισμικές ταυτότητες όταν ισχύουν ή προβάλλονται ως απόλυτες, σωστικές ή οραματικές εκδοχές;

Στην ίδια προφητική κατεύθυνση αλλά και ως σύνοψη μιας προσωπικά βιωμένης βίας, κινείται ο περιήφημος, υπό ασθενές σεληνόφως μάλιστα, *Γίγαντας* του F. Goya. Εκεί το τερατώδες, το υπέρμετρο, αλληγορεί τη βία με τη μορφή που το αβάσταχτο του σωματικού μεγέθους υπερβαίνει το μέτρο. Με την ασπρόμαυρη και έτσι διαχρονικά και διατοπικά λειτουργούσα γραβούρα και σε συνδυασμό με έναν άλλον έγχρωμο πίνακα ώστε να δηλωθεί και το ενδεχόμενο της ιστορικής επαλήθευσης του μηνύματός του, και που ο Goya αποκαλώντας *Πανικό*, εξεικονίζει το άμοιρο πλήθος που τρέχει να σωθεί, καταγγέλλεται ο πόλεμος. Προειδοποιεί, δηλαδή, για τα άθλια ενδεχόμενα που μπορεί να προκύψουν από τον ψυχικό κόσμο ενός όντος, στερημένου από κάθε λογική, ατομικού ή συλλογικού, του οποίου η οποιαδήποτε συμβολική σωματική μετακίνηση μπορεί να προξενήσει τρομακτικές καταστροφές. Ενώ στον W. Blake η μέσω της τέχνης αμφισβητούμενη και καταγγελλόμενη «αξία» είναι η ασυζήτητη υπερβολική εμπιστοσύνη στον ορθολογισμό, στον F. Goya το αμφισβητούμενο τώρα είναι το αντίθετο: η απόλυτη εγκατάλειψή μας στο ορμέμφυτο και η εξίσου απόλυτη απομάκρυνσή μας από τον ορθό λόγο.

Και στις δύο πάντως περιπτώσεις η τέχνη καταγγέλλει «θηραιοποιημένες» πεποιθήσεις δηλαδή καταστάσεις του νου που παράγουν υπέρμετρη εμπιστοσύνη σε οτιδήποτε μπορεί να δημιουργήσει μια τέτοια αίσθηση ή ψευδαίσθηση *υπεροχής* και που κάπου αυτή η υπεροχή θα ψάξει να παροχετευθεί.

Και στις δύο περιπτώσεις η τέχνη αλληγορικά αμφισβητεί έναν τύπο εξουσίας που στηρίζεται σε μια δογματισμένη πίστη είτε του λογικού ενάντια σε κάθε ρομαντική εκδοχή είτε του ρομαντισμού ενάντια σε κάθε απόλυτη απόρριψη της λογικής κρίσης.

Συμπερασματικά θα έλεγα ότι η τέχνη —και μάλιστα, όταν λειτουργεί ως «*μελετημένη*» ρήξη— μπορεί να είναι, και μάλιστα στην περίοδο που πρωτοεμφανίζεται ένα συγκεκριμένο κριτικό έργο, μια *αιρετική ευεργεσία*.

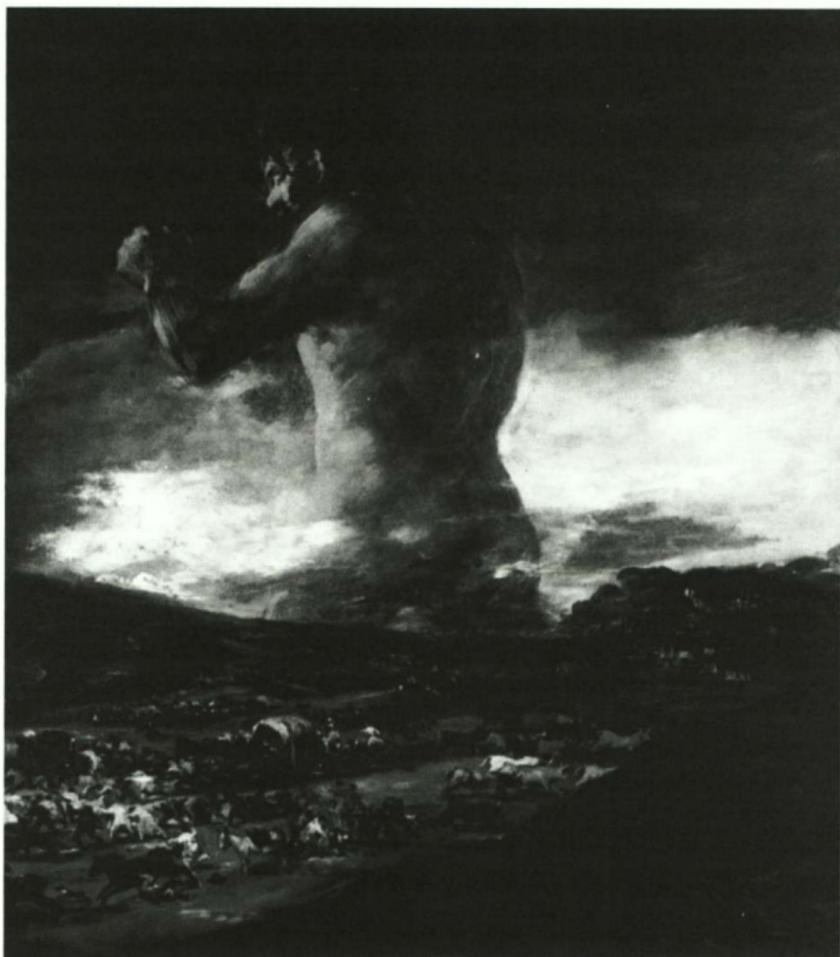

FRANCISCO GOYA

Ο γίγαντας

Γραβούρα, 1820

Ιδιωτική συλλογή

FRANCISCO GOYA
Ο πανικός
Ελαιογραφία, 1808-1812
Μουσείο Πράδο

Ως αιρετικός λόγος διαφοροποιείται από τον ισχύοντα και τον αμφισβητεί. Στην κυριολεξία τον απο-βεβαιώνει, τον απο-«φοντα-μεταλίζει», αν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε αυτές τις φωνητικές βαρβαρότητες. Ακόμη όμως και όταν η ρήξη στην τέχνη δεν είναι προμελετημένη ώστε να είναι ευρέως κατανοητή, μπορεί να προκαλέσει έναν αντιδραστικό, έστω και όχι πάντα αποτελεσματικό, ξεσηκωμό από την πλευρά της καθιερωμένης καλλιτεχνικής πίστης. Διαφημίζει έτσι μέσα από την αντιπαράθεση το μήνυμα της άλλης εκδοχής, ενώ ταυτόχρονα παράγει περιέργειες για το τι άραγε να σημαίνει. Δημιουργεί, δηλαδή, ακόμη και στην ηπιότερη εκδοχή, κάποιον σκεπτικισμό για το *τι θέλει να πει πέρα από αυτό που φαίνεται να λέει*. Γι' αυτό τις διάφορες πρωτοπορίες που συχνά παράγονται στον χώρο του πολιτισμού γενικά, και της καλλιτεχνικής και φιλοσοφικής αντιπαράθεσης ειδικότερα, μη τις φοβάστε. Είναι βέβαια έντονα διεκδικητικές και εξίσου συχνά, και αυτές, τείνουν να «θρησκευοποιηθούν». Όταν όμως η τέχνη παρέχεται ως εκπαίδευση με τελικό στόχο να εξελιχθεί σε παιδεία, όταν δηλαδή διαδίδεται ως *συνολικότερη* εκφραστική διαλεκτική ως προσωπική ενασχόληση και στην καθολική διάσχεσή της με την κοινωνία, τότε σιγά-σιγά φανερώνει τη σχετικότητα ακόμη και των δικών της ισχυρισμών. Και η ίδια χορηγεί τις νέες –και εκ νέου πρόσκαιρες– βάσεις αμφισβήτησής της. Κάτι που δεν αφήνει περιθώρια για τελικές και οριστικές διακρίσεις ανάμεσα σε αληθινούς και ψεύτικους θεούς, ανάμεσα σε πιστούς και απίστους. Ανάμεσα σε ανθρώπους που τους μαθαίνουν πως αυτοί μόνο «δικαιούνται» να ζουν και να λατρεύουν τους δικούς τους ηγεμόνες και ανάμεσα στους άλλους που πρέπει να θυσιασθούν για να διασφαλισθεί η λατρεία των πρώτων και των αντιλήψεων στις οποίες πιστεύουν.

Σε αυτό το σημείο ας μου επιτραπεί μια κάπως πιο ρηματική, λίγο πιο θαρραλέα κατάληξη. Αν και δεν συνηθίζω τέτοιου τύπου υποδεικτικούς λόγους, θα ήθελα να συνοψίσω όσα προειπώθηκαν λέγοντας πως: *δεν υποστηρίζω την αμφισβήτηση του πολιτισμού, πιστεύω πως η αμφισβήτηση είναι αναγκαίος όρος για την ύπαρξη πολιτισμού.*

ΠΑΝΑΓΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ*

ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΕΛΕΓΧΟΥ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΦΟΒΟΥ. ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΑΣΤΥΝΟΜΕΥΣΗ ΣΤΗ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΕΠΙΒΟΛΗ

Το άρθρο υπογραμμίζει τη σημερινή ανάγκη να μελετηθεί το φαινόμενο του πολέμου από κοινού με την ειρηνική ζωή. Περιγράφει μορφές διασύνδεσης των τρόπων με τους οποίους διεξάγονται οι σύγχρονοι πόλεμοι και των τρόπων που οργανώνονται οι ειρηνικές κοινωνικές σχέσεις στον δυτικό κόσμο και ιδιαίτερα στις ΗΠΑ. Το άρθρο υποστηρίζει ότι η 11η Σεπτεμβρίου 2001 μεταβάλλει την πρόσληψη του πολέμου: η κυριαρχία του συναισθήματος φόβου μετατρέπεται σε κεντρικό πολιτικό χαρακτηριστικό του αμερικανικού τρόπου ζωής εμπεδώνοντας την ενοποιητική διάσταση μιας «ιδεολογίας του πολέμου». Η νέα αυτή ιδεολογία ενσωματώνει τους πολίτες στο πρωτείο της κρατικής εξουσίας, επιτρέπει την ανάδυση νέων μορφών συντηρητισμού και δημιουργεί νέους συμβολικούς και υλικούς δεσμούς που αποκαλούνται «στρατηγική συνθήκη». Υπό το φως αυτών των εξελίξεων, το άρθρο διακρίνει τους πολέμους (και την ειρήνη) της προηγούμενης δεκαετίας που κινούνται περισσότερο γύρω από τον άξονα του ελέγχου, της επιτήρησης και του αγοραίου πλουραλισμού.

1. ΓΙΑ ΤΙΣ ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΕΜΠΟΛΕΜΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ

Το αναρχικό κίνημα και, ιδιαίτερα, η συγκρουσιακή του συνιστώσα που κυριαρχεί σε χώρες όπως η Ελλάδα, διαθέτει έναν αμείωτο πυρήνα ριζοσπαστισμού που καταφέρει ακόμη και σήμερα να θίξει τα «καλώς» κείμενα του πολιτικού κομφορμισμού. Ξεκινώντας αφενός από τις ακλόνητες βεβαιότητες της ρουσωϊκής σταθεράς που μας θέλει άδολους μα διεφθαρμένους από τον πολιτισμό και, αφετέρου από το στερεότυπο της βαθιάς δομικής βίας της κρατι-

* Ο Παναγής Παναγιωτόπουλος είναι Λέκτορας Σύγχρονης Πολιτικής Θεωρίας στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του ΑΠΘ.

κής οργάνωσης,¹ η αναρχική σκέψη πετυχαίνει, παρά τους χονδροειδείς δυϊστικούς διαχωρισμούς που τη συνέχουν, να παράγει τις δικές της αντισυμβατικές αλήθειες. Από καιρό σε καιρό, η ελευθέρια αυτή σκέψη του αενάως νεοπροσύλητου στις τάξεις του πολιτικού αγώνα, θίγει προκαταλήψεις και στερεότυπα που κυκλοφορούν στον χώρο του πολιτικού ριζοσπαστισμού και της κοινωνικής χειραφέτησης. Η αποδέσμευση από τον πολιτικό πραγματισμό της κομμουνιστογενούς και σοσιαλδημοκρατικής Αριστεράς καθώς και η εγγενής ρητορική τραχύτητα του αναρχικού λόγου αλλά και η ιδεολογική κληρονομιά της εξεγερσιακής βίας, διαφορίζουν τη μελέτη του πολεμικού φαινομένου. Η αντισυμβατική ή ανάποδη αυτή σύλληψη εκφράζεται συνήθως ως συνθηματολογική κριτική της κριτικής της βίας.

Παρατηρώντας αφίσες διαφόρων αναρχικών ομάδων κατά τη διάρκεια του πρόσφατου πολέμου στο Ιράκ και αμέσως μετά τη λήξη του, μπορούσε κανείς να διαπιστώσει μια λεκτικά βίαιη και ταυτόχρονα ευρηματική άρνηση της ειρήνης. Η άρνηση αυτή μοιάζει με το αναγκαίο συμπλήρωμα της ούτως ή άλλως αναμενόμενης άρνησης του πολέμου.

Ενδεικτικά θα παραθέσουμε δύο από αυτά τα, εκ πρώτης όψευς, ακραία και προβοκατόρικα συνθήματα: «Αρνούμαστε την ειρήνη τους, όπως αρνούμαστε τον πόλεμό τους», «Πόλεμος στον πόλεμο, πόλεμος και στην ειρήνη».

Ποιο, όμως, το ενδιαφέρον αυτής της μειοψηφικής φωνής που δεν διστάζει να απομονωθεί από το μαζικό πλανητικό κίνημα της νέας ειρηνοφιλίας; Πρόκειται για μία ακόμη μορφή απολίτικου κυνισμού, για μια μηδενιστική λατρεία της βίας σαν και αυτή που, σύμφωνα με ορισμένους αναλυτές, επανεισάγει το Κακό μέσα στη μηχανή της κοινωνικής συνεννόησης;² Ή μήπως η αναρχική αυτή διπλή άρνηση (του πολέμου και της φιλειρηνικής λογικής) έχει να μας προσφέρει κάτι παραπάνω;

Η πρώτη ανάγνωση των συνθημάτων αυτών μοιάζει απλή: η ειρήνη που επήλθε μετά τον πόλεμο είναι εξίσου αποκρουστική με την ίδια τη στρατιωτική δράση. Σήμερα που το Ιράκ εξακολουθεί να φλέγεται, κινδυνεύοντας να γίνει το σύγχρονο παράδειγμα του

1. Βλ. Σ. Δημητρίου, *Μορφές βίας*, Σαββάλας, Αθήνα 2003, και Πιερ Κλαστο, *Η κοινωνία ενάντια στο κράτος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992.

2. Μπ.-Α. Λεβί, *Σκέψεις για τον πόλεμο. Το Κακό και το τέλος της Ιστορίας*, Scripta, Αθήνα 2003.

αντάρτικου πολέμου ενάντια στην πιο κυνική κατοχή ενός κράτους από ξένες στρατιωτικές δυνάμεις,³ καθίσταται σαφές ότι οι μορφές εξουσίας και ζωής που αναπτύσσονται επιτόπου είναι εξίσου βάνανυες με την ίδια την πολεμική εκστρατεία που εξαπολύθηκε πριν από τρία χρόνια. Μα ακόμη και αν είχε επικρατήσει εκεί μία μορφή ευταξίας, αν δηλαδή είχε επιτύχει ο στρατηγικός σχεδιασμός Ράμσφελντ⁴ και είχαν ειρηνεύσει οι τοπικοί πληθυσμοί αντί να αναπτύξουν καινοφανείς αντιστασιακές ταυτότητες, η αποκωδικοποίηση των συνθημάτων θα οδηγούσε στην ίδια πάλι ερμηνευτική τάξη. Η επιβεβλημένη ειρήνη, η ησυχία που καταστρώνεται ως στρατηγικό σχέδιο και, στη συνέχεια, επιβάλλεται, είναι εξίσου καταπιεστική με τον πόλεμο.

Αν ανέβουμε ένα ακόμη θεωρητικό σκαλοπάτι σε αυτή την κλίμακα της αφαίρεσης, θα αναγνωρίσουμε στην αναρχική συνθηματολογία μία πρόταση μεγαλύτερου βεληνεκούς. Η δευτέρου βαθμού αποκωδικοποίηση, αυτή που αξιολογεί την πρώτη και συνεργεί μαζί της, θα απέδιδε στη συνθηματολογία αυτή μακροσκοπική και αναλυτική αξία. Κάθε ειρήνη είναι αποτέλεσμα του πολέμου, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε.⁵ Του προηγούμενου πολέμου. Και, συνεπώς, το σύνολο των ιστορικών μορφών ειρήνης είναι αποτελέσματα προηγούμενων ένοπλων αναμετρήσεων. Τοποθέτηση που σημειωτέον έρχεται να σχετικοποιήσει τη διαδεδομένη αντίληψη που θέλει κάθε πόλεμο να αντιστοιχεί σε ένα συγκεκριμένο στάδιο κοινωνικής και τεχνολογικής εξέλιξης από το οποίο ξεπηδά.⁶ Ότι, δηλαδή, κάθε μορφή κοινωνικής οργάνωσης παράγει, για το μέλλον της, τον πόλεμο που της αντιστοιχεί. Η βιομηχανική και μαζική κοινωνία π.χ. που ωριμάζει στον δυτικό Μεσοπόλεμο παράγει,

3. Τζων Μπέλλαμν Φόστερ - Ρόμπερτ ΜακΤσέζνυ - Χάρου Μάρκοφ, «Ιράκ: ένα δεύτερο Βιετνάμ», στο Β. Χωραφάς- Α. Ριζάς, *Ιράκ: ένα δεύτερο Βιετνάμ*, The monthly review imprint, Αθήνα 2005.

4. Στο ίδιο.

5. Στην πολιτική θεωρία το συνεχές πολέμου και ειρήνης έχει υιοθετηθεί και αξιολογηθεί από ποικίλες παραδόσεις. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον Κλαούζεβιτς (Φ. Κ. Κλαούζεβιτς, *Περί Πολέμου*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1989), τον Φουκώ (σε πολλά έργα του θα βρει κανείς σχετικούς προβληματισμούς, βλ. μεταξύ άλλων, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, Ψυχογιός, Αθήνα 2002) μα και τον Βυρίλιο πιο πρόσφατα (*Καθαρός πόλεμος*, Νησίδες, Σκόπελος 1997).

6. Βλ. Μ. Χάουαρντ, *Ο ρόλος του πολέμου στη νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία*, Ποιότητα, Αθήνα 2000, και John Keegan, *Η ιστορία του πολέμου*, Νέα Σύνορα-Αιβάνης, Αθήνα 1997.

σύμφωνα με αυτή την εξελικτική θεώρηση, τη μορφή του ολοκληρωτικού πολέμου.

Προτού αναπτύξουμε τις κοινωνιολογικές συνέπειες μίας τέτοιας υπόθεσης («κάθε ειρήνη προσδιορίζεται από τον προηγούμενο της πόλεμο»), απαραίτητη είναι η διατύπωση ορισμένων βασικών περιορισμών, δίχως τους οποίους η ανάλυση θα απορροφηθεί από τη βραχεία δυναμική του αποφθέγματος και της συνθηματολογίας.

Πρώτον, η γενική ιδέα ότι κάθε ειρήνη, κάθε κοινωνική συνθήκη και μορφή οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων επηρεάζεται από τον προηγούμενο πόλεμο, αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα από τον 20ό αιώνα και μετά. Η ιδέα ότι η μορφή του πολέμου επηρεάζει σε κάποιο βαθμό τις σχέσεις εξουσίας της ειρηνευμένης κοινωνίας που τον διαδέχεται, μοιάζει να έχει ευρετική αξία από τη στιγμή που ο ολοκληρωτικός πόλεμος εγκαινίασε τη γενικευμένη ανάμειξη οικονομίας, κοινωνίας και στρατηγικής.⁷ Αυτό που για άλλους θεωρείται υπαγωγή της κοινωνίας και της οικονομίας στον πόλεμο και που ίσως αποδίδεται καλύτερα ως αλληλοδιείσδυση είναι ένα ιστορικά πρόσφατο φαινόμενο που κορυφώνει την κοινωνιολογική σημασία της ένοπλης σύγκρουσης. Η τελευταία, ακουσίως ή εκουσίως, με τη συμμετοχή στο αντάρτικο, την απώλεια τεράστιου αριθμού αμάχων και τη συναισθηματική δέσμευση των υποκειμένων στην υπόθεση του πολέμου, εξαπλώνει τη σημασία του πολέμου πέραν της κρατικής σφαίρας και των περιχαρακώσεων της υψηλής πολιτικής. Μαζί με τη μορφή του ολοκληρωτικού πολέμου του 20ού αιώνα, που συμπυκνώνει αυτά τα χαρακτηριστικά, θα παρέθετε κανείς τις μείζονες εμφύλιες συγκρούσεις που, ακόμη και όταν δεν λειτουργούν ως «ολικά κοινωνικά φαινόμενα», θα λειτουργήσουν ως εμβληματικές μορφές του εκάστοτε ειρηνικού μεταπολέμου.

Αντιστρέφοντας τώρα τον περιορισμό αυτό, θα λέγαμε ότι όσον καιρό οι πόλεμοι παρέμεναν υπόθεση ένοπλων σωμάτων και δεν ενέπλεκαν το σύνολο του εθνικού πληθυσμού, οι κοινωνικές και κοινωνιολογικές τους επιδράσεις ήταν περιορισμένες. Και σε αυτή την περίπτωση, που χονδρικώς καλύπτει αυτό που γενικά θα μπο-

7. Μ. Χάουαρντ, *Ο ρόλος του πολέμου στη νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία*, ό.π.: Γκ. Μπουτουλ, *Πραγματεία περί πολεμολογίας: Κοινωνιολογία του πολέμου*, εκδ. Γενικού Επιτελείου Στρατού, Αθήνα 1980· Π. Βιζίλιο, *Πόλεμος και Κινηματογράφος*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003.

ρούσαμε να ονομάσουμε προ-νεωτερικό πόλεμο,⁸ μία τέτοια προσέγγιση δεν είναι εφαρμόσιμη.

Μια άλλη προφύλαξη που οφείλει κανείς να πάρει προκειμένου να μελετήσει τον τρόπο που οι πόλεμοι αποτυπώνουν, αν μη τι άλλο, ευρέα κοινωνικά μεγέθη και δυναμικές, είναι αυτή που συνοψίζεται ως εξής: ο πόλεμος επηρεάζει τον ειρηνικό ακόλουθό του σε ορισμένους μόνο τομείς και σφαίρες. Πρέπει όντως να αποφύγουμε την αναγωγή του πολέμου σε ντετερμινιστικό παράγοντα των κοινωνικών εξελίξεων, όπως π.χ. κατά κόρον έχει συμβεί με την οικονομία παλιότερα. Αλλά πρέπει ακόμη να προφυλαχτούμε από τις σαγηνευτικές θεωρήσεις που ενώνουν τον πόλεμο με την κοινωνία μέσω της ταύτισης οικονομίας και πολέμου. Η έμμεση αυτή αναγωγή του πολέμου σε ανθρωπολογική σταθερά που προηγείται της οικονομίας, διότι βλέπει σε κάθε οικονομία μία «πολεμική οικονομία», αποβαίνει μονομερής στο μέτρο που εντοπίζει σε κάθε μορφή κοινωνικής οργάνωσης τα σημάδια της «επιμελητείας», ενός κεντρικού ρυθμιστικού άξονα που οντολογικά παραπέμπει στον πόλεμο.

Στην εποχή μας όπου ο πόλεμος έχει εγκατασταθεί ξανά ως μείζον πλανητικό πολιτικό μέγεθος θέτοντας, εξ αιτίας των νέων του μορφών, σε κρίση το σύνολο των εργαλείων που διαθέτουμε για την κατανόησή του,⁹ το εύρος των επιπτώσεών του για τους πολίτες των εμπόλεμων κρατών αλλά και για σοβαρά τμήματα των ενόπλων, έχει στην πραγματικότητα μειωθεί σημαντικά.

Ο πόλεμος έχει πράγματι επιστρέψει ως πλανητικό πολιτικό μέγεθος πρώτης τάξης. Επηρεάζει σήμερα πλέον βαθύτατα την ανασυγκρότηση των βιο-πολιτικών μηχανισμών εξουσίας του δυτικού κόσμου.¹⁰ Μοιάζει εντούτοις να αφήνει ανέπαφες συγκεκριμένες

8. Ο Π. Λέκκας στο δοκίμιο του στο πρώτο μέρος του αφιερώματος («Ο πόλεμος στη νεωτερικότητα και οι μύθοι της νεωτερικής ιδεολογίας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 24, Νοέμβριος 2004) απομυθοποιεί την ταύτιση της νεωτερικής δημοκρατίας με την ειρήνη και υπογραμμίζει τη συνεκτική της σχέση με το πολεμικό φαινόμενο.

9. Κ. Τσουνκαλάς, «Πόλεμοι και κυριαρχία στη νέα χιλιετία», στο *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 24, Νοέμβριος 2004.

10. Αυτή την ανασυγκρότηση προσπάθησαν να περιγράψουν οι Νέγκρι και Χαρτ δίχως όμως να μπορούν να ενσωματώσουν σε αυτήν την επιστροφή των κρατικών συμπεριφορών κυριαρχίας, με προεξάρχουσα τον πόλεμο κατά της τρομοκρατίας ως μείζον θεολογικό-πολιτικό πρόγραμμα. Βλ. το σημαντικό τους έργο Μ. Hardt - Τ. Negri, *Αυτοκρατορία*, Scripta, Αθήνα 2002.

σφαίρες δραστηριότητας. Για παράδειγμα, η επιστροφή της πολιτικής βίας στην καρδιά του δυτικού πολιτισμού δεν θίγει το μείζον καταναλωτικό υπόδειγμα οργάνωσης της καθημερινότητας. Και συγκεκριμένα δεν ανατρέπει τους προσανατολισμούς της επονομαζόμενης «νέας οικονομίας» και την οικονομική και ηθική απομύζηση μεγάλων πληθυσμιακών μαζών από τον πολιτισμό της κατανάλωσης. Ούτε παρεμβαίνει, όπως το κάνει η ίδια η καταναλωτική «ανθρωπολογία», στον διπλό εξωραϊσμό της ολοένα αυξανόμενης απόστασης μεταξύ του νέου πλούτου και της νέας φτώχειας.¹¹

Η επιρροή του πολέμου επάνω στην ειρήνη είναι όμως πολύ εκτεταμένη όσον αφορά τις σχέσεις κράτους-πολίτη.¹²

Το στοιχείο αυτό δεν είναι βέβαια καινούργιο. Αντιθέτως, θα έλεγε κανείς ότι είναι εξαιρετικά διαδεδομένο τους τελευταίους δύο αιώνες. Σήμερα που ο πόλεμος μοιάζει για τον δυτικό πολίτη εξαιρετικά μακρινός ή, καλύτερα, βιώνεται ταυτόχρονα ως εγγύς και διαμεσολαβημένος, εξακολουθεί να δομεί όψεις του δημοσίου χώρου. Ζωντανά παρών στη μόνιμη οθόνη μας, παράξενα αισθητός σαν άλλο ολόγραμμα αλλά και, για ορισμένους πληθυσμούς τουλάχιστον, αποκλειστικό αντικείμενο των επαγγελματιών που αφιερώνονται σε αυτόν,¹³ ο πόλεμος εξακολουθεί να επηρεάζει τα μέγιστα κρατικά μεγέθη: το δίκαιο, τις ατομικές ελευθερίες, τη συ-

11. Ζ. Μπούμαν, *Η εργασία, ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2002.

12. Στην Ελλάδα το θέμα έχει γίνει αντικείμενο επίκαιρου επιστημονικού σχολιασμού. Κυρίως ως κριτική αποδόμηση των εξουσιαστικών μηχανισμών που υφαινονται και νομιμοποιούνται ως πόλεμος κατά της τρομοκρατίας. Βλ. μεταξύ άλλων Α. Μανιτάκης - Α. Τάκης (επιμ.), *Τρομοκρατία και δικαιώματα. Από την ασφάλεια του κράτους στην ανασφάλεια του δικαίου*, Σαββάλας, Αθήνα 2004· Ν. Παρασκευόπουλος, *Οι πλειοψηφίες στο στόχαστρο*, Πατάκης, Αθήνα 2003· Π. Παναγιωτόπουλος, *Το Γεγονός. Βαναυσότητα, πόλεμος και πολιτική μετά την 11η Σεπτεμβρίου*, Βιβλιόραμα Αθήνα, 2003· βλ., επίσης, Ε. Μπαλιμπάρ, *Η Ευρώπη, η Αμερική, ο Πόλεμος. Σκέψεις πάνω στην ευρωπαϊκή μεσολάβηση*, εκδ. Χρ. Ε. Δαρδανός, Αθήνα 2004.

13. Οι επαγγελματίες στρατοί έχουν εδραιωθεί στην Ευρώπη εδώ και αρκετά χρόνια. Αυτό δεν σημαίνει όμως ότι οι επαγγελματίες αυτοί έχουν απεμπολήσει το αίτημα-δικαίωμά τους στον ειρηνικό-καταναλωτικό βίο. Αντιθέτως μάλιστα, η ιδιωτικοποίηση του αμερικανικού στρατού μοιάζει να έχει οδηγήσει σε μία συναισθηματική απομάκρυνση του κοινωνικού σώματος από τις συνέπειες του πολεμικού γεγονότος. Βλ. σχετικά, Χακ Γκάτμαν, «Στρατιώτες προς ενοικίαση», στο Β. Χωραφάς - Α. Ριζάς, *Ιράκ: ένα δεύτερο Βιετνάμ*, ό.π. Για τις μεταβολές του στρατιωτικού γεγονότος βλ. Π. Μπονιφάς, *Οι πόλεμοι του αίριου*, Παπαζήσης, Αθήνα 2004.

γκρότηση των συναισθημάτων και την αυτο-εικόνα του πολίτη. Ως μέγεθος που η κοινωνία και το κράτος καλούνται να επιλέξουν και να διαχειριστούν εν όψει της τρομοκρατικής απειλής, ο πόλεμος «μολύνει» και αφορά σήμερα όλα τα πεδία όπου διεξάγεται το δημοκρατικό παιχνίδι και ο εξουσιαστικός αγώνας.

Υπ' αυτούς τους όρους, που αποτυπώνουν την επικαιρότητα και την αμφισημία των σημερινών πολέμων, η αντι-κομποριστική συνεισφορά της αναρχικής συνθηματολογίας φαντάζει καιρία. Πρέπει όμως να την υπερβούμε και αυτή. Όπως και το πλήθος των αξιακών υποδειγμάτων και αναλυτικών εργαλείων για τη σχέση πολέμου και ειρήνης που μας έχει κληροδοτήσει η ιστορική ταύτιση του φιλειρηνικού πεδίου με τα κινήματα κοινωνικής χειραφέτησης.¹⁴

Αν παραμείνουμε προσηλωμένοι στην αναλυτική μας κατάληξη, ότι «η ειρήνη είναι μολυσμένη από πόλεμο», θα πρέπει τότε να υποδεχόμαστε κάθε συνθήκη πολέμου και κάθε ειρηνοφανή κοινωνικό πόλεμο πάντοτε με τον ίδιο τρόπο. Θα πρέπει να αρνηθούμε τις αρετές του ειρηνευμένου βίου και του πολιτισμού ως διαδικασία ειρηνευσης και κατασίγησης της ιδιωτικής και τοπικής επιθετικότητας.¹⁵ Αν, δηλαδή, αποδεχτούμε ότι όλες οι μορφές ζωής, οι ιστορικά καταγραμμένες, αποτελούν αμάλγαμα πολέμου και ειρήνης, θα πρέπει να θυσιάσουμε την πολιτική διαβάθμιση και ηθική αξιολόγηση των κοινωνικών φαινομένων και της πολιτικής βίας που ενυπάρχει σε αυτά. Η ειρηνολογική «φύση» του κοινωνικού φαινομένου δεν μπορεί παρά να είναι ο ερμηνευτικός ορίζοντας ή αλλιώς μια μηχανή αποδόμησης των ειρηνόφιλων επιστημονικών προκαταλήψεων.¹⁶ Τίποτε παραπάνω. Σε κάθε άλλη περίπτωση,

14. Για την ανεπάρκεια των παραδοσιακών εργαλείων κατανόησης της σημασίας και του ρόλου του πολέμου στη σημερινή συγκυρία, βλ. και πάλι, Κ. Τσουκαλάς, «Πόλεμοι και κυριαρχία στη νέα χιλιετία», *ό.π.*

15. Βλ. παραδειγματικά Ν. Ελιάς - Ε. Ντάνιγκ, *Αθλητισμός και ελεύθερος χρόνος στην εξέλιξη του πολιτισμού*, Δρομέας, Αθήνα 1998.

16. Η εσωτερική διαφοροποίηση των ειρηνικών καταστάσεων, ακόμη και αν δεχτούμε ότι είναι όλες μπλοκισμένες από την πολεμική συνθήκη, δεν είναι παράδοξη, για τον χώρο της πολιτικής θεωρίας τουλάχιστον. Από την πλευρά του πολέμου, ο συχνά κατηγορούμενος ως φιλοπόλεμος πολιτειολόγος Καρλ Σμιτ θα φροντίσει να διαφοροποιήσει τις μορφές της ένοπλης σύγκρουσης σε πολιτικά βιώσιμες και σε πολιτικά καταστροφικές. Βλ. Κ. Σμιτ, *Η έννοια του Πολιτικού, Κριτική*, Αθήνα 1988· Κ. Σμιτ, *Η θεωρία του αντάρτη. Παρεμβολή στην έννοια του Πολιτικού*, Πλέθρον, Αθήνα, 1990· βλ. και Δ. Δημούλης - Χ. Γιαννούλη, *Εθνός-Τάξεις-Πολιτική. Η διαλεκτική του πολέμου*, Κριτική, Αθήνα 1995.

και ειδικότερα αν αποτολμούσαμε να αναγάγουμε την εγγύτητα πολέμου-ειρήνης σε εργαλείο αναλυτικής κατηγοριοποίησης, θα απεμπολούσαμε το δικαίωμά μας στην πολιτική ευαισθησία και εκτίμηση καθώς θα μηδενίζαμε την ίδια την εμπιστοσύνη στην πολιτική πράξη. Η όσμωση του ειρηνικού με το πολεμικό, ως αρχή και κατακλείδα του συλλογισμού, έχει νόημα αποκλειστικά και μόνον για όσους προσδοκούν να αποκαλύψουν έναν «ακήρυχτο ταξικό πόλεμο». Αυτόν που σοβεί ή που διεξάγεται στ' αλήθεια, μα επισκιαζεται τόσο από τους πολέμους των ισχυρών όσο και από τα αντιπολεμικά συναισθήματα των αδύναμων.¹⁷

Ο ορίζοντας που προσφέρει η ιδέα ότι ο πόλεμος και η ειρήνη είναι δύο εκδοχές της ίδιας συνθήκης έχει, σε κάθε περίπτωση, την τόλμη να τοποθετήσει κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα πάνω σε ένα «ειρηνολοεμικό» συνεχές. Αυτό που έκανε ουκ ολίγους μελετητές¹⁸ να διαφωνήσουν για το αν η ειρήνη αποτελεί το διάλειμμα μεταξύ δύο πολέμων ή αν, αντίστροφα, ο πόλεμος αποτελεί μία εμβόλιμη παρουσία της βίας εντός της ειρήνης. Αν η τελευταία διατύπωση μοιάζει συναρπαστική, αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι σπέρνει τη δύναμη της καχυποψίας πάνω στις εδραιωμένες βεβαιότητές μας. Εξάλλου, για να μιλήσουμε ειλικρινά, κανένας εμπόλεμος, πόσο μάλλον ο άμαχος που πλήττεται από την ένοπλη σύγκρουση, δεν θα ανεχόταν να διερωτηθεί και να «φιλοσοφήσει» με τέτοιους όρους. Η ειρηνική συνθήκη σε μία κατανοητική για το υποκείμενο προοπτική, ο ευτεταγμένος δηλαδή κοινωνικός βίος όπου το άτομο δεν κινδυνεύει να πληγεί από τη στρατιωτική μηχανή ενός εχθρού, είναι πάντοτε σημαντικότερη από οτιδήποτε άλλο. Από οποιαδήποτε λεπτεπίλεπτη ανάγνωση του βαθμού εισχώρησης του πολεμικού πνεύματος μέσα στην ειρηνική καθημερινότητα.

17. Η κυριολεκτική ανάγνωση της μαρξιστικής έννοιας του ταξικού πολέμου από τους «ακραιφνείς» επαναστάτες του 19ου και του 20ού αιώνα έχει γίνει αντικείμενο σφοδρής κριτικής από τη μεριά του λενινιστικού πραγματισμού. Βλ., τελείως ενδεικτικά, τα κείμενα που συγκεντρώνονται στο Λένιν, Λούξεμπουργκ, Τρότσκι, *Για την ατομική τρομοκρατία, τη βία και την επανάσταση*, Κοροντζή, Αθήνα 2003.

18. Βλ., ξανά, Φ. Κ. Κλαούζεβιτς, *Περί πολέμου*, ό.π.: Μ. Φουνκώ, *Η υπεράσπιση της κοινωνίας*, ό.π.: βλ. επίσης το άρθρο του Περικλή Βαλλιάνου σε αυτό το τεύχος.

2. ΕΜΠΟΛΕΜΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ 1989-2005

Κάπου εδώ, σε αυτό το οριακό θεωρητικό σημείο όπου τέμνονται τόσο η ειρήνη με τον πόλεμο όσο και η εμπόλεμη ειρήνη με την «ειρηνική»¹⁹ διάσταση των ένοπλων επεμβάσεων, αλλά και οι κοινωνικές αναπαραστάσεις για τους δύο πόλους, εξαντλείται και το αναλυτικό δυναμικό αυτής της «κριτικής της κριτικής». Από την αναμόχλευση του δεσμού και του κοινού πεδίου πόλεμος-ειρήνη, η κοινωνική και πολιτική σκέψη δεν έχει να χάσει. Αποκομίζει ένα τουλάχιστον μεθοδολογικό εφόδιο. Ή, καλύτερα, το επανακτά, μιας και υπήρξε, μετά την ολοκληρωτική φρικαλεότητα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, απωθημένο στα χαμηλά στρώματα του επιστημονικού μας αποθέματος. Το όφελος της απενοχοποίησης των κοινωνικών επιστημών από την απροκατάληπτη μελέτη του πολεμικού φαινομένου και της πολιτικής βίας δεν σχετίζεται με την οποιαδήποτε κατάργηση του διπόλου πόλεμος-ειρήνη. Έχει όμως να κάνει με την αύξηση των αναλυτικών εργαλείων που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την κατανόηση των δύο πεδίων όπως και με την ανταλλαγή ερμηνευτικών μοντέλων ανάμεσα στις παραδόσεις που εντρυφούν στους δύο χώρους. Για παράδειγμα, η έννοια της έκτακτης ανάγκης,²⁰ παραδοσιακά ταυτισμένη με την κρατική «απόφαση» για πόλεμο, μπορεί σήμερα να δοκιμαστεί στο πεδίο των φιλελεύθερων δημοκρατιών. Αλλά και αντίστροφα, η έννοια της δημοκρατίας, στερεοτυπικά καταχωρημένη στους ειρηνικούς κόσμοις, μπορεί να φωτίσει τις συγκαιρινές συναινέσεις γύρω από εμπόλεμες μορφές του κράτους καθώς και την επίκληση γενικών νεωτερικών αρχών για τη διεθνή στρατιωτική επέμβαση.

Το θεωρητικό τέλος της αντανάκλαστικής ειρηνοφιλίας και του κανονιστικού δυϊσμού «όχι στον πόλεμο, ναι στην ειρήνη», μας επιτρέπει να ψηλαφίσουμε τις κοινωνιολογικές μεταβολές που ακολουθούν ή ακολουθούνται από τις αλλαγές στο επίπεδο του πολεμικού παραδείγματος. Η κατανόηση της διπλής μεταβολής σε κρί-

19. Η ακόμη και με την ειρηνευτική «πρόθεση» των πολέμων. Βλ. Γ. Σπυρόπουλος, *Η ανθρωπιστική επέμβαση στις διεθνείς σχέσεις. Νεότερες ερμηνείες*, Παπαζήσης, Αθήνα 2000. Για τα παράδοξα της νέας ανθρωπιστικής ηθικής, βλ. Ζ. Λιτοβετσσί, *Το λυκόφως του καθήκοντος. Η ανώδυνη ηθική των σύγχρονων δημοκρατικών καιρών*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.

20. Κ. Σμιτ, *Η έννοια του Πολιτικού*, ό.π., και G. Agamben, *Etat d'exception-Homo Sacer II*, Seuil, Παρίσι 2003.

σιμα πολιτειολογικά και κοινωνιολογικά μεγέθη οδηγεί ακριβώς στη διάκριση διαφοροποιημένων εκδοχών ειρήνης και πολέμου που συντελούνται γύρω από τον άξονα των ηγεμονικών χωρών του πλανήτη από το τέλος της ψυχροπολεμικής ειρήνης μέχρι τις μέρες μας.

Σήμερα πια η επιθετική πολεμική δράση των ΗΠΑ και των συμμάχων τους κατά του Ιράκ έχει περάσει στην ιστορία ως άλλη μία εύκολη στρατιωτική επικράτηση. Η αδυναμία της εν λόγω συμμαχίας, που εφεξής θα ονομάζουμε συνθηματικά «Αμερική», να επιβάλει όρους ειρήνης ήρθε μετά το τέλος των πολεμικών επιχειρήσεων. Αντ' αυτής της ειρήνης έχουμε δει να διαμορφώνεται μια κλασική συνθήκη κατοχής και αντίστασης που διεξάγεται με τους όρους του ολοκληρωτικού πολέμου. Κατοχή και αντίσταση που στα μείζονα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά θυμίζουν τον κορυφαίο ολοκληρωτικό πόλεμο όλων των εποχών, τον Β' Παγκόσμιο.

Αρκετοί αναλυτές παρομοιάζουν τα τεκταινόμενα με την προοδευτική βύθιση της αμερικανικής στρατιωτικής μηχανής, πολιτικού συστήματος και κοινωνίας εν γένει, στην ατέρμονη και αδιέξοδη βιετναμική περιπέτεια. Ουδείς φυσικά γνωρίζει την έκβαση αυτής της αναμέτρησης. Αλλά ακόμη και αν εξαντληθεί η δυναμική της ιρακινής αντίστασης, ακόμη και αν τελικά παραταχθούν τοπικές δυνάμεις που θα καταφέρουν να επιβάλουν μια νέα ειρηνική τάξη, ποιος μπορεί να διασφαλίσει το είδος της ειρήνης που θα έχει προκύψει από έναν τέτοιο πόλεμο; Την ιδεολογική της νομιμοποίηση, την ιστορική θεμελίωση μιας τέτοιας δημοκρατίας και το ηθικό έρεισμα των νέων ηγεσιών που θα προκύψουν; Και αν πάμε μακρύτερα ακόμη: τι θα μπορεί π.χ. να σημαίνει σε έναν χρονικό ορίζοντα δεκαετίας η υπεράσπιση μιας ειρήνης που θα έχει εν πολλοίς προκύψει από το καθεστώς που εγκαινίασε ο πόλεμος του 2003;

Ποιος δυτικός πολίτης μπορεί να ισχυριστεί σήμερα ότι ζει έξω από το ενδεχόμενο μιας, εκτεταμένης ή περιορισμένης, πολιτικής βίας, είτε αυτή είναι η συντεταγμένη αναμέτρηση στα σύγχρονα πεδία μάχης, είτε εκδηλώνεται από την κεραυνοβόλο προσβολή των πολιτών από τις νέου τύπου τρομοκρατικές επιχειρήσεις; Ουδείς. Ταυτόχρονα, όμως, ο ίδιος αυτός δυτικός πολίτης απολαμβάνει ευρείες περιοχές ειρήνης και ευμάρειας οι οποίες τροφοδοτούν την ιδέα ότι ο πόλεμος και η καταστροφή είναι μακρινές οντότητες ή, τέλος πάντων, υποθέσεις που μπορούν να εξοριστούν σε άλλες ε-

πικράτριες.²¹ Η πολιτική επιθυμία να ζήσουμε ειρηνικά δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι επιδιώκουμε την καθολική επικράτηση της ειρήνης, την ειρηνική ζωή για κάθε άνθρωπο, σε κάθε σημείο του πλανήτη, σε κάθε κοινωνική σχέση. Αυτή είναι εξάλλου και η μαγνητική δύναμη που ένωσε την πλατιά συμμαχία γύρω από το νεο-συντηρητικό πρόγραμμα και τα ιδεολογικά εμβλήματα της διοίκησης Μπους του νεότερου στις πρόσφατες αμερικανικές εκλογές. Αυτή που θεμελιώθηκε πάνω στην ιδέα ότι για να ζήσουμε εμείς ειρηνικά (δίχως τρομοκρατία, εν ολίγοις) θα πρέπει να μεταφερθεί ο πολεμικός αγώνας εκεί όπου παράγεται, δηλαδή μακριά μας.

Στις μέρες της ανύψωσης της δημοκρατίας σε καθολική νομιμοποιητική επίκληση την οποία μοιράζονται οι πιο ποικίλες και ανταγωνιστικές μεταξύ τους δυνάμεις, το ερώτημα που τίθεται δεν είναι «ποιες δυνάμεις μπορούν να υποστηρίξουν την ειρήνη». Ουδείς την αρνείται σήμερα. Ακόμη η ίδια η Αμερική, που τη δυναμιτίζει συστηματικά με την ανάληψη μονομερούς και προληπτικής στρατιωτικής δράσης, εργάζεται στο όνομα μιας κάποιας ησυχίας. Ούτως ή άλλως ένα από τα πάγια χαρακτηριστικά των πολέμων, αλλά και κάθε συντεταγμένης εκδήλωσης πολιτικής βίας στη νεωτερικότητα, είναι να αυτοπαρουσιάζονται ως «η τελευταία βία», «ο τελευταίος πόλεμος», η λυτρωτική και ύστατη χρήση της βίας.

Το ερώτημα που μοιάζει πιο επίκαιρο σήμερα είναι «ποια ειρήνη», ποια εκδοχή της ειρήνης θα επικρατήσει; Με άλλα λόγια, αν επικρατήσει κάποια ειρήνη, με ποιο τίμημα θα γίνει αυτό και με ποιες παραχωρήσεις από την πλευρά των παραδόσεων της ελευθερίας και της χειραφέτησης; Γιατί, όπως μαρτυρά η ίδια η ιστορική εμπειρία, η απόσταση μεταξύ ειρήνης και ολοκληρωτισμού είναι ενίοτε μηδαμινή.

Το εντυπωσιακό παγκόσμιο κίνημα, και ειδικά το πολιτικοποιημένο τμήμα του που αναπτύχθηκε εναντίον του πολέμου στο Ιράκ, προέταξε το αίτημα του απεγκλωβισμού της πλανητικής ζωή από την αμερικανική ηγεμονική και στρατιωτική λογική.²² Το αίτημα έγινε ευρέως αποδεκτό από μεγάλες μάζες πολιτών σε όλον τον πλανήτη οι οποίες, σε αντίθεση με παλαιότερες κινητοποιήσεις, ουδόλως ταυτίστηκαν με το πολιτικό καθεστώς του αμυνομένου. Όπως ήταν ωστόσο φυσικό, το κίνημα αυτό με τη συνθηματολογία

21. A. Badiou, *L'éthique-essai sur la conscience du Mal*, Hatier, Παρίσι 1993.

22. Για την ανάλυση των ηγεμονικών πολέμων, βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Πόλεμοι και κυριαρχία στη νέα χιλιετία», *ό.π.*

και τους συμβολισμούς που ανέπτυξε, έστησε μια ομοιογενή εικόνα των μεγάλων πολεμικών γεγονότων της μετα-ψυχροπολεμικής περιόδου.

Η ηγεμονική παρουσία της Αμερικής στον χώρο του πολέμου μετά το 1989 δεν μπορούσε παρά να ενοποιήσει τις πολιτικές εκτιμήσεις γύρω από το ζήτημα αυτό. Η διάλυση του μεγάλου δέους και η επικράτηση μιας ανεξέλεγκτα αγοραίας οικονομίας σε όλο τον πλανήτη γινόταν με τα όπλα του αμερικανικού στρατού και των συμμάχων του. Η αμερικανική πολιτική μεταφράστηκε σε αυτοκρατορική και σύσσωμοι οι πόλεμοι που διεξάγει σε επεκτατικούς.²³

Ο πόλεμος του Κόλπου που διεξήγαγε ο πατέρας Μπους, η αμερικανική εμπλοκή στη Σομαλία, ο εναέριος πόλεμος των Κλίντον-Ε.Ε. κατά της Σερβίας, ο πόλεμος αντιποίνων κατά του Αφγανιστάν και ο πρόσφατος «αντιτρομοκρατικός» πόλεμος του Μπους του νεότερου, απεικονίζονται ωσάν να ήταν απολύτως συνδεδεμένοι μεταξύ τους. Είναι πόλεμοι που διεξάγουν οι πλούσιοι κατά των φτωχότερων. Πόλεμοι που συνεχίζουν να διαιωνίζουν, σύμφωνα με κάποιους, την ιδρυτική επεκτατική και πολεμική συγκρότηση της ίδιας της Αμερικής ως εθνο-κρατική οντότητα. Πόλεμοι όπου ο κορμός της αμερικανικής πολεμικής μηχανής φανερώνει τις βουλές αυτού στον οποίο, πρωτοτυπώντας παγκοσμίως, έχουμε στην Ελλάδα απονείμει τον τίτλο του πλανητάρχη. Έτσι ο αρχικός φορέας της επιθετικότητας, η Αμερική, βαθιά στιγματισμένη από την ίδια της τη δύναμη, παρουσιάζεται ως επαρκές ενοποιητικό στοιχείο για τους πολέμους της αποκαλούμενης Νέας Τάξης. Μια Αμερική που παρουσιάζεται ως μία, ενιαία και αδιαίρετη δύναμη που δεν υπόκειται στην ιστορική αλλαγή.

Δική μας υπόθεση είναι ότι οι πόλεμοι αυτοί, παρά την αυτονόητη ευκολία με την οποία μπορεί κανείς να εκτιμήσει τη συγγένεια τους, δεν είναι σε καμία περίπτωση ομοιογενείς, όπως δεν είναι και οι ειρηνικές τους ακολουθίες. Τα υποδείγματα κοινωνικής οργάνωσης στα οποία αντιστοιχούν είναι από κάποιες απόψεις

23. Δεν είναι χωρίς σημασία οι αναγνώσεις του έργου των Νέγκρι και Χαρτ, *Αυτοκρατορία*, ό.π. που είδαν σε αυτό την επαναθεμελίωση του αντι-μπερειαλιστικού λόγου. Βλ. επίσης την ομογενοποιητική αυτή σύλληψη των πολέμων της τελευταίας 15ετίας στα βιβλία του Τσόμσκι. Βλ., χαρακτηριστικά, *Ηγεμονία ή επιβίωση. Η εκστρατεία των ΗΠΑ για παγκόσμια κυριαρχία*, Πατάκης, Αθήνα 2005, καθώς και Ι. Ραμονέ, *Πόλεμοι του 21ου αιώνα*, Εκδόσεις του 21ου, Αθήνα 2002.

αρκετά διαφορετικά. Και η αμερικανική αποτύπωση είναι αυτή που κατ' εξοχήν επιτρέπει την ανάλυση των μορφολογικών διαφοροποιήσεων που χωρίζουν, τόσο στο επίπεδο του πολέμου (ως τεχνική του πολέμου και ως λόγος για τη νομιμοποίησή του) όσο και της ειρήνης (ως σχέση κράτους-πολίτη και ως ανάπτυξη κοινωνικών συναισθημάτων και συμβολισμών), τη μετα-ψυχροπολεμική περίοδο σε δύο περιόδους.

Αυτά τα τμήματα του αντι-πολεμικού κινήματος που εσφαλμένα εξομοιώνουν μεταξύ τους τις σύγχρονες εκδοχές του πολέμου θα οξύνουν σε αρκετές περιπτώσεις το προϊόν αυτής της ταύτισης και εύκολα θα οδηγηθούν στο επόμενο στάδιο αυτής της αμφισβητήσιμης συγχώνευσης. Πιστεύουν, δηλαδή, ότι η αμερικανική στρατιωτική επιθετικότητα της τελευταίας 15ετίας δεν αποτελεί τίποτε λιγότερο από τον ένοπλο βραχίονα της οικονομικής παγκοσμιοποίησης.²⁴ Είναι δύσκολο να μην αναγνωρίσει κανείς σε αυτή την υπέρμετρη απλοποίηση ένα είδος εγκλωβισμού στη λενινιστική ανάλυση του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου που καθιέρωσε και τον όρο «ιμπεριαλιστικός πόλεμος» ως πολιτικό εργαλείο του αριστερού φιλειρηνισμού.

Η αναγωγή αυτή είναι από πολλές απόψεις κατανοητή και θα μπορούσε κανείς να την υποστηρίξει δίχως να βρεθεί έξω από την τάξη των «έγκυρων προσεγγίσεων». Ο πολλαπλασιασμός των αμερικανικών στρατιωτικών πρωτοβουλιών μετά την επικράτηση της Αμερικής ως μοναδικής κυριαρχικής δύναμης, σε συνδυασμό με την κατίσχυση των αγοραίων μοντέλων και ιδεολογιών, διευκολύνει την ιδέα ότι έχουμε βυθιστεί μέσα στην αυτοκρατορική λογική.²⁵

Αν ζούμε σήμερα μέσα στο πλανητικό *imperium*, κάτι τέτοιο δεν σημαίνει ωστόσο ότι η ιστορική και κοινωνιολογική μεταβολή έχει εκπέσει. Ότι η ίδια η αυτοκρατορική κοινωνία παραμένει αμετάβλητη. Ίσως, λοιπόν, κάποιοι πόλεμοι να απηχούν καλύτερα την καπιταλιστική λογική ή, μάλλον, να αποτυπώνουν αριότερα την επιθετικότητα του καπιταλισμού σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Και ίσως αυτοί οι πόλεμοι να μην είναι αναγκαστικά και οι πιο επιθετικοί. Συμμετρικά, οι πολεμικές ιδεολογίες που έχουν εν-

24. L. Panitch - S. Gindin, «Global Capitalism and American Empire», στο L. Panitch - C. Leys (επιμ.), *The New Imperial Challenge*, Socialist Register 2004-Savalas, Αθήνα 2004.

25. Βλ. και E. Balibar, *Η Ευρώπη, η Αμερική, ο πόλεμος. Σκέψεις πάνω στην ευρωπαϊκή μεσολάβηση*, Χρ. Δαρδανός, Αθήνα 2004.

δεχομένως αποστατήσει από τον πυρήνα της καπιταλιστικής επέκτασης μοιάζει να φέρουν πολύ μεγαλύτερα φορτία σκληρότητας. Πέραν όμως από τις ιστορικές αλλαγές στον τρόπο που επιτίθεται και πολεμάει το *imperialism*, μπορούμε να ανιχνεύσουμε τις αλλαγές που συντελούνται στην κοινωνιολογική του δομή και στην ιδεολογία του. Και, εφόσον ακολουθήσαμε για ρητορικούς έστω λόγους αυτή την επιλογή, στο *imperialism* η εσωτερική ζωή του κέντρου, της «πρωτεύουσας», δεν μπορεί παρά να συναρτάται από τις πολεμικές επιχειρήσεις.

3. ΑΠΟ ΤΗ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΠΕΙΘΑΡΧΗΣΗ ΣΤΟ ΕΜΠΟΛΕΜΟ ΚΡΑΤΟΣ

Οι αντιπολεμικές θεωρήσεις που σχηματικά παρουσιάστηκαν παραπάνω βλέπουν τον πόλεμο κατά του Αφγανιστάν και τον πόλεμο κατά του Ιράκ ως φυσική συνέχεια του πολέμου του Κόλπου, της επέμβασης στη Σομαλία και του πολέμου κατά της Σερβίας και του Κοσόβου. Μα και το ίδιο το αντιπολεμικό κίνημα ή, τουλάχιστον, σημαντική μερίδα της ηγεσίας του, αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως προέκταση του κινήματος κατά της παγκοσμιοποίησης και της νέας τάξης πραγμάτων. Η ενότητα των γεγονότων, η χρονολογική αλληλουχία των φαινομένων εν τέλει, θα μπορούσε να διασώσει την εκτίμηση αυτή από την πολιτική της απλούστευση. Λησμονείται όμως εδώ, με αξιοσημείωτη ευκολία, μια οριακή ιστορική στιγμή η οποία μοιάζει να έχει σημάνει γενικότερες ανακατατάξεις στη σχέση κράτους πολίτη και στον τρόπο που τίθεται σήμερα το ζήτημα της εμπόλεμης δημοκρατίας που περιορίζει το πεδίο των ατομικών ελευθεριών προς όφελος μιας ιδεολογίας της ασφάλειας. Η τελευταία θα αναχθεί σε ατομικό δικαίωμα απο-θεμελιώνοντας έτσι μια σειρά από κατακτήσεις του σύγχρονου φιλελεύθερου βίου.²⁶ Αναφερόμαστε, φυσικά, στην 11η Σεπτεμβρίου 2001.

Το γεγονός της 11ης Σεπτεμβρίου, έτσι όπως εκλογικεύθηκε και έγινε αντικείμενο συμβολικής διαπραγμάτευσης σε ολόκληρο τον δυτικό κόσμο – και όχι μονάχα στην Αμερική²⁷ – χάραξε μία καθαρή γραμμή διαχωρισμού μεταξύ δύο μορφών πολέμου. Μεταξύ

26. Στ. Τσακυράκης, «Τρομοκρατία και ατομικές ελευθερίες», στο Α. Μανιτάκης - Α. Τάκης, *Τρομοκρατία και δικαιώματα*, ό.π.

27. Ζ. Μπλοντριγιάρ, *Power inferno*, Κριτική, Αθήνα 2005.

δύο φάσεων της κυριαρχικής πολιτικής των ΗΠΑ. Χώρισε επίσης δύο διακριτούς άξονες για την οργάνωση των σχέσεων κράτους και πολίτη. Έγινε η αφορμή για την αναδιαπραγμάτευση του αμερικανικού κοινωνικού συμβολαίου στο σύνολό του. Και οποιοσδήποτε είχε την ψευδαίσθηση ότι πρόκειται για μια παρενθετική επιβολή μιας ιδιοτελούς πολιτικής ηγεσίας, διαψεύστηκε από την πρωτοφανή κινητοποίηση υπέρ του νέου αυτού κοινωνικού συμβολαίου στις αμερικανικές προεδρικές εκλογές του 2004.²⁸

Η τρομοκρατική επίθεση της 11ης Σεπτεμβρίου δεν αρκεί φυσικά από μόνη της για να μεταστρέψει τους όρους της κοινωνικής συνύπαρξης. Το γεγονός, που ουσιαστικά αποτέλεσε και ένα είδος πολιτικής έναρξης του 21ου αιώνα, ήρθε να επιταχύνει και να οξύνει διαδικασίες συντηρητικοποίησης των δυτικών κοινωνιών οι οποίες είχαν δρομολογηθεί νωρίτερα και οι οποίες ασφαλώς σχετίζονται με την κατάρρευση του «αντιπάλου δέους». Κάτι τέτοιο δεν σημαίνει όμως, όπως συχνά παρουσιάζεται, ότι η τρομοκρατική επίθεση κατά της Αμερικής ήταν μια απλή αφορμή για να ενεργοποιηθεί ένα προ-αποφασισμένο στρατηγικό σχέδιο.²⁹

Η 11η Σεπτεμβρίου 2001 αποτέλεσε μία καταλυτική άρνηση της τάσης βαθιάς νεοφιλελεύθερης αποκρατικοποίησης των θεσμών που έμοιαζε να ορίζει τον αμερικανικό αλλά και τον ευρωπαϊκό ορίζοντα,³⁰ μετά την πολιτική ήττα του ρηγκανισμού. Η 11η Σεπτεμβρίου σαν συμβολική ανατροπή αυτής της παγκόσμιας τάξης που, σήμερα πια το γνωρίζουμε, τόσο καλά εκφράστηκε από τον Φράνσις Φουκουγιάμα.³¹ Τα τρομοκρατικά χτυπήματα κατά της

28. Πολλά στοιχεία συνελέγησαν στην εργασία του Ν. Τζήμου, στο μάθημα «Πολιτική βία στον σύγχρονο κόσμο», στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών-ΑΠΘ, 2005 (δακτυλογραφημένη).

29. Σε αυτή την κατεύθυνση κινούνται οι εξαιρετικές κατά τα άλλα αναλύσεις του Ολιβιέ Ρουά, *Οι αυταπάτες της 11ης Σεπτεμβρίου-στρατηγική και τρομοκρατία*, Εστία, Αθήνα 2003.

30. Την απαρχή αυτών των πολιτισμικών και κοινωνικών τάσεων ανιχνεύουν σημαντικοί κοινωνιολόγοι όπως ο Λας στην Αμερική αλλά και ο Λιποβετσόκι στην Ευρώπη. Βλ., παραδειγματικά, Κ. Λας, *Η κουλτούρα του ναρκισσισμού*, Νησίδες, Σκόπελος χ.χ., και Ζ. Λιποβετσόκι, *Η εποχή του κενού*, Νησίδες, Σκόπελος χ.χ. Για τη σύνδεση αυτών των μορφών ελευθερίας με το εξουσιαστικό φαινόμενο ιδρυτικές παραμένουν οι μελέτες του Φουκώ.

31. Βλ. Φ. Φουκουγιάμα, *Το τέλος της Ιστορίας και ο τελευταίος άνθρωπος*, Νέα Σύνορα-Λιβάνης, Αθήνα 1993. Ο Ντερντά είχε διαβλέψει από πολύ νωρίς τη σημασία αυτού του έργου και είχε προτείνει να το «πάρουμε στα σοβαρά». Βλ. Ζ. Ντερντά, *Φαντάσματα του Μαρξ*, Εκκρεμές, Αθήνα 1995.

Νέας Υόρκης και της Ουάσιγκτον αλλά και η εκτατική καλλιέργεια του πνεύματος της απειλής από τον χώρο της φονταμενταλιστικής τρομοκρατίας, αλλοίωσαν τη διαδικασία αποσύνθεσης των συλλογικών ταυτοτήτων, με την πρόταξη της οικονομίας έναντι κάθε άλλης δραστηριότητας που είχε δρομολογηθεί στην πρώτη μετα-ψυχροπολεμική περίοδο.³² Αποτέλεσαν έτσι μία πραγματική τομή στις σχέσεις ειρήνης, πολέμου και δημοκρατίας, δικαίου και συμφέροντος, εν τέλει σε κάθε είδους συμβολικές κατανομές εξουσίας.

Ανατρέποντας κάθε έννοια πολιτικής δέσμευσης και υπερβαίνοντας τους όρους της παραδοσιακής τρομοκρατίας,³³ το χτύπημα στη Νέα Υόρκη ενέσπειρε έναν βαθύτατο φόβο στους πολίτες ολόκληρου του αναπτυγμένου κόσμου. Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του χτυπήματος ήταν αρκετά για να ξαναδεθούν σφιχτά οι πολίτες στην πιο εξουσιαστική μορφή συλλογικότητας: το κράτος. Η 11η Σεπτεμβρίου τους οδήγησε σε θεσμούς, όργανα και σύμβολα που, μέσα σε μία νύχτα, ενδύθηκαν τη στρατιωτική τους στολή για να αναλάβουν την αποστολή της ολοκληρωτικής προστασίας. Το Patriot Act θα αποτελέσει τη γενική θεσμική αποτύπωση αυτών των μεταβολών.³⁴ Λειτουργησε δε ως νομικο-ιδεολογικό στέγαστρο μιας σειράς μέτρων και αυθόρμητων συμπεριφορών εθνικοποίησης και στρατιωτικοποίησης της κοινωνίας των πολιτών.

Η διάλυση των οικείων αναπαράστάσεων για την ασφάλεια που προσφέρει η σύγχρονη μεγα-πόλη, η άρση του συναισθήματος ανακούφισης που μέχρι τότε εξασφάλιζε η κινηματογραφική αφήγηση της καταστροφής, είναι στοιχεία του γεγονότος της 11ης Σεπτεμβρίου που απομονώνουν τους πολίτες μεταξύ τους και τους ωθούν στην κρατική αγκαλιά. Το πολιτικό συναίσθημα που προκαλεί στην ατομικιστική μοναχικότητα η αίσθηση της απειλής, είναι ο φόβος. Ο φόβος με τη σειρά του οδηγεί σε μια παλινδρομική κίνηση προς πρωταρχικές μορφές προστασίας και συλλογικής επανένωσης. Η στρατιωτικοποίηση των αμερικανικών θεσμών αλλά και η μετάλλαξη του «πολιτικού» σε στρατηγικό, η συντηρητικοποίηση της ίδιας της δημοκρατίας ίσως, μοιάζει να εδραιώθηκε πάνω σε αυτά τα συναισθήματα οδηγώντας μας αναπόφευκτα να

32. Π. Παναγιωτόπουλος, *Το Γεγονός-Βαναυσότητα, πόλεμος και πολιτική*, ό.π.

33. F. Heisbourg, *Hyperterrorisme: la nouvelle guerre*, Odile Jacob, Παρίσι 2001.

34. Παραπέμπουμε στον τεράστιο όγκο επίσημων κειμένων των αμερικανικών διοικήσεων που βρίσκονται στην ιστοσελίδα www.whitehouse.gov.

προστρέξουμε εκ νέου στις ρίζες του ολοκληρωτισμού και στο χομπσιανό συμβόλαιο για να κατανοήσουμε τα νέα δεδομένα.³⁵ Η μαζικά και δημοκρατικά επικυρωμένη απειπόληση ατομικών δικαιωμάτων προς χάρη μιας κρατικής δομής που θα προστατεύει τη ζωή και το έθνος, δεν θα μπορούσε να τελεστεί δίχως τη μείζονα συμβολική ανατροπή και συναισθηματική κρίση που βίωσε η Αμερική.

Η 11η Σεπτεμβρίου αποτέλεσε, λοιπόν, μία στιγμή συμβολικής κρίσης, και για να προληφθούν πιθανές ενστάσεις του τύπου «μα ακριβώς, δεν πρόκειται παρά για ένα συμβολικό πλήγμα σε ένα σύστημα εξουσίας που καθημερινά δολοφονεί εμπράκτως», πρέπει να διατυπωθεί εξίσου συνθηματικά ότι, ακριβώς επειδή το χτύπημα είναι συμβολικό, καθίσταται μήτρα τεράστιων αντιδραστικών και αντανakλαστικών δυνάμεων. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι οι δυνάμεις που υποστήριξαν αυτή τη μείζονα επιλογή και που την περιέγραψαν ως μονόδρομο, γεννήθηκαν τότε. Αντιθέτως μάλιστα, θα έλεγε κανείς ότι παραμόνευαν καιρό για μια τέτοια ευκαιρία. Σε καμία περίπτωση όμως δεν ηγεμόνευαν στον περίφημο μεσοστρωματικό χώρο του οποίου η εκλογική συμπεριφορά είναι κάθε φορά καθοριστική. Το νέο πεδίο δράσης τους μεγάλωσε καθοριστικά στις συνθήκες αυτής της συμβολικής και εθνικής κρίσης.

Αν γίνει αποδεκτό ότι η 11η Σεπτεμβρίου 2001 συνέβαλε αποφασιστικά στην αλλαγή των όρων της ειρηνικής κοινωνικής ζωής των Αμερικανών και βεβαίως στη σχέση τους με τον πόλεμο, τότε θα πρέπει να αναζητηθεί, σχηματικά και με όλες τις αυθαιρεσίες της μακρο-ανάλυσης, «εκείνο» που προηγείται και «αυτό» που έπεται. Για να πούμε απλούστερα: ποια μορφή πολέμου και ειρήνης κυριαρχεί πριν και ποια μετά τον Σεπτέμβριο του 2001; Ποια προηγούμενη μορφή της ειρήνης ή, πιο προκλητικά, ποια προηγούμενη μορφή πολέμου, μπορεί να διακριθεί με βάση τις πρόσφατες ιδεολογικές και πολιτικές μεταμορφώσεις;

Πράγματι, στο τέλος του 20ού, του αιώνα των έντονων πολιτικών ταυτίσεων, το τέλος της θερμής διπολικής ειρήνης 1945-1989, εγκαινιάστηκε μία πολύ ιδιαίτερη συνθήκη. Αυτή που ορθά ονομάστηκε Νέα Τάξη πραγμάτων. Ποια τα ιδιαίτερα γνωρίσματα αυτής της περιόδου που έχει ταυτισθεί με την πολιτική και πολιτισμική

35. Φ. Σατελέ - Ε. Πιζιέ-Κουσνέφ, *Οι πολιτικές αντιλήψεις του 20ού αιώνα*, Ράππας, Αθήνα 1982.

κορούφωση της φιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης; Ποιοι πόλεμοι και ποιες μορφές ειρήνης στιγματίσαν παραδειγματικά τη δεκαετία 1991-2001; Για να μην περιπέσουμε σε διαφωνίες ορολογίας, δεν θα αναρωτηθούμε τόσο ποια είναι η ιδεολογία του πολέμου της Νέας Τάξης, αλλά περισσότερο ποια λογική διέπει τον ειρηνολογικό συνεχές αυτής της περιόδου. Πώς πολεμάει η Αμερική και τι μπορούμε να μάθουμε από αυτό για την πλανητική κοινωνική οργάνωση που προωθούσε, τόσο για τον εαυτό της όσο και για τον υπόλοιπο κόσμο;

Η εξουσιαστική και κυριαρχική διάσταση δεν απουσιάζει φυσικά από τον ειρηνολόγιο της δεκαετίας της Νέας Τάξης. Η φιλελεύθερη διαχείριση της αμερικανικής μονοκρατορίας δεν ήταν ούτε ειρηνική ούτε η δύναμή της πάντοτε «soft». Εντάσσεται σαφώς σε μια λογική ελέγχου και όχι καταστολής. Ένα πλαίσιο όπου οι πόλεμοι επέχουν θέση πλανητικών αστυνομικών επιχειρήσεων που, εν προκειμένω, δικαιώνουν για την Αμερική τον χαρακτηρισμό του *παγκόσμιου χωροφύλακα*.

Θα λέγαμε ότι οι δύο χαρακτηριστικοί πόλεμοι της Νέας Τάξης ανταποκρίνονται σε πολύ συγκεκριμένα ιδεολογήματα που σήμερα έχουν υποχωρήσει. Είναι οι πόλεμοι που προωθούν την αγοραία λογική μιας αστυνόμευσης του κόσμου προς χάριν της συμβολικής και υλικής ευρυθμίας της πλανητικής αγοράς. Είναι οι πόλεμοι μιας καλπάζουσας υπερφιλελεύθερης δημοκρατίας που ομογενοποιεί τον κόσμο με τρόπο *κατά βάση* ειρηνικό στην κατεύθυνση της ανάδυσης μιας καθολικής καταναλωτικής ατομικότητας.

Πόλεμοι και ειρηνικές επιχειρήσεις που αποσκοπούν στην ομοιομορφία, στην ισοπέδωση των ανθρωπίνων ιδιαιτεροτήτων; Πόλεμοι για να πίνουμε όλοι κόκα κόλα; Όχι. Σε καμία περίπτωση. Η ιδέα της ιδιαιτερότητας και της διαφοράς αντιθέτως προβάλλεται από τους εμπόλεμους λόγους της περιόδου. Ο παγκόσμιος χωροφύλακας διεξάγει «τους πολέμους τού έθνικ» και όχι τους πολέμους της καθυπόταξης σε έναν μοναδικό πολιτισμικό κανόνα.

Οι πόλεμοι που διεξήγαγαν οι διοικήσεις Κλίντον και πρεσβύτερου Μπους, αν πρέπει να κωδικοποιηθούν κάτω από μία συνθηματολογική διατύπωση, είναι μάλλον οι πόλεμοι της «αποκατάστασης της παγκόσμιας τάξης». Πόλεμοι αναχαίτισης των επιλεκτικά σταχυολογημένων παραβάσεων του διεθνούς δικαίου και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που συνοδεύονται πάντοτε από ένα ειρηνικό σκέλος επιθετικού ανθρωπισμού, οι πόλεμοι αυτοί ε-

δράζονται σε μια δυτικο-κεντρική εκδοχή τού, θριαμβεύοντος στα τέλη της δεκαετίας του 1980, φιλελευθερισμού.³⁶

Δεν είναι της παρούσης να επερωτήσουμε την εσωτερική συνέπεια αυτής της πολιτικής. Δεν είναι εξάλλου η πρώτη φορά που ο απελευθερωτικός βολонταρισμός μεγάλων δυνάμεων προσκρούει στις βουλήσεις των «χειραγωγημένων» και που στεγάζει, εκτός από τις διακηρυγμένες του αρχές, πλήθος ιδιοτελών συμφερόντων. Έχει όμως σημασία να πούμε σήμερα, υπό το φως π.χ. του δεύτερου πολέμου στο Ιράκ, ότι οι πόλεμοι αυτοί συμβολικά, στρατιωτικά και ιδεολογικά προσιδιάζουν περισσότερο στη μορφή της αστυνομικής επιχείρησης παρά στη νεωτερική μορφή του ολοκληρωτικού πολέμου που βλέπουμε σήμερα να αναπτύσσεται στην ιρακινή εμπειρία και τις λοιπές αμερικανικές απειλές.

Ο πρώτος πόλεμος στο Ιράκ, η επέμβαση στη Σομαλία και ο πόλεμος του Κοσόβου δεν είναι ολοκληρωτικοί. Δεν αποσκοπούν στη διάλυση του αντιπάλου, στην ηθική υποταγή ολόκληρου του πληθυσμού, στη φυσική του φθορά ή την τιμωρία του. Οι πόλεμοι αυτοί μοιάζουν με αστυνομική επιχείρηση μιας και οι δυνάμεις που τους διεξάγουν αυτοπαρουσιάζονται ως εκτελεστικοί βραχίονες μιας καθολικής αξιακής νομιμότητας. Αυτή η ένοπλη επιθετικότητα έχει συγκεκριμένους στόχους, είναι σε κάθε επιχείρηση περατή και υλοποιεί μια παρεμβατική πολιτική.³⁷ Ο παρεμβατισμός αυτός εμφανίζεται ως διορθωτική πολιτική πρακτική και τοπική ρύθμιση ανισορροπιών που έχουν παρουσιαστεί στο διεθνές τοπίο. Κάθε μορφή της ανθρώπινης ύπαρξης και, κυρίως, κάθε μορφή πολιτικής οργάνωσης, ελέγχεται για τη συμβατότητά της στο κεντρικό φιλελεύθερο υπόδειγμα και υπόκειται στην ανάλογη συμπεριφορά από τον διεθνή χωροφύλακα.

Με τρόπο σχεδόν υβριστικό, η αμερικανική πολιτική, αλλά και οι μεγάλες δυνάμεις του δυτικού κόσμου μοιάζουν, στην περίοδο 1991-2001, να εμφορούνται από την πεποίθηση ότι το σύμπαν της αγοράς, των ατομικών ελευθεριών και δικαιωμάτων μπορεί να θεραπεύσει κάθε παρέκκλιση και να την οδηγήσει στις ανάγκες της νέας εποχής. Αυτό που σήμερα παρουσιάζεται ως εχθρός επί του οποίου η Αμερική είναι αποφασισμένη να επικρατήσει (ο όρος

36. Βλ. και Γ. Βούλγαρης, *Η πρόκληση της ηγεμονίας*, Πόλις, Αθήνα 2003.

37. Ενδιαφέρουσα, παρά τη μονομέρειά της, παραμένει η ανάλυση του Ν. Chomsky, *Ο νέος στρατιωτικός ανθρωπισμός-Μαθήματα από το Κοσσυφοπέδιο*, Scripta, Αθήνα 2001.

prevail και η επίμονη χρήση του από τον πρόεδρο Μπους είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικά),³⁸ στην προηγούμενη περίοδο θεωρείται κοινωνική νόσος. Μια νόσος για την οποία δεν ευθύνεται ο ασθενής αλλά συγκεκριμένες δυσλειτουργίες που οφείλονται σε ποικίλες εκδοχές της ιστορικής καθυστέρησης και της πολιτισμικής ομοιομορφίας.

Αυτός ο ένοπλος απελευθερωτικός βολονταρισμός υποστηρίζεται όμως από μια βαθύτερη πεποίθηση. Την πεποίθηση ότι μπορούμε να παρέμβουμε θεραπευτικά και αποτελεσματικά σε κάθε μορφή δυσπροσαρμοστίας που επιδεικνύουν οι μακρινοί πληθυσμοί, πολιτισμοί και λαοί. Σε αυτή τη λογική, τα πάντα, οι πάντες, μπορούν να ζήσουν –ουδείς δηλαδή δεν θεωρείται εγγενώς «κακός», αρκεί να κανονικοποιηθεί σύμφωνα με τις κοινές οικουμενικές οδηγίες. Η αναλογία με τη μοριακή επανάσταση και την ιδέα της αποκρυπτογράφησης του ανθρώπινου γονιδιώματος είναι, αν μη τι άλλο, θεμιτή.³⁹ Ο αμερικανοκρατούμενος πλανήτης της new age δεκαετίας μοιάζει με μία τεράστια κλινική αποκατάσταση και προσαρμογής.⁴⁰ Διοικείται από μία θεραπευτική εξουσία που κοινωνικοποιεί με τον «κανονικό» τρόπο τους πάντες, προσφέροντας, κατόπιν, στους θεραπευθέντες διαρκή κλινικό έλεγχο και πολλές ατομικές ελευθερίες. Σημασία έχει να παραμένουν ατομικές και να μην μετατρέπονται σε συλλογικές εμπειρίες. Μαζί με αυτή τη διεθνή ιατρική παρακολούθηση προσφέρονται κατ' οίκον αστυνομικο-ιατρικές επισκέψεις.

Με άλλα λόγια, διαπιστώνουμε ότι οι αντιλήψεις για τη ζωή που διακινούνταν από το όραμα της Νέας Τάξης πραγμάτων, είναι πολύ διαφορετικές από αυτές που προβάλλονται μετά τον Σεπτέμβριο 2001 και την έξαρση του συνδρόμου ανασφάλειας που πλήττει ολόκληρο τον δυτικό κόσμο.

Το οικουμενικό αγχάλιασμα του πλανήτη από την αγοραία αόρατη χείρα που μειώνει τις πολιτικές συγκρούσεις, υπονομεύει τα μεγάλα συλλογικά διακυβεύματα και αναιρεί τις συλλογικές ταυ-

38. Βλ. και πάλι την ιστοσελίδα www.whitehouse.gov.

39. Η προσωπική ανάμειξη του προέδρου Κλίντον στην εκλαΐκευση του νέου αυτού επιστημονικού παραδείγματος τον Ιούνιο του 2000 είναι εξόχως αποκαλυπτική.

40. Αρχετά χρόνια νωρίτερα ο Lucien Sfez είχε αναγνωρίσει γενικά σημάδια κλινικοποίησης του δυτικού πολιτισμού και την επικράτηση μιας ιδεολογίας απόλυτης υγείας, L. Sfez, *La santé parfaite-Critique d'une nouvelle utopie*, Seuil, Παρίσι 1995.

τότητες, αξιώνει ότι θα θεραπεύσει κάθε κοινοτιστική εμμονή, ότι θα διαλύσει κάθε πύκνωση ιστορικής καθυστέρησης. Η θεραπευτική αυτή πολιτική του θριαμβευτικού νεο-φιλελευθερισμού παρήγαγε πολέμους που νομιμοποιούνταν με την επίκληση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του διεθνούς δικαίου. Ταυτόχρονα όμως, φαίνεται ότι οι πόλεμοι αυτοί διέπονταν από ένα ευρύτατο οικονομικό κίνητρο που δεν θα πρέπει, φυσικά, να συσχετιστεί ευθέως με τη διεκδίκηση πλουτοπαραγωγικών πηγών. Οι οικονομικές στρατηγικές που συναρθρώνονται με τους αστυνομικούς πολέμους της Αμερικής ίσως να μην εστιάζονται στο πάθος για «πετρονόλαρς» και να απέχουν από τον ευθύ οικονομικό αναγωγισμό που εύκολα διακινείται από τον δημοσιογραφικό σχολιασμό. Το οικονομικό κίνητρο υπάρχει σίγουρα. Είναι όμως πολύ πιο ευρύ από την απομύζηση των πλουτοπαραγωγικών πηγών του Τρίτου Κόσμου. Οι αστυνομικοί πόλεμοι είναι οι πόλεμοι της οικονομίας, στο μέτρο που συμβάλλουν στην πλανητική επέκταση της αγοραίας λογικής και υποστηρίζουν –μέσα από την πρωταρχική αξία της ατομικής ελευθερίας– τόσο συμβολικά όσο και έμπρακτα την απρόσκοπτη λειτουργία της αγοράς.

Υπ' αυτούς τους όρους, οι δύο πρώτοι πόλεμοι της μετα-ψυχροπολεμικής εποχής, ήταν καταφανώς ιμπεριαλιστικοί πόλεμοι.⁴¹ Πόλεμοι ενός οικουμενικού επιχειρηματικού ορθολογισμού και μιας ελευθεριακής κουλτούρας σε ζητήματα ατομικής ύπαρξης. Πόλεμοι που κατέδειξαν, για μία ακόμη φορά, ότι η οικονομική ελευθερία απαιτεί μία καθαρή πολιτική ελευθερία αστικού τύπου καθώς και ειδικές πολιτισμικές συνθήκες και αρχές. Αυτές που θα επιτρέψουν την κατασκευή ενός οικουμενικού και συνάμα διαφοροποιημένου καταναλωτή. Οι πόλεμοι αυτοί είναι πόλεμοι της διεύρυνσης και της ενσωμάτωσης. Κατ' ουσίαν είναι πόλεμοι της παγκοσμιοποίησης.

Το κίνητρό τους δεν ήταν αγαθό, μα ο στόχος ήταν ήπιος, εξουσιαστικός και αλλοτριωτικός για τους πολίτες. Στόχευε στον έλεγχό τους, στην πειθάρχηση και στην εξατομίκευσή των υποκειμένων

41. Η αντίθετη άποψη, αυτή που ενοποιεί τους πολέμους υπό το κράτος του ιμπεριαλιστικού συμφέροντος, έχει υποστηριχθεί πολλές φορές. Για έναν τεκμηριωμένο αντίλογο στην επιχειρηματολογία μας, βλ. π.χ. A. Bartholomew - J. Breakspear, «Human rights as swords of Empire», και M.T. Klare, «Blood for oil: the Bush-Cheney energy strategy», και τα δύο στο L. Panitch - C. Leys (επιμ.), *The New Imperial Challenge*, ό.π.

με βάση ένα υπόδειγμα μαζικής ενσωμάτωσης στον πολιτισμό της καταναλωτικής ευδαιμονίας. Το νεο-ιμπεριαλιστικό όμως κίνητρο των πολέμων αυτών δεν ήταν καταστροφικό. Δεν εντόπιζε εχθρούς μα νοσούντες: η λογική αυτών των πολέμων ενείχε μια βαθιά πίστη σε μια παγκόσμια «κοινωνική ιατρική», μια πίστη ότι φτάσαμε στην εποχή όπου καμία κοινωνική ασθένεια δεν είναι ανυπέρβλητη. Η γλώσσα μα και η ειλικρινής πλην όμως ανεφάρμοστη μέριμνα για μηδενικές απώλειες αμάχων σε αυτούς τους πολέμους, η ιατρικοποίηση της πολεμικής ορολογίας (ας θυμηθούμε: «χειρουργικοί βομβαρδισμοί ακριβείας» είναι ο όρος που εγκαινιάστηκε το 1991 στο Ιράκ και έγινε μάλιστα μέτρο της κριτικής στον πόλεμο του Κοσσόβου) αλλά και αυτό το παράδοξο «παράπλευρες απώλειες» που τόσο έντονα χρησιμοποιήθηκε από τον ελληνικό Τύπο για να καταδειχτεί ο κυνισμός του πολεμοχαρούς τεχνολογικού ορθολογισμού, όλα αυτά αποτελούν στοιχεία μιας πολεμικής συμπεριφοράς στη οποία οφείλουμε να σταθούμε, αν πραγματικά θέλουμε να μετρήσουμε τη νέα σχέση πολέμου και ειρήνης. Αν, επίσης, θέλουμε να αποκτήσουμε εργαλεία επαρκή για την κατανόηση της σημερινής συνθήκης διάχυσης του πολέμου και της στρατιωτικοποίησης κοινωνικών λειτουργιών μα και του ίδιου του πολίτη, θα πρέπει να μάθουμε να μην περιφρονούμε τη στρατιωτική ρητορεία και τις πολιτικές συνέπειες που επιφέρουν οι ιστορικές της διαφοροποιήσεις. Οι πόλεμοι της παγκόσμιας αστυνόμευσης, είναι σαφές, διακρίνονται αισθητά από το κυρίαρχο μοντέλο πολέμου του 20ού αιώνα: τον ολοκληρωτικό πόλεμο, τον πόλεμο της συνολικής κοινωνικής εμπλοκής και καταστροφής. Όπως διακρίνονται και από την κυρίαρχη σήμερα στην Αμερική και άλλες χώρες της Δύσης, πολεμική ιδεολογία της ασφάλειας.⁴²

Η ασφάλεια και, ιδιαίτερα, η χιμαιρική προσδοκία μιας ολικής εξασφάλισης από κάθε «εξωτερικό κίνδυνο», πρέπει να υποστηριχθεί από μία γενική αρχή ικανή να συσπειρώνει, άλλοτε παθητικά και άλλοτε ενεργητικά, τους πολίτες.

Η ιδεολογία του πολέμου θα παίξει ακριβώς αυτόν το ρόλο.

Θα λέγαμε, πιο συγκεκριμένα, ότι ο πόλεμος μετά την 11η Σεπτεμβρίου δεν λειτουργεί μόνον ως απότοκος των διαδικασιών

42. Χρήσιμα ήταν τα στοιχεία που συνέλεξε η Λ. Σελανική στη σχετική εργασία της στο μάθημα «Πολιτική βία στον σύγχρονο κόσμο» στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών-ΑΠΘ, 2005 (δακτυλογραφημένη).

συντηρητικοποίησης που προκάλεσε η εμπειρία της τρομοκρατίας. Ο πόλεμος, ως σταθερή αναπαράσταση, λειτουργεί ενεργητικά στην κατασκευή αυτού του νέου κοινωνικού συμβολαίου. Αν μπορούσε κανείς να ρηματοποιήσει αυτή τη διαδικασία θα έλεγε ότι, αν ο φόβος οδήγησε στον πόλεμο και στη γενική στρατιωτικοποίηση της κοινωνικής εμπειρίας, ο τελευταίος με τη σειρά του προσδίδει συνοχή στο ιδεολόγημα της ασφάλειας. Η διαπίστωση «είμαστε σε πόλεμο» δεν έχει την ίδια βαρύτητα στις 12 Σεπτεμβρίου 2001 και την παραμονή της εισβολής στο Ιράκ.

Συγκεκριμένα, η ιδέα του προληπτικού αλλά και του παραδειγματικού πολέμου, που αποσκοπεί στην εξουδετέρωση κάθε πιθανής εστίας κινδύνου, είναι αυτή που σταδιακά διαμορφώνει όχι μόνο τη συναίνεση γύρω από το κράτος έκτακτης ανάγκης, αλλά και την ίδια την κοινωνία έκτακτης ανάγκης.⁴³ Η πολεμική ιδεολογία που κυριαρχεί σήμερα εφαρμόζει τη στρατηγική ενός παρατεταμένου πρώτου πλήγματος που δεν λογαριάζει αμάχους, απώλειες, εκατέρωθεν νεκρούς και φυσικά που περιφρονεί τις αρχές του διεθνούς δικαίου και παρακάμπτει τις κεντρικές αξίες του φιλελευθέρου πολιτισμού. Ουσιαστικά, χωρίς να ακυρώνει, αμφισβητεί το πολιτισμικό πεδίο της φιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης.

Με άλλα λόγια, μπορούμε να σκεφτούμε ότι η αναδόμηση ενός κυριαρχικού κράτους στην κατεύθυνση της ασφάλειας και με βασικό ιδεολογικό υπο-στήριγμα τον πόλεμο, ενός κράτους που, για να υπηρετήσει αυτούς τους στόχους, δεν θα διστάσει να χωρίσει ξανά τον κόσμο σε απειλούμενους και σε «απειλητικούς», αναιρεί την ίδια τη λογική της νεο-φιλελεύθερης και αγοραίας τάξης των πραγμάτων. Αντικαθιστά δε την οικουμενική καπιταλιστική Νέα Τάξη πραγμάτων που προήχθη την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα, (από την οποία, όπως είπαμε, ο πόλεμος δεν απουσιάζει) με ένα εθνικιστικό και ιδεολογικά φορτισμένο σχήμα στο οποίο οι νοσηματοδοτήσεις της «ζωής» έχουν αλλάξει ριζικά. Για να μιλήσουμε με τους όρους του Φουκώ, θα λέγαμε ότι το ειρηνολογικό συνεχές έχει διασπαστεί από μια μεταβολή σημαντικών περιοχών του βιοπολιτικού παραδείγματος.

Αντίθετα με την αγοραία λογική της αστυνόμευσης του κόσμου προς χάριν της συμβολικής και υλικής ευρυθμίας της αγοράς, η σημερινή αμερικανική πολιτική αλλά και αυτή πολλών ευρωπαϊ-

43. Βλ., και πάλι, G. Agamben, *Etat d'exception- Homo Sacer II*, ό.π.

κών κρατών⁴⁴ επαναφέρει σε όλα τα πεδία μεγάλες διαιρέσεις. Οι τελευταίες μοιάζουν να έχουν πολιτισμικό και θρησκευτικό υπόβαθρο και δεν περιορίζονται σε έναν πολιτειολογικό δυϊσμό. Η αμερικανική πολιτική αντιπαραθέτει τον άξονα του καλού στον άξονα του κακού, επικαιροποιώντας παλιές διαιρέσεις, όπως Δύση-Ανατολή, ολοκληρωμένοι χριστιανοί-άπιστοι.⁴⁵ Ο βασικός όμως διαχωρισμός πάνω στον οποίο οργανώνεται αυτή η νέα ιδεολογία του πολέμου, τοποθετείται ανάμεσα σε μία πλειοψηφία απειλούμενων πολιτών εντός του απειλούμενου κράτους και σε ένα άγνωστο πλήθος απειλητικών. Στην εμπόλεμη αυτή συνθήκη αντιστοιχεί και εκείνο το νέο κοινωνικό συμβόλαιο που σκληραίνει τους κατασταλτικούς μηχανισμούς. Ο θάνατος κάθε πιθανού τρομοκράτη, κάθε δυνητικού παραβάτη, εν τέλει καθενός που θα είχε έναν οποιονδήποτε λόγο ή κάποια στοιχεία ταυτότητας που τον διαφοροποιούν από τα κυρίαρχα υποδείγματα, μοιάζει πλέον αυτονόητος.

Ο «παγκόσμιος χωροφύλακας των λαών» έχει αλλάξει ρούχα. Έχει ενδυθεί τη στρατιωτική παραλλαγή και πολεμάει τους κακούς. Για να τους σκοτώσει. Δεν ενδιαφέρεται πια να πειθαρχήσει τους αποκλίνοντες. Η σύσταση του νέου εμπόλεμου υποκειμένου μοιάζει να είναι βαθύτατα ιδεολογική γι' αυτό και πολύ δύσκολα εκλογικεύσιμη. Ίσως να μπορούσε κανείς σε αυτό το σημείο να σκεφτεί μία ακόμη διάκριση, αυτή μεταξύ λειτουργικού και ιδεολογικού πολέμου, αν η έννοια της λειτουργίας δεν είχε πολλαπλές θετικές συνδηλώσεις.

Η ευκολία πάντως με την οποία συγχέονται οι δύο περίοδοι και οι αντίστοιχες κοινωνικές λογικές που προσπαθήσαμε να χωρίσουμε, ενισχύεται από αυτή την ανεκλογικευτή κρατική βία που εκφράζει –ας το ομολογήσουμε– μεγάλες πλειοψηφίες και που, συνεπώς, μεταχειρίζεται το ιδίωμα της δημοκρατικής νομιμοποίησης.⁴⁶ Μεγάλες δημοκρατικά εκφρασμένες πλειοψηφίες της ασφάλειας που συνειδητά απεμπολούν ολόκληρες περιοχές των κοινωνικών και πολιτικών του ελευθεριών.

44. Παραδείγματος χάριν, η γαλλική αστυνομία αναθέωρησε το 2002 το επίσημο στρατηγικό της δόγμα, από προληπτικό σε κατασταλτικό.

45. Τ. Άλι, *Η σύγκρουση των φονταμενταλισμών. Σταυροφορίες, Τζιχάντ και νεοτερικότητα*, Άγρα, Αθήνα 2003.

46. Ορισμένα από αυτά τα παράδοξα αναδεικνύει ο Στ. Γουργουής, «Το Ιράκ ως καθρέπτης του αμερικανικού συμπλέγματος», στο Β. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Et in Iraq ego ή ο πόλεμος συνεχίζεται*, Πλέθρον, Αθήνα 2004.

Το ζήτημα δεν είναι πάντως να διαλέξουμε τι προτιμάμε. Εξάλλου κανείς δεν μας ρωτάει. Να προτιμήσουμε την κλινική ή τη στρατηγική αντιμετώπιση της ζωής και του θανάτου; Να αναπολήσουμε τον ελεγχόμενο πλουραλισμό ή να συνταχθούμε με τις τρομαγμένες και πληγωμένες πλειοψηφίες; Να θρηνήσουμε την καπιταλιστική παγκοσμιοποίηση του πολιτισμού, την πολλαπλότητα των επιτρεπομένων εμπειριών⁴⁷ ή να υπομείνουμε τους νεο-κρατικούς εθνικισμούς και την επιστροφή του κοινωνικού κρατισμού που ανερευθρίαστα μας προτείνει ήδη πλανητικές και τοπικές κεραντίνες για την αθεράπευτη πνευμονία;

Μήπως πρέπει, ανατρέχοντας σε παλαιούς οικονομικούς ντετερμινισμούς, να περιμένουμε τα πράγματα να «λογικευτούν» μέσω της αγοράς και του εμπορίου; Ποια κοινωνική τάξη, ποιος πολιτισμός θα μας απαλλάξει από την ηλιθιότητα της στρατιωτικής ζωής, για να παραφράσουμε ένα παλαιό κείμενο κοινωνικής πολεμικής;

Ο χώρος δεν είναι ο κατάλληλος για πολιτικές υποδείξεις. Η ενδελεχής όμως μελέτη των συνεχώς μεταλλασόμενων μορφών του πολέμου, της εξουσίας, της βίας και των αντιστάσεων σε αυτές, ίσως μας επιτρέψει να αντιληφθούμε ότι αυτό που κινδυνεύει σήμερα δεν είναι το όραμα της κοινωνικής δημοκρατίας. Είναι σαφές ότι, στις παρούσες συνθήκες, το όραμα αυτό βρίσκεται ήδη σε αναστολή. Επείγει η υπεράσπιση της πολιτικής δημοκρατίας.

47. Με κρυφό λάβαρο τον σεξουαλικό τουρισμό του δυτικού καταναλωτή που περιγράφει ο καταραμένος και τόσο διορατικός Μισέλ Ουελμπέκ, *Πλατφόρμα*, Εστία, Αθήνα 2002.

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΩΣ ΗΘΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ: ΜΙΑ ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΙΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Με αφορμή το άρθρο του Kant για την αιώνια ειρήνη επιχειρείται μια αναφορά στη φιλοσοφική συζήτηση περί «δίκαιου πολέμου». Τονίζεται ότι στη σύλληψη του Αυγουστίνου το θεολογικό πλαίσιο ακυρώνει εν τέλει την πρακτική χρησιμότητα της ιδέας αυτής, κληροδοτώντας εν τούτοις έναν εννοιολογικό διαχωρισμό ανάμεσα στο *jus ad bellum* και στο *jus in bello*. Παρά τις ενστάσεις του Kant, αυτός που όντως εξαργύρωσε τις εν λόγω έννοιες ως κριτήριο για την αποτίμηση της πραγματικότητας των διεθνών σχέσεων ήταν ο Grotius. Η ιδέα του πολέμου με την οποία δουλεύει ο Kant πηγάζει από την εμπειρία του 18ου αιώνα. Οι εθνικοί πόλεμοι του 19ου αιώνα ήταν όμως εντελώς διαφορετικοί, όπως έδειξε ο Clausewitz. Η θεωρία του δίκαιου πολέμου εξακολουθεί και σήμερα να αποτελεί απαραίτητο εργαλείο για την κριτική της πολιτικής ζωής, και η επαναδιατύπωσή της από τον Walzer, βασισμένη στην ιστορική εμπειρία του 20ού αιώνα, συνιστά την πιο ολοκληρωμένη και χρηστική εκδοχή της.

I.

Για να μιλήσουμε για την ειρήνη θα πρέπει πρώτα να μιλήσουμε για τον πόλεμο. Υπάρχει μια φιλοσοφική παράδοση η οποία ανάγει τον πόλεμο στη διεφθαρμένη φύση του εμπειρικού ή φυσικού ανθρώπου. Στον Πλάτωνα ο πόλεμος είναι η φυσιολογική εκδήλωση των αρπακτικών διαθέσεων της «τρυφώσης και φλεγμαινούσης πόλεως» προς όλες τις παρόμοιες που την περιστοιχίζουν.¹ Και αυτές οι διαθέσεις είναι, με τη σειρά τους, έκφραση της άρρωστης (δηλ. άδικης) ψυχής εκάστου των μελών της. Η θεραπεία από τα δεινά του πολέμου θα προέλθει, συνεπώς, από τη ριζική ανασύντα-

* Ο Π. Βαλλιάνος είναι Αναπληρωτής Καθηγητής Πολιτικής Φιλοσοφίας, στο Τμήμα ΠΕΕΔ, του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Πλάτων, *Πολιτεία* 372e, 374d.

Ξη εσωτερικών ψυχικών δυνάμεων, από τη δημιουργία μιας νέας συνείδησης, μιας νέας αυτογνωσίας. Έτσι (μέσω της παιδείας αλλά και της ευγονικής) θα διαπλασθεί ένα «καινόν είδος» ανθρώπου, ο οποίος θα θυσιάζει την υλική πτυχή της υπόστασής του στον βωμό μιας υπερβατικής ιδέας. Η αντίληψη αυτή είχε βαθιά ιστορική επιρροή που εκτείνεται έως και τις ποικίλες μορφές του ουτοπικού σοσιαλισμού περιλαμβανομένου και του μαρξισμού.

Η «λύση» όμως αυτή δεν είναι λύση. Αφορμάται από μια ριζική διάσταση ανάμεσα στην εμπειρική και στη νοητή πραγματικότητα. Δεν εξηγεί τη σχέση ανάμεσα στις δύο ούτε τη μετάβαση από την πρώτη στη δεύτερη (την «έξοδο από το σπήλαιο» ή το «τέλος της ιστορίας») που τείνει να την κατανοεί με καταστροφικό, αποκαλυπτικό τρόπο. Από την οπτική αυτή ο πόλεμος παραμένει ανυπέρβλητη μοίρα, στον βαθμό που ο άνθρωπος εξακολουθεί να κυριαρχείται από τις σωματικές ορμές. Αν και ο Πλάτων αποπειράται να θέσει κάποιους ορθολογικούς φραγμούς, απαγορεύοντας στην *Πολιτεία* τον εξανδραποδισμό Ελλήνων από Έλληνες,² και εισάγοντας στους *Νόμους*³ μια πρόνοια που, στη συνέχεια, θα αποτελέσει βασικό συστατικό της θεωρίας του δίκαιου πολέμου, την ιδέα δηλαδή ότι η κήρυξη των εχθροπραξιών αποτελεί προνόμιο της νόμιμης εξουσίας.

Και η πιο πραγματιστική προσέγγιση του Αριστοτέλη αποδέχεται την αναγκαιότητα του πολέμου ανάμεσα σε πόλεις με διαφορετικά πολιτεύματα, αλλά και σε σχέση με μη ελληνικές κοινωνίες, μέσα σε ένα ασχημάτιστο διεθνές περιβάλλον. Η υπεράσπιση εδώ της δουλείας προϋποθέτει τη διαρκή παρουσία του πολέμου, αφού η δίκαιη ή ορθολογική μορφή της δουλείας όπως την ορίζει (δηλαδή η υποταγή των εκ φύσεως δουλικών όντων, των μη Ελλήνων, στο εκ φύσεως ηγεμονικό στοιχείο, το ελληνικό) μόνο μέσω του πολέμου είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί.⁴ Στη ρωμαϊκή πολιτική θεωρία, παρ' όλη την ενσωμάτωση της στωϊκής ιδέα του φυσικού δικαίου, ο πόλεμος όχι μόνο δικαιολογείται, αλλά και προάγεται –όπως λ.χ. στον Κικέρωνα– σε προνομιακό μέσο για την παγκόσμια επιβολή της ορθολογικής δικαιοσύνης (που την εκφράζει τώρα προνομιακά η ρωμαϊκή *res publica*).⁵

2. Πλάτων, *Πολιτεία* 469b-c.

3. Πλάτων, *Νόμοι* XII, 955b-c.

4. Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1253b-1255b.

5. Marcus Tullius Cicero, *De re publica*, III, xxii-xxiv. Βλ.: «Ο λαός μας έγινε μέ-

Η χριστιανική παράδοση αναλαμβάνει την πλατωνική ιδέα της διεφθαρμένης ανθρώπινης φύσης, ανάγοντάς τη στο προπατορικό αμάρτημα. Η μανιακή βδελυγμία του Αυγουστίνου για τον φυσικό άνθρωπο, τα κίνητρα και τους στόχους του, έχει ως λογική συνέπεια την κατανόηση της πολιτικής κατ' αρχήν ως ενός προβλήματος μηχανικής καταστολής της αντικοινωνικής επιθετικότητας που αναβλύζει μέσα από τον ψυχισμό του πεπτωκότος ανθρώπου. Ο πόλεμος είναι εγκόσμια μοίρα στον βαθμό που η «πολιτεία του Θεού» βρίσκεται σε τόσο ριζική, μεταφυσική αντίθεση με την πολιτεία των ανθρώπων.

Μέσα όμως σε τέτοιο άτεγκτα θεολογικό πλαίσιο βρίσκει χώρο να φυτρώσει μια θεωρία του «δίκαιου πολέμου». Η αφορμή είναι μια φιλοσοφία της ιστορίας που για πρώτη φορά «εξηγεί» την πολιτική τάξη ως έκφραση μιας ανεξιχνίαστης θείας πρόνοιας μέχρι να καταλυθεί ο ιστορικός χρόνος (και συνεπώς και η ίδια η πολιτική). Ρόλο επίσης παίζει η δυνατότητα (με ιστορικό παράδειγμα τον Κωνσταντίνο) να αναλάβει ένας χριστιανός την πολιτική εξουσία κατά το μεταβατικό αυτό στάδιο.⁶ Στην περίπτωση αυτή η απαγόρευση της χρήσης πολιτικής βίας, είτε στο εσωτερικό είτε προς τα έξω, θα συνιστούσε λογική αντίφαση, αφού θα απέκλειε εκ των προτέρων τη χρήση του πιο αποτελεσματικού όπλου (υπό συνθήκες φυσικής ζωής) για τη χαλιναγώγηση των παθών του αποθνηρωμένου ανθρώπου. Ο πολιτικός ηγέτης, χριστιανός ή μη, είναι το μαστίγιο στο χέρι του Θεού, ένα μαστίγιο που το αξίζει ο ολοκληρωτικά διαβρωμένος από την αμαρτία άνθρωπος.⁷ Καταχρη-

---

χει εκείνο το χρονικό σημείο κύριος ολόκληρου του κόσμου επειδή υπερασπίζονται τους συμμάχους του». Η επιχειρηματολογία του Κικέρωνα εδώ βασίζεται ζητώντας στις αναλύσεις περί «φυσικής δουλείας» του Αριστοτέλη, υπογραμμίζοντας ότι είναι προς όφελος του «φύσει δούλου» να υπηρετεί τον κύριό του. Το ελίκαιο συμπέρασμα είναι ότι η ρωμαϊκή κοσμοκρατορία είναι ενεργητική για τους υποταγμένους λαούς, επειδή ακριβώς είναι εφαρμογή του φυσικού δικαίου.

6. Αυγουστίνος, *De civitate Dei*, V, 24: «Καλούμε εκείνους τους χριστιανούς αυτοκράτορες ευτυχείς που κυβερνούν με δικαιοσύνη [...] που τιμωρούν όχι για να λάβουν προσωπική εκδίκηση, αλλά μόνον όταν αναγκάζονται να υπερασπισθούν την τάξη και την ασφάλεια της πολιτείας (res publica)».

7. Αυγουστίνος, *De civitate Dei*, I, 21: «Ο ίδιος θείος νόμος που υπαγορεύει τον φόνο κάποιου ανθρώπου επιτρέπει ορισμένες εξαιρέσεις, όπως όταν ο Θεός επιτρέπει τον φόνο από τον γενικό νόμο ή όταν αναθέτει ρητώς μια τέτοια αποστολή σε κάποιο άτομο για περιορισμένο χρόνο. Επειδή το όργανο της εξουσίας δεν είναι παρά το ξίφος στο χέρι, και συνεπώς δεν είναι υπεύθυνο για τον φόνο,

στικές όμως είναι μορφές πολιτικής βίας τελείως παράλογες, που εξαργιώνουν περισσότερο αυτούς που πρέπει να νουθετήσουν εξωθώντας τους εν τέλει σε πιο ακραίες μορφές κακουργίας. Αλλά και στις περιπτώσεις αυτές ο αμαρτωλός άνθρωπος αξίζει αυτά του τα παθήματα, και δεν δικαιούται ούτε να κατηγορήσει τον Θεό ούτε να αντισταθεί στην άδικη εξουσία, παρά μόνο στην περίπτωση που απαιτήσει από αυτόν πράξεις, όπως να ορκιστεί σε είδωλα που προσβάλλουν τη χριστιανική πίστη (εάν τη διαθέτει). Πέρα από αυτό, ο πόλεμος κηρύσσεται από τις νόμιμες εξουσίες με στόχο την επιβολή του δικαίου και την εδραίωση μιας δίκαιης ειρήνης και με τον βαθμό εκείνο της βίας που είναι σύμμετρος με το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα.⁸ Ο πόλεμος, λοιπόν, δεν είναι ποτέ αυτοσκοπός⁹ ή, όπως το εκφράζει ο Αυγουστίνος, αυτός που πολεμάει πρέπει να το κάνει με «ειρηνικό φρόνημα». Εάν το κίνητρο για τον πόλεμο –έστω και γι' αυτόν που έχει ως αποτέλεσμα την αποκατάσταση του δικαίου– είναι ο εξουσιασμός επί του αντιπάλου, τότε ο πόλεμος δεν είναι δίκαιος.

Αυτός είναι ο πυρήνας της θεωρίας του «δικαίου πολέμου», της οποίας η πιο χρηστική μεσαιωνική συνόψιση, με θεμέλιο τις ιδέες του Αυγουστίνου, είναι εκείνη από τον Θωμά Ακινάτη.¹⁰ Ο πολεμιστής, από τη σκοπιά αυτή, δικαιώνεται μόνο ως εκτελεστής μιας θείας βούλησης, αφού είναι ο ίδιος ο Θεός που του ενεχείρισε το ξίφος. Όμως, μέσα στο θεολογικό πλαίσιο, θα επιχειρηματολογήσουμε ότι η θεωρία αυτή εν τέλει ακυρώνεται ως χρηστικό εργαλείο

δεν έρχεται με κανένα τρόπο σε αντίθεση με την εντολή “ου φονεύσεις” το να κάνει κανείς πόλεμο όταν διατάζει ο Θεός ή το να εκτελούν εγκληματίες οι αντιρόσωποι της πολιτικής εξουσίας σύμφωνα με τον νόμο και τον κανόνα της ορθολογικής δικαιοσύνης».

8. Αυγουστίνος, *De civitate Dei*, XIX, 7: «Ένας δίκαιος πόλεμος δικαιολογείται μόνο από την αδικία του επιτιθεμένου και η αδικία αυτή οφείλει να είναι αιτία δυσφορίας για κάθε καλόν άνθρωπο...».

9. Αυγουστίνος, *De civitate Dei*, XIX, 12: «...κι ούτε υπάρχει κανείς άνθρωπος που δεν επιθυμεί να βρισκεται εν ειρήνη. Γιατί ακόμη και αυτοί που επιθυμούν να κάνουν πόλεμο δεν επιθυμούν τίποτε άλλο από τη νίκη –δεν επιθυμούν μ' άλλα λόγια παρά να κατακτήσουν μιαν ένδοξη ειρήνη. [...] Άρα οι πόλεμοι γίνονται με την επιθυμία της ειρήνης, ακόμη και από αυτούς που χαιρόνται να ασκούν την πολεμοχαρή τους φύση στη στρατιωτική διοίκηση και στη μάχη. Συνεπώς είναι προφανές ότι η ειρήνη είναι ο σκοπός που επιδιώκεται διά του πολέμου». Βλ. επίσης XV, 4.

10. Θωμάς Ακινάτης, *Summa Theologica*, pars II:II, ques. 40.

πολιτικής σκέψης. Ο Αυγουστίνος απαγορεύει λ.χ. τον πόλεμο εάν στόχος του είναι η προστασία του ατομικού εαυτού μας από μια άδικη επίθεση. Η αυτοάμυνα είναι μιας μορφής cupiditas, αμαρτωλής δηλαδή εγωπάθειας.¹¹ Η βία, ατομική και συλλογική, επιτρέπεται –υπό συνθήκες φυσικής ζωής– μόνο αν στοχεύει στην υπεράσπιση του πλησίον μας από άδικη επίθεση, οπότε είναι έκφραση της caritas. Η νόμιμη αυτοάμυνα είναι όμως, όπως δείχνει ο Walzer, ακρογωνιαίος λίθος κάθε έννοιας πολιτικού δικαίου, αστικού ή διεθνούς.

Εάν, συνεπώς, το ύψιστο μέλημά μας είναι να δικαιώσουμε μια θεία οικονομία, την οποία ως άνθρωποι ούτε κατανοούμε ούτε δικαιούμεθα να κρίνουμε, τότε ακόμη και πόλεμοι οι οποίοι παραβιάζουν τα (ορθολογικά) κριτήρια του δικαίου είναι δίκαιοι εάν δεχθούμε ότι είναι προϊόντα της (αδιάγνωστης) θείας βούλησης. Η θυσία του Αβραάμ είναι από την ανθρώπινη σκοπιά αποτρόπαιο έγκλημα, όμως στη θεολογική της κατανόηση υπέρτατη μαρτυρία πίστης. Η επιμονή του Αυγουστίνου να δικαιώσει συλλήβδην όλους τους πολέμους των κριτών και των βασιλέων της Παλαιάς Διαθήκης με αποκλειστικό κριτήριο ότι ήταν εκτέλεση θείας εντολής δείχνει ότι δεν ενδιαφέρεται για μία ορθολογική αποτίμηση ιστορικών πραγματικοτήτων. Η συλλογιστική του επιτρέπει τελικά τη δικαιολόγηση κάθε λογής «ιερών πολέμων» περιλαμβανομένων και των πιο αποκρουστικών της δικής μας εποχής.

Όπως και να έχει το πράγμα, η ανάλυσή του κληροδότησε στην πολιτική σκέψη τον εννοιολογικό διαχωρισμό ανάμεσα στο jus ad bellum και στο jus in bello, τα οποία (μαζί με το jus post bellum) συνιστούν τους τρεις πυλώνες κάθε ορθολογικής φιλοσοφίας του πολέμου (και της ειρήνης). Για να λειτουργήσουν όμως οι διακρίσεις αυτές ως εργαλεία για την ηθική αποτίμηση της εμπειρικής πραγματικότητας, η θεωρία του φυσικού δικαίου που τις στηρίζει θα πρέπει να αποκολληθεί ριζικά από κάθε θεοκρατική μεταφυσική, όπως πρώτος το πέτυχε ο Grotius (παρά το φαινομενικά χριστιανικό περίβλημα της σκέψης του), αλλά και να απαλλαγεί από κάθε ζεύξη της στο *raison d'état* (που υπάρχει στη σκέψη του Κικέρωνα όσο και των νεοϊμπεριαλιστών διανοουμένων που αποτελούν τον σκληρό πυρήνα της σημερινής αμερικανικής ηγεσίας).

Όσον αφορά στον Hobbes, το μόνο που χρειάζεται να πούμε ε-

11. Αυγουστίνος, *De sermone Domini in Monte*, I:ix, 57.

δώ είναι ότι υιοθετεί πλήρως την αυγουστίνεια αντίληψη της ανθρώπινης φύσης (ως δέσμης αντικοινωνικών ορμέμφυτων), καθαιροντάς την αμείλικτα από κάθε θεολογικό συμφραζόμενο. Έτσι και εδώ η βία είναι πάλι το αποτελεσματικότερο μέσο για την εσωτερική ειρήνη, ενώ ο πόλεμος αφήνεται ανεξέλεγκτος στο διεθνές πεδίο να εκδιπλώσει τη δυναμική του. Η –πειστική, θεωρώ– ανασκευή αυτού του άτεγκτου «ρεαλισμού» στο πεδίο των διεθνών σχέσεων είναι πρωταρχικό μέλημα της φιλοσοφίας του πολέμου του Walzer.

Ο μόνος τρόπος για να ξεφύγει από την καταθλιπτική αναγκαιότητα του πολέμου μια φιλοσοφία που τον ανάγει στις εγγενείς ροπές της ανθρώπινης φύσης είναι να αναπτύξει μια καινούργια ανθρωπολογία και φιλοσοφία της ιστορίας, πάνω στις γραμμές που χάραξε ο Kant. Πρόκειται για μια φιλοσοφία της ιστορίας που απαλλαγμένη από κάθε αυγουστίνειο αποκαλυπτισμό δείχνει ότι η ειρήνη είναι ένα λογικό αίτημα που αναφύεται μέσα στον (συλλογικό) ανθρώπινο νου καθώς αυτός στοχάζεται την ιστορικά βιωμένη πραγματικότητα του πολέμου. Μια φιλοσοφία συνεπώς διαλεκτική, που βασική της παραδοχή είναι η δυνατότητα του ανθρώπου να διδαχθεί από την κοινωνική εμπειρία, και μέσα από τη λογική καλλιέργεια, μέσα από τον φωτισμό για τον οποίο ευθύνεται ο ίδιος, να κατανοήσει ότι η διασφάλιση του πολιτισμού και των ωφελημάτων του (υλική άνεση και πνευματική ελευθερία) προϋποθέτουν το χτίσιμο θεσμών που θέτουν αποφασιστικούς φραγμούς στον πόλεμο.¹² Μια τέτοια φιλοσοφία δεν αγνοεί την κακοήθη εγωπάθεια (το «ριζικό κακό») που εμφωλεύει στην ανθρώπινη φύση. Υποστηρίζει όμως ότι αυτή η ίδια η εκδήλωση των αντικοινωνικών παθών φανερώνει (στη μακρά διάρκεια) πόσο αυτοκαταστροφικός είναι ο «πόλεμος πάντων κατά πάντων». Και ότι, εάν δεν επιθυμούμε να καταλήξουμε στην αιώνια ειρήνη του κοιμητηρίου (που τόσο εύλογα εικονογραφούσε η επιγραφή πάνω από εκείνο το ολλανδικό καπηλειό), οφείλουμε να καταστείλουμε μέσα μας τις αρπακτικές τάσεις του επιθυμητικού μέσα από μια πράξη ηθικής αυτονόμησης από το ωμό ένστικτο. Θα είχε –παρεν-

12. I. Kant, «Conjectural Beginnings of Human History», στο L.W. Beck (επιμ.), *Kant on History*, Νέα Υόρκη 1963, σ. 53-68. Βλ. σ. 67: «In the present state of human culture, then, war is an indispensable means to the still further development of human culture. Only in a state of perfect culture would perpetual peace be of benefit to us, and only then would it be possible».

θετικά— εξαιρετικό ενδιαφέρον να δειχθεί ότι και το «κοινωνικό συμβόλαιο» στο πλαίσιο της επιχειρηματολογίας του Hobbes, αν νοηθεί ως αδιάσπαστη συνέχεια της φυσικής ζωής υπό την επήρεια των εγωπαθών ενστίκτων, είναι λογικώς και οντολογικώς αδύνατον και μόνο ως ηθική ρήξη με τον μηχανικό αυτοματισμό τους μπορεί να πραγματωθεί. Αυτό το λογικό κενό που χαρακτηρίζει το χομπσιανό επιχείρημα είναι που υπαγορεύει τη μετάβαση σε μια ανθρωπολογία λοκιανού και στη συνέχεια (με την προσθήκη της ιστορικής παραμέτρου) καντιανού τύπου.

Η φιλοσοφία, λοιπόν, του «στρεβλού ξύλου» του Kant δεν απαιτεί να ισιώσει το ξύλο αυτό διαμιάς μέσα από μια εν ριπή οφθαλμού αλλαγή της πραγματικότητας, μέσα από μια καταστροφική συντέλεια του ιστορικού (ή του προϊστορικού, στη μαρξιστική κατανόηση) χρόνου. Αλλά εκμεταλλεύεται αυτά τα ίδια τα παθήματα μιας (ατέρμονης) ιστορικότητας για να το κάνει όσο γίνεται λιγότερο στρεβλό, για να ανυψώσει σταδιακά το ανθρώπινο είδος σε όλο και πιο παραγωγικές (υλικά και πνευματικά) μορφές ζωής.

Η προσέγγιση αυτή ενσωματώνει τις πιο πρωτοποριακές ενοράσεις της φιλελεύθερης σκέψης του 18ου αιώνα, όπως την «αόρατη χείρα» του A. Smith, τα διδάγματα από το παραμύθι των μελισσών του Mandeville, καθώς και το αίτημα για παγκόσμια ειρήνη μέσα από το διεθνές εμπόριο που βρίσκουμε στον Montesquieu, στον T. Paine και στον Bentham, ντύνοντάς τα όμως με ένα αξιοπρεπέστερο ηθικό ένδυμα που επικαλύπτει τον ενδημικό ωφελιμισμό εκείνων των θεωρήσεων.

Συμπερασματικά, ας υπογραμμισθεί ότι η αξεπέραστη συνεισφορά της καντιανής ιδέας μιας «πανουργίας της φύσης» που οδηγεί στο τέλος, παρά την έμφυτη αντικοινωνικότητά τους,¹³ τα ατομικά υποκείμενα να συμπήξουν μια οικουμενική κοινωνία αμοιβαιότητας και καταλλαγής είναι ότι όρισε την ειρήνη ως το κυρίαρχο διακύβευμα της πολιτισμένης ζωής. Με τον τρόπο αυτό προφήτεψε το θεμελιακό ηθικό έλλειμμα των δύο αιώνων του ευρωπαϊκού αλληλοσπαραγμού που θα ακολουθούσαν. Και εδώ ακριβώς συνίσταται τελικά η υπεροχή της καντιανής σύλληψης σε σύγκριση με την «πανουργία του λόγου» του Hegel η οποία καθάριζε ακριβώς τον πόλεμο ως την κορωνίδα του ηθικού βίου.

13. C.v. Clausewitz, *Vom Kriege*, I, σ. 1-5.

II.

Για να μην ξεπέσουμε όμως σε μία αγιογραφική προσέγγιση θα άξιζε πιστεύω τον κόπο να αναδείξουμε και τις αμφιλεγόμενες πτυχές κάποιων καντιανών αναλύσεων. Μια πρώτη επισήμανση είναι απλή και αυτονόητη: η ιδέα του πολέμου που διαπερνάει το δοκίμιο *Περί αιωνίας ειρήνης*¹⁴ είναι βγαλμένη αφαιρετικά από την ιστορική εμπειρία του 17ου και του 18ου αιώνα. Θεωρεί δεδομένο τον τύπο του «περιορισμένου πολέμου», όπως τον ορίζει ο Clausewitz, έναν πόλεμο δηλαδή δυναστικό του οποίου τα αποτελέσματα ήταν αμφίρροπα και αμφίβολα, που διεξαγόταν ούτως ειπείν πάνω από τα κεφάλια των μαζών και, παρά τις τεράστιες θυσίες που όντως επέβαλλε στα λαϊκά στρώματα, η πολιτική του λογική και το ηθικό του νόημα ήταν λίγο πολύ ακαθόριστο και ακατανόητο πέρα από τους κλειστούς κύκλους των καγκελλαριών.

Οι πόλεμοι όμως του 19ου και του 20ού αιώνα ήταν κάτι εντελώς διαφορετικό: ήταν πόλεμοι, πάλι στην ορολογία του Clausewitz, «απόλυτοι», τέτοιοι δηλαδή που κινητοποιούσαν τεράστιες μάζες, εμποτισμένοι με καταλυτική ηθική σημασία και προσανατολισμένοι στην αποφασιστική καθυπόταξη (*Niederwerfung*) του αντιπάλου. Ήταν, δηλαδή, πόλεμοι *εθνικοί*, μια σύγκρουση ζωντανών ολοτήτων, μια έκλυση βίας χωρίς όρια που στόχο είχε τον εκ βάθρων ανασχηματισμό του πολιτικού σύμπαντος, ένα αποτέλεσμα δηλαδή τελειωτικό και καθοριστικό που προϋπέθετε τη δραστική κινητοποίηση όλων των υλικών και ηθικών δυνάμεων μιας κοινωνίας. Και βασική κινητήρια δύναμή τους ήταν το αχαλίνωτο μίσος γι' αυτήν ακριβώς την ύπαρξη του Άλλου, το οποίο φθάνει σε ολοένα καινούργιες κορυφές εκρηκτικής έντασης και από τις δύο πλευρές (*Wechselwirkung*).¹⁵

Αυτού του είδους ο πόλεμος, συνεχίζει ο Clausewitz, είναι ένα καινοφανές «κοινωνικό φαινόμενο» που δεν είναι δυνατόν να αναλυθεί με τις αφηρημένες ορθολογικές κατηγορίες του προηγούμενου αιώνα. Βασίζεται πάνω σε μία εντελώς νέα σύνταξη και ενέργεια ορμητικών και ασυγκράτητων δυνάμεων που συνοψίζεται σε μια «θαυμαστή τριάδα» (*wunderliche Dreifaltigkeit*): τη συνένωση δηλαδή της τυφλής *ανορθόλογης ορμής* που πηγάζει από τον λαό,

14. C.v. Clausewitz, *Vom Kriege*, I, σ. 28.

15. I. Kant, «Perpetual Peace», στο *Kant on History*, ό.π., σ. 85.

της *απροσδιοριστίας* και της *τύχης* που δοκιμάζουν το μέταλλο και την ιδιοφυΐα των στρατιωτικών ηγετών και του *ορθολογικού υπολογισμού* που επιβάλλουν οι πολιτικές ηγεσίες.¹⁶

Ο Kant δεν ήταν δυνατόν να έχει συναίσθηση αυτού του καινούργιου κόσμου που ανέτελλε, αποτέλεσμα εν πολλοίς της κοσμογονίας που σήμανε η Γαλλική Επανάσταση. Δεν υπάρχει στοχαστής που κάθε μόριο της σκέψης του να είναι τόσο καθαρό από οποιαδήποτε πρόσμειξη εθνικού (πολλώ δε μάλλον εθνικιστικού) αισθήματος όσο ο σοφός της Καινιξβέργης, τις παραμονές ακριβώς της έκρηξης του εθνικού φρονήματος στη γερμανική θεωρία και κοινωνία. Στον κόσμο που περιγράφει ο Clausewitz, στον κόσμο που προσπαθούσε να ερμηνεύσει φιλοσοφικά και ο Hegel, ο πόλεμος είναι λοιπόν πολύ πιο οργανικά ενσωματωμένος στο κοινωνικό και στο πολιτιστικό γίγνεσθαι, η επιρροή του στην ιστορική διαδικασία πολύ πιο καιρία. Υπό το κράτος ακόμα των αισιόδοξων οραματισμών του Διαφωτισμού, ο Kant φαίνεται να κατανοεί τον πόλεμο ως κατάλοιπο μιας ουσιαστικά παρωχημένης εποχής, μια μαύρη κηλίδα επάνω στη στιλπνή επιφάνεια του πολιτισμού την οποία η διάδοση της ηθικής καλλιέργειας επέπρωτο λίγο πολύ να διαλύσει. Η κριτική δραστηριότητα του στοχαστή συμβάλλει και αυτή στη διάλυση αυτής της τελευταίας των ανορθόλογων εμμονών του παρελθόντος. Και το γεγονός ότι ο πόλεμος φαίνεται να είναι ένα καταστροφικό και απάνθρωπο παιχνίδι που παίζουν κάποιες κλειστές ελίτ κάνει παραδόξως το έργο του ευκολότερο, εάν κατορθώσει βέβαια να πείσει τους πολιτικούς ηγέτες απλώς και μόνο να ακροασθούν τα δικά του ορθολογικά επιχειρήματα.

Αυτή είναι νομίζω και η αντίφαση που διαπερνάει το δοκίμιο *Περί αιωνίας ειρήνης*. Από τη μια μεριά, ο Kant εκλιπαρεί την πολιτική εξουσία να μην εκλάβει τους ιστοριοσοφικούς του προβληματισμούς ως κριτική των πράξεών της, ως ανατρεπτική πράξη απείθειας προς τις αρχές, αφού μόνον αυτές έχουν την πρακτική υπευθυνότητα για τη διαχείριση των πεπρωμένων της πολιτείας. Από την άλλη, τους παρακαλεί να τείνουν ευήκοον ους στους στοχασμούς του.¹⁷ Η διστακτική αυτή στάση, πρακτικής υποταγής από τη μια μεριά και προσεκτικής θεωρητικής αυτονόμησης από την άλλη, αποτυπώνει βέβαια τη δυσχερή ενσωμάτωση της διανόη-

16. I. Kant, «Perpetual peace», *ό.π.*, Appendix I.

17. I. Kant, «Perpetual Peace», *ό.π.*, σ. 99.

σης στο σύστημα της πρωσσιακής κρατικής εξουσίας. Θεωρητικά όμως βεβαιώνει αυτό ακριβώς που τα μεθοδολογικά παραρτήματα του δοκιμίου προσπαθούν να αναιρέσουν, μια ριζική διάσταση ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη. Ο «ηθικός πολιτικός» του Kant, εκείνος που προσπαθεί να ζυύξει την πολιτική πράξη σε ηθικά αττήματα, εκείνος που κυβερνήτη του έχει τον πρακτικό λόγο, είναι καταδικασμένος να μην έχει την παραμικρή πρακτική επίδραση. Έτσι το πεδίο κυριαρχείται από τον «πολιτικό ηθικιστή», εκείνον δηλαδή που εφευρίσκει εκ των υστέρων ηθικές δικαιολογήσεις για κάθε λογής πολιτικό έγκλημα ή ατιμία.¹⁸

Μέσα σε αυτό το κενό ακούγονται παράξενα οι επικρίσεις του Kant κατά των φιλοσόφων που είχαν προσπαθήσει μέχρι τότε να υποτάξουν την πρακτική δραστηριότητα των πολιτικών στο διεθνές επίπεδο σε κάποια ορθολογική πειθαρχία. Και κύριος αποδέκτης της κριτικής αυτής είναι αυτός ο «ενοχλητικός παρηγορητής», δηλαδή ο Grotius.¹⁹ Αυτό είναι παράδοξο, γιατί το πρώτο τμήμα του καντιανού δοκιμίου, τα «προκαταρκτικά άρθρα» για την αιώνια ειρήνη, βρίσκεται σαφώς μέσα στην παράδοση της θεωρίας περί δικαίου πολέμου, και συγκεκριμένα απαριθμεί πρόνοιες τέτοιες που εντάσσονται στο *jus in bello*. Το αίτημα του *pacta sunt servanda*, καθώς και η απαγόρευση κάθε *reservatio mentis* και κάθε διαφορούμενων εκφράσεων που θα επέτρεπαν τη δόλια αθέτηση των συμφωνημένων αποτελούν κεντρικό μέλημα του *De jure belli ac pacis*. Γιατί αυτή η μήνις του Kant κατά του Grotius; Προφανώς τον θεωρεί λίγο πολύ εξωνημένο υπηρέτη των καγκελλαριών, ανηθικιστή πολιτικό που σκοπό έχει να ανακηρύξει *a posteriori* ορθολογική κάθε λογής πολιτική σκοπιμότητα και υπερβασία των εργοδοτών του. Οι επικρίσεις αυτές θα είχαν ενδεχομένως μεγαλύτερη εγκυρότητα εάν απευθύνονταν στον Abbé St. Pierre, του οποίου τα σχέδια για μια ευρωπαϊκή ομοσπονδία θα μπορούσαν να κατηγορηθούν ότι νομιμοποιούν τις άδικες κατακτήσεις των μεγάλων δυνάμεων, ως τίμημα όμως για να μπει τέρμα στις διαρκείς αναμεταξύ τους συγκρούσεις. Ως προς τον Grotius, όμως, το επιχείρημα είναι

18. H. Grotius, *De jure belli ac pacis*, I, 1:x: «Το φυσικό δίκαιο είναι μια επιταγή του ορθού λόγου η οποία δείχνει την ηθική απαξία ή την ηθική αναγκαιότητα κάθε πράξης με κριτήριο αν αυτή συμφωνεί ή δεν συμφωνεί με μια λογική φύση, και συνεπώς ότι η πράξη αυτή είτε απαγορεύεται είτε επιτάσσεται από τον Θεό, τον δημιουργό της φύσης».

19. I. Kant, «Perpetual Peace», *ό.π.*, σ. 85-135.

καθαρά ad hominem (ο Grotius ήταν όντως δικηγόρος και διπλωμάτης) και παρακάμπτει την ουσία της σκέψης του Ολλανδού.

Βασική καθοδηγητική της αρχή είναι η λογική ενόραση ενός φυσικού δικαίου,²⁰ της οποίας η πραγματολογική θεμελίωση είναι ex consensu gentium.²¹ Ο Grotius δεν κατασκευάζει θεωρία εκ των υστέρων, αποδίδοντας δηλαδή λογικό κύρος στο εμπειρικά υπαρκτό, προβιβάζοντας σε αρχή τη σκοπιμότητα. Ρητά δηλώνει ότι η κανονιστική λειτουργία του φυσικού δικαίου είναι ένα αξίωμα, η *argiori* θεωρητική υπόθεση που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε την ύπαρξη ηθικών κανόνων που περιορίζουν κατηγορηματικά τη δράση των πολιτικών ηγεσιών. Το φυσικό δίκαιο είναι μια αυθύπαρκτη πραγματικότητα που πηγάζει από αυτήν τη λογική φύση των πραγμάτων και άρα ελέγχει την εμπειρία, δεν τη συγκεφαλαιώνει. Η πιο κρίσιμη θεωρητική καινοτομία του Grotius, και αυτή που εξηγεί τη λειτουργική υπεροχή της απέναντι στην αυγουστίνεια σύλληψη του «δίκαιου πολέμου», είναι ο ισχυρισμός ότι ακόμη και σε ένα θεοκρατούμενο σύμπαν ο φυσικός νόμος υποχρεώνει και τον ίδιο τον Θεό. Είναι λογικώς ασυνάρτητο, επιχειρηματολογεί ο Grotius, ο Θεός ο οποίος είναι ο ίδιος η πηγή της λογικής τάξης που διέπει τα σύμπαντα να θεωρηθεί ότι είναι έξω από την τάξη αυτή, η οποία είναι ο εαυτός του, ή να λειτουργήσει ενδεχομένως με τρόπο που καταλύει την τάξη αυτή:

«Ο νόμος της φύσης είναι τόσο αμετάβλητος, που δεν μπορεί να αλλάξει ούτε από τον ίδιο τον Θεό. Επειδή, αν και η δύναμη του Θεού είναι άπειρη, υπάρχουν εν τούτοις κάποια πράγματα στα οποία δεν έχει εφαρμογή. Διότι τα πράγματα που εκφράζονται κατά τον τρόπο αυτό δεν θα είχαν πραγματικό νόημα, αλλά θα περιείχαν μια λογική αντίφαση».²²

Η βούληση του Θεού σε κάθε περίπτωση επιτάσσει ο άνθρωπος να πράττει σύμφωνα με τις προδιαγραφές του ορθού λόγου. Σε ευθεία αντίθεση με τον Αυγουστίνο, ο Grotius επιμένει ότι οι πόλεμοι

20. I. Kant, «Idea for a Universal History from a Cosmopolitan Point of View», στο *Kant on History*, ό.π., σ. 11-26.

21. Στο ίδιο, I, 1: xii: «... ο Αριστοτέλης λέει ότι είναι μια ισχυρή απόδειξη υπέρ υμών όταν όλοι φαίνεται να συμφωνούν με αυτό που βεβαιώνουμε και ο Κιρκίων υποστηρίζει ότι η συναίνεση όλων των εθνών σε κάθε περίπτωση πρέπει να γίνει δεκτή ως νόμος της φύσης».

22. Στο ίδιο, I, 1: x.

τους οποίους διέταξε τους Ισραηλίτες ο Θεός να αναλάβουν ήταν όλοι σύμφωνοι με τις επιταγές της φυσικής δικαιοσύνης, και *γι' αυτό ακριβώς τους διέταξε*.²³ Δεν μπορεί λοιπόν να στηριχθεί στις Γραφές κανένα επιχείρημα που να δικαιολογεί τη χρήση βίας, ιδιωτική, δημόσια ή διεθνή, που καταπατεί την ορθολογικά ορισμένη νομιμότητα. Κεφαλαιώδης αρχή του δικαίου, υπό την έποψη τώρα του *jus ad bellum*, είναι ότι ένας πόλεμος είναι δίκαιος μόνον όταν αναλαμβάνεται για την προστασία της (συλλογικής) περιουσίας μιας πολιτικής κοινότητας από εξωτερική βίαιη προσβολή αυτών που νομίμως κατέχει.²⁴ Συνοδευτική δε προϋπόθεση είναι και εκείνη η πλατωνική, ότι η κήρυξη του πολέμου είναι στην αποκλειστική δικαιοδοσία της νόμιμης εξουσίας.

Πιστεύω ότι μια καντιανού τύπου δεοντολογία δεν μπορεί να έχει καμιά θεωρητική αντιδικία με την παραπάνω προβληματική. Η ανάλυση του Grotius δεν είναι μάταιη σοφιστεία και καζουρισμός, αλλά ένας φιλοσοφικός ακριβώς έλεγχος της εμπειρικής πραγματικότητας από τη σκοπιά κανονιστικών *argiōi* αρχών, οι οποίες επιπροσθέτως (σε απόλυτη εναρμόνιση με την καλοπροαίρετη διαφωτιστική αισιοδοξία του Kant) θεωρείται ότι έχουν εισχωρήσει και διαμορφώσει το θετικό δίκαιο των διεθνών σχέσεων. Εάν υποθέσουμε –όπως ο Kant– ότι η κατάσταση της παγκόσμιας ομοσπονδίας που θα επιβάλει τη διαρκή ειρήνη είναι μια κανονιστική ιδέα που θα πραγματοποιηθεί μόνο μέσα από μια άπειρη πρόοδο (μια ασυμπτωτική δηλαδή διαδικασία στο «τέλος» του ιστορικού χρόνου), και εάν –όπως δυστυχώς έχει δείξει ο Clausewitz– ο πόλεμος είναι στο ενδιάμεσο διάστημα μια πολύ πιο καταλυτική παρουσία από ό,τι παλαιότερα, τότε όχι μόνο δεν πρέπει να παραιτηθούμε από την προβληματική του «δίκαιου πολέμου», αλλά αντιθέτως η τελευταία είναι το πιο ζωτικό πράγμα που έχουμε σήμερα να κάνουμε. Ο δρόμος προς την αμετάκλητη ειρήνη περνάει μέσα από τον ορθολογικό περιορισμό του πολέμου, ένα σύστημα δηλαδή νο-

23. Στο ίδιο, I, 2:v: «Ούτε ο νόμος του Μωυσέως ούτε εκείνος που εδόθη στον Νώε διέταζαν κάτι το καινούργιο, αλλά ήταν απλώς μια κατηγορηματική επανάληψη του νόμου της φύσης ο οποίος είχε καταλυθεί από το εξασχειωμένο έθος». Ομοίως αυτό: «... η θεϊκή εξουσία απλώς κατεκύρωσε τις επιταγές της φυσικής δικαιοσύνης [...] Και με τον ίδιο τρόπο ο Μωυσής διέταξε τον λαό να πολεμήσει εναντίον των Αμαλεκιτών που τους επιτέθηκαν ακολουθώντας στην περίπτωση αυτή τις επιταγές της φύσης, αφού δεν φαίνεται να είχε κάποια ειδική επικοινωνία με τον Θεό».

24. Στο ίδιο, I, 2:iii.

μικών φραγμών επιβαλλομένων από μια διεθνή έννομη τάξη και τα εκτελεστικά της όργανα.

Αυτή ακριβώς είναι και η θεωρητική συνεισφορά του Michael Walzer, ο οποίος στο κλασικό πλέον έργο του *Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations*²⁵ έχει συνοψίσει την άποψη αυτή με τον πιο αποτελεσματικό τρόπο. Το έργο αυτό είναι μια πολυσχιδής θεωρητική αντίδραση στην ιστορική εμπειρία ενός άδικου πολέμου (του Βιετνάμ), πίσω του όμως στέκονται και άλλα δύο θεμελιακά ιστορικά παραδείγματα, ο ναζισμός και η σημερινή σύγκρουση Ισραηλινών και Παλαιστινίων. Ο Walzer υπεραμύνεται ενός τύπου (δεοντολογικής) φιλοσοφίας, η οποία όμως βρίσκεται σε άμεση επαφή με τους ενεργούς κρατήρες της ιστορικότητας. Απορρίπτει μια θεωρία που αφορμάται από ανιστορικές αφαιρέσεις, και εδώ ακριβώς έγκειται η διαφωνία του με την προσέγγιση του Rawls (όπως την εκθέτει στο άλλο μεγάλο του έργο, *Spheres of Justice*). Η σημερινή φιλοσοφία του δίκαιου πολέμου έχει, κατά τον Walzer, τις ακόλουθες αιχμές: πρώτον, όπως προείπαμε, τη θεωρητική αναίρεση του χομπσιανού ρεαλισμού, δεύτερον την κριτική του απόλυτου ειρηνισμού (pacifism), τρίτον τη διατύπωση ενός σύγχρονου δόγματος του jus ad bellum και του jus in bello. Δίκαιος είναι ένας πόλεμος μόνο για την απόκρουση απρόκλητης επίθεσης (αρχή της αυτοάμυνας). Επεμβάσεις στα εσωτερικά μιας άλλης χώρας για την αλλαγή του καθεστώτος της απαγορεύονται. Τέτοια επέμβαση επιτρέπεται μόνο αν έχει καταρρεύσει τελείως η εσωτερική πολιτική τάξη και ένα μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού απειλείται με εξόντωση (περίπτωση Ρουάντας). *Αποτρεπτικοί* πόλεμοι (preemptive wars) επιτρέπονται, και τέτοιοι είναι αυτοί που τους αρχίζει ένα κράτος του οποίου όμως ο εχθρός έχει πλέον εκδηλώσει την πρόθεση και ετοιμότητά του να επιτεθεί άμεσα (περίπτωση πολέμου των επτά ημερών του 1967). *Προληπτικοί* πόλεμοι (preventive wars) απαγορεύονται, και τέτοιοι είναι αυτοί που τους αρχίζει ένα κράτος για να μην αφήσει να αναπτυχθεί μια *ενδεχόμενη μελλοντική απειλή* (περίπτωση Ιράκ). Ο ανταρτοπόλεμος δεν είναι ως τέτοιος τρομοκρατία (έστω και αν χρησιμοποιεί τρομοκρατικές ενίοτε μεθόδους). Ενώ η τρομοκρατία καθαυτή (δηλαδή η εκ προθέσεως επίθεση κατά αμάχων με όποιο πολιτικό σκεπτικό)

25. M. Walzer, *Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1977 και 2η έκδ. 1992.

είναι *pace Sartre* καταδικαστέα σε κάθε περίπτωση. Κατά τη διεξαγωγή κάθε πολέμου γενικά απαγορεύεται να είναι στόχος οι άμαχοι, καθώς και γενικά η χρήση αδιάκριτης και υπέρμετρης βίας. Ακόμη και αυτός που αναλαμβάνει, λοιπόν, έναν δίκαιο πόλεμο είναι ανυπόστατος περιορισμένος ως προς τα μέσα που είναι ελεύθερος να χρησιμοποιήσει για να νικήσει, *έστω και αν ο (αυτο)περιορισμός αυτός ενδέχεται να έχει ως συνέπεια να ηττηθεί*. Όμως, αντιστρόφως, απώλειες ανάμεσα στον άμαχο πληθυσμό που είναι οπωσδήποτε αναπόφευκτες *δεν σημαίνουν* ότι ο πόλεμος είναι *ipso facto* άδικος. Δεν υπάρχει απολύτως κανένας δίκαιος πόλεμος στην ιστορία που να πολεμήθηκε χωρίς να προκληθούν, από τους εν δικαίω ευρισκομένους, τέτοιες απώλειες. Όσον αφορά στο *jus post bello*, είναι υποχρέωση του νικητή να αποκαταστήσει στην κατακτημένη κοινωνία συνθήκες έννομης ελευθερίας, κρατικής ανεξαρτησίας και οικονομικής ευημερίας.

Αυτή είναι μια εντελώς σχηματική παράθεση κάποιων από τα κριτήρια του Walzer, που διασώζουν τον πυρήνα της προβληματικής του δίκαιου πολέμου καθαρίζοντάς την ταυτόχρονα από τα μεταφυσικά εκείνα συμφραζόμενα που εν πολλοίς ακύρωναν τη χρηστικότητα της. Δεν θα κρίνουμε εδώ τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης εφαρμογής τους στη σημερινή κατάσταση. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι συγκροτούν μια μέθοδο για κρίσιμες διακρίσεις στην ηθική αποτίμηση του ιστορικού παρόντος, ένα καθήκον που έχουν πάνω απ' όλα εκείνοι οι οποίοι εδράζουν τη σκέψη τους πάνω σε λογικά και ηθικά ιδεώδη. Η πίστη σε μία ιδέα, όσο φιλοσοφικά δικαιολογημένη και αν είναι, δεν παρέχει το ελεύθερο για σαρωτικές, αφ' υψηλού αποτιμήσεις, αλλά εντείνει την υποχρέωση για μία εκ του σύνεγγυς ανάλυση των πολιτικών δρωμένων εμποτισμένη με υψηλό βαθμό ιστορικής γνώσης και ευαισθησίας. Πάνω σε αυτήν την αρχή βασίζεται και η έκκληση του *πολίτη* Walzer για μία «ηθικώς αξιοπρεπή Αριστερά» (*a decent Left*),²⁶ που θα ξεπερνά τις ιδεολογικές εμμονές του κακού της παρελθόντος και θα αναγνωρίζει τα διλήμματα μιας καινούργιας εποχής.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Η φιλοξενία στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* του διπλού αφιερώματος με γενικό τίτλο «Πόλεμος, ηγεμονία και πολιτική» –το οποίο ολοκληρώνεται στο παρόν τεύχος– αποτελεί μια πρώτη απόπειρα να συγκεντρωθούν σύγχρονοι προβληματισμοί από τον χώρο των πολιτικών και κοινωνικών επιστημών γύρω από την επικαιρότητα του πολεμικού φαινομένου. Επικαιρότητα που βιώνεται σωματικά από τους πληθυσμούς που υφίστανται τον πόλεμο, τους ίδιους τους εμπόλεμους και στρατευμένους αλλά και διαμεσολαβημένα από όλους εμάς, τους προνομιούχους που παρακολουθούμε την ανάπτυξη της πολεμικής συνθήκης και, ενίοτε, αντιδρούμε σε αυτήν. Βασική φροντίδα του αφιερώματος ήταν ακριβώς η επικαιρότητα αυτή να μην εκτρέψει τη μελέτη του φαινομένου στην ατραπό του «επίκαιρου σχολιασμού». Στις συνθήκες καθημερινής διολίσθησης της διεθνούς πολιτικής προς αναμετρήσεις που νομιμοποιούνται και εκλογικεύονται ολοένα και πιο δύσκολα, οι συμμετέχοντες επέμειναν στην κριτική ανάλυση.

Η αίσθηση που ελπίζουμε ότι θα αποκομίσει ο αναγνώστης από αυτές τις πρώτες κριτικές προσεγγίσεις, είναι ότι η ελληνική επιστημονική κοινότητα, πέραν του χώρου των διεθνών σχέσεων –που διατηρεί ούτως ή άλλως προνομακές σχέσεις με το ζήτημα του πολέμου– μπορεί όντως να ξανοιχτεί στα βαθιά νερά της παγκόσμιας συζήτησης για την αναβίωση του ενδιαφέροντος για το θέμα αυτό.

Με την αναπόφευκτη ελλειπτικότητα που θα χαρακτήριζε κάθε τέτοιο εγχείρημα, οι συγγραφείς, ο καθένας από τη δική του σκοπιά, επανήλθαν στα ογκώδη ερωτήματα που θέτει η επιστροφή του πολέμου ως μείζον πολιτικό μέγεθος για τις σχέσεις των πολιτών με το κράτος, για τους όρους άσκησης της εξουσίας σε πλανητικό επίπεδο αλλά, προπάντων, για τα όρια και τις δυνατότητες των μέχρι σήμερα γνωστών αναλυτικών μας εργαλείων. Βεβαιωθήκαμε, δοκιμάζοντας παλιά και νέα ερμηνευτικά σχήματα για τον πόλεμο,

ότι έχουμε ακόμη πολλά να σκεφτούμε γύρω από περιοχές τις οποίες η κριτική και ριζοσπαστική σκέψη του 20ού αιώνα είχε μάλλον απωθήσει: όπως τη σχέση της βίας με την πολιτική και τη σχέση του πολέμου με τη δημοκρατία. Όσα ζεύγματα δηλαδή διαταράχθηκαν από τις πρόσφατες εκδηλώσεις τρομοκρατίας και αντιτρομοκρατίας που συνταράσσουν τον πλανήτη τουλάχιστον από τον Σεπτέμβριο του 2001.

Κάτι τέτοιο δεν σημαίνει, βεβαίως, ότι διαθέτουμε σήμερα ένα πλήρες «πολεμολογικό οπλοστάσιο» στον χώρο της ελληνικής επιστημονικής έρευνας. Σημαίνει όμως ότι υπάρχουν κοιτάσματα κριτικού προβληματισμού στην εγχώρια σκέψη από τα οποία μπορούν να αντληθούν προκλητικά ερωτήματα, καινοτόμες επιστημάνσεις, συνθετικές ερμηνείες. Ας μη λησμονούμε ότι οι αιτίες για την καθυστέρηση της ακαδημαϊκής παραγωγής στον τομέα αυτό είναι ίσως εντονότερες από αλλού στη χώρα μας. Η ελληνική πολιτική και κοινωνική επιστήμη είχε μέχρι πρόσφατα να αντιμετωπίσει τη σχεδόν αποκλειστική ιδιοποίηση ζητημάτων όπως ο πόλεμος και η πολιτική βία από τους ίδιους τους κρατικούς μηχανισμούς: είναι ενδεικτικό, φερ' ειπείν, ότι για τον πόλεμο και την ιστορία τον λόγο είχαν περισσότερο τα Γενικά Επιτελεία παρά τα πανεπιστήμια. Η εγχώρια ακαδημαϊκή σκέψη είχε επίσης να αντιμετωπίσει μέχρι πρόσφατα τα τραύματα, τις εμπάθειες και τη συσκότιση που μόλυναν το ερευνητικό πεδίο μόλις ετίθετο το θέμα «εμφύλιος πόλεμος» αλλά και τα ταμπού του ίδιου του παγκόσμιου αντιπολεμικού κινήματος.

Αυτό που έμοιαζε λοιπόν τολμηρό πριν από λίγο καιρό, και που κινητοποιήθηκε από την αίσθηση της ανάγκης να αναδιαταχθεί δημιουργικά το γνωστικό μας κεφάλαιο στη κατεύθυνση του πολέμου, φαίνεται σήμερα να συγκροτεί ένα πραγματικό πεδίο κριτικής αντιπαράθεσης και διεπιστημονικής σύνθεσης που εφάπτεται με τη διεθνή συζήτηση και τη σύγχρονη βιβλιογραφία. Συνεπώς οι ελλείψεις μας μπορεί να είναι ακόμη μεγάλες, είναι όμως ορατές και αντιμετωπίσιμες.

Η μελέτη του **Κωνσταντίνου Τσουκαλά** με τίτλο «Πόλεμοι και κυριαρχία στη νέα χιλιετία», περιγράφει τη δισημία της αμερικανικής πολιτικής στα τέλη του 20ού και τις αρχές του 21ου αιώνα. Δισημία μιας άλλοτε ηγεμονικής και άλλοτε κυριαρχικής αμερικανι-

κής πολιτικής που συνέχεται εν τέλει από την επαναληπτική επιλογή του πολέμου. Δίχως περιστροφές, ο συγγραφέας διεισδύει σε αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε κοινωνική θεωρία του πολέμου. Αντιλαμβάνεται την ιστορικότητα και την οριακότητα της σημερινής συγκυρίας και ελέγχει τις ύποπτες ή αφελείς θεωρήσεις της κοινωνίας και της ιστορίας που ήθελαν τον άνθρωπο κατά φύση άδολο και βίαιο μόνον όταν εξουσιάζεται. Δηλαδή πάντοτε. Αυτή την απάντηση παίρνει κανείς από τη μελέτη του Τσουκαλά. Στην υπερφιλελεύθερη μονομέρεια του Φουνκουγιάμα που πίστεψε ότι η κατάρρευση του τείχους κόμιζε την αυτόματη άρση του ιστορικού ρόλου της βίας και στις νεο-καντιανές αναλύσεις που κανονιστικά περιέγραψαν την έλευση μιας συννενομημένης κοινωνικής ειρήνης, η επανεκκίνηση της βίας απαντά ως άλλη πονηρία της ιστορίας. Αυτό δεν σημαίνει, για τον συγγραφέα, ότι είμαστε καταδικασμένοι να αποδεχτούμε την πολεμική κατάφαση και επιλογή που ο εκάστοτε κυρίαρχος θα λαμβάνει κατά το δοκούν. Σημαίνει όμως ότι η απόλυτη διάκριση μεταξύ ειρήνης και πολέμου καταλήγει να είναι ανεπαρκής για να αποδώσει τις παλιές και νέες συνθήκες της αμφισημίας, τη διττή φύση της δημοκρατίας (που ειρηνεύει δίχως αναγκαστικά να παύει να πολεμά) και, εν τέλει, την κυρίαρχη σήμερα ζύμωση του πολέμου με την πολιτική. Η προσέγγιση του Τσουκαλά διανοίγει δρόμους να σκεφτούμε κοινωνιολογικά και πολιτειολογικά το νέο διεθνές περιβάλλον υπό το πρίσμα της απροσημάτιστης επιστροφής της πολιτικής βίας. Δίνει, επίσης, το στίγμα για μια διερεύνηση των σχέσεων του πολέμου με τη μαζική δημοκρατία, της ειρηνευμένης μαζικής δημοκρατίας με τη στρατιωτική λογική και την αινιγματική μορφή της έκτακτης ανάγκης.

Ο Παντελής Λέκκας τιτλοφορεί τη μελέτη του «Ο πόλεμος στη νεοτερικότητα και οι μύθοι της νεοτερικής ιδεολογίας» και επερωτά τις παγιωμένες στον κοινό λόγο αντιλήψεις για τον πόλεμο και τη νεοτερικότητα αξιοποιώντας ευρετικά τα εργαλεία της ιστορικής κοινωνιολογίας και της κοινωνικής θεωρίας. Το εγχείρημά του, όπως και αυτό του Τσουκαλά από έναν άλλο δρόμο, φωτίζει τις διαπλοκές του δημοκρατικού με το πολεμικό, του ειρηνικού με το στρατιωτικό. Οι πλευρές των νεοτερικών παραδόξων που υπογραμμίζει ο Λέκκας οδηγούν σε μία τουλάχιστον προκλητική σκέψη: θα μπορούσαμε να ξαναδιαβάσουμε την ιστορία των τελευταίων αιώνων υπό το πρίσμα τις οργανωμένης πολιτικής βίας, της

κρατικής επιβολής και των κοινωνικών αντιδράσεων σε αυτή. Ή, πιο συγκεκριμένα, ότι είναι δυνατόν να επανεξεταστούν στο σύνολό τους οι διαδικασίες δόμησης της δημοκρατίας υπό το πρίσμα του πολέμου. Αυτό που εντοπίζει ο συγγραφέας ως μείζον νεοτερικό παράδοξο και στερεότυπο είναι η προσήλωση στην ιδέα ότι ο πόλεμος μπορεί να εξαλειφθεί διά παντός. Συχνά μέσα από την ίδια την πολεμική εμπλοκή. Και ακόμη, πόσοι πόλοι της σύγχρονης εποχής αυτοπαρουσιάστηκαν ως οι ύστατοι πόλεμοι, ως ειρηνοποιοί; Σύμφωνα με τον Λέκκα, ο απόλυτος διαχωρισμός δημοκρατίας και πολέμου που περιβάλλει τον λόγο της νεοτερικότητας για τον εαυτό της δεν αποδίδει με ακρίβεια μια σχέση που είναι πολύ πιο σύνθετη. Προς ενίσχυση της ιστορικής και εννοιολογικής αυτής αναηλάφησης, ο συγγραφέας μας θυμίζει ότι οι προ-νεοτερικές κοινωνίες, που οι δημοκρατικές ιδεολογίες περιγράφουν ως πεδία άμετρης βίας και αέναων συγκρούσεων, διέθεταν επίσης ρυθμιστικούς μηχανισμούς και εμπειρικούς διακανονισμούς που επέτρεπαν στους πληθυσμούς τους να διάγουν μακρές περιόδους ειρηνικού βίου. Ο Λέκκας, έχοντας ήδη υπογραμμίσει τις μυθολογικές διαστάσεις της νεοτερικής προσδοκίας να τελειώνουμε με τον πόλεμο των κρατών, ολοκληρώνει διερωτώμενος σε ποιο βαθμό η μετανεοτερική συνθήκη, όπου συγκροτούνται μετα-κρατικές ανταγωνιστικές ταυτότητες, μπορεί να αποβεί λιγότερο πολεμική.

Ο Γιάννης Βούλγαρης από την πλευρά του ασχολείται με την πολιτική οντότητα που καθοδηγεί τις τελευταίες δεκαετίες τη σχέση πολέμου και πολιτικής στη διεθνή σκηνή –την Αμερική. Επισκοπώντας τη διεθνή συζήτηση αλλά και οργανώνοντας το χρονικό «των σχέσεων της Αμερικής με τον κόσμο», πραγματεύεται το παράδοξο μιας ηγεμονίας. Η συγκρουσιακή φάση που διέρχεται το διεθνές πολιτικό σύστημα και η παγκόσμια κοινωνία ερμηνεύεται από τον Βούλγαρη ως μία ιδιότυπη κρίση ηγεμονίας της αμερικανικής δύναμης. Στόχος του δεν είναι να μειώσει τη σημασία της αμερικανικής ισχύος, επιρροής και των πολιτικών της επιλογών αλλά να σχετικοποιήσει τη διαδεδομένη, παγκοσμίως αλλά και ιδιαίτερα στη χώρα μας, αντίληψη ότι η αμερικανική δύναμη έχει καταστεί σήμερα ολοκληρωτική. Η αίσθηση του παραδόξου αναδεικνύεται στο άρθρο του Βούλγαρη, όπως και στις συμβολές των Τσουκαλά και Λέκκα, με την αξιοποίηση της γκραμισιανής έννοιας της ηγεμονίας στις διεθνείς σχέσεις. Η σημερινή εμπόλεμη συνθήκη είναι

κατ' αυτόν προϊόν μιας ιδιότυπης κρίσης ηγεμονίας των Ηνωμένων Πολιτειών. Η ιδέα της παντοδύναμης αυτοκρατορίας και οι μυθολογήσεις της αμφισβητούνται ριζικά. Η Αμερική ζει ένα διπλό σύνδρομο, αυτό της δύναμης και αυτό της αδυναμίας. Περιγράφεται ως μοναχική υπερδύναμη που αδυνατεί να ηγεμονεύσει. Καθώς φαίνεται, η προσπάθεια της οκταετούς διακυβέρνησης Clinton σε αυτή την κατεύθυνση απέβη ατελέσφορη. Η ηγεμονική αυτή αδυναμία μοιάζει να επιβεβαιώνεται με τις επιλογές Bush να αξιοποιήσει την αύξηση της ανασφάλειας για την εδραίωση μιας κυριαρχικής πολιτικής. Το άρθρο μας βοηθάει να θυμηθούμε ότι οι όροι ηγεμονία, δύναμη, ισχύς, καταπίεση και εξουσία διαχωρίζουν ουσιώδεις πολιτικές διαφορές. Ότι δεν πρόκειται για συνώνυμα. Η Αμερική περιγράφεται από τη συγκεκριμένη βιβλιογραφία που αξιοποιεί ο Βούλγαρης ως υπερβολικά μεγάλη και ισχυρή για να αυτο-εικονίζεται ως ίση στο διεθνές σύστημα και, ταυτόχρονα, ως πολύ μικρή για να μπορεί να λειτουργήσει ως απόλυτος ηγεμόνας, ως υπέρτατη γεωπολιτική εξουσία.

Στο δεύτερο μέρος του αφιερώματος, που ολοκληρώνεται στο παρόν τεύχος, ο **A.-I. Δ. Μεταξάς** πραγματεύεται («Η αποδυνάμωση των βάθρων») τις πολιτισμικές προϋποθέσεις για μια δημιουργική και τελεσφόρα αντίσταση στην ηγεμονική πολιτική. Ο συλλογισμός του ξεκινά από τη διαπίστωση ότι οι «ηγεμονικοί» πολιτισμοί οδηγούνται σε εξουθενωτικές πολιτικές απέναντι στους «εξωτερικούς» πολιτισμούς, μετατρέποντας την πολιτισμική ετερότητα σε πολιτισμική αντιπαλότητα. Η δι-ιστορική ισχύς αυτής της πρότασης αποκτά σήμερα ιδιαίτερα στοιχεία επικαιρότητας στο μέτρο που μας βρίσκει να απορούμε για τις θρησκευτικές διαφορές, τις πολιτισμικές ασυμβατότητες, την οικουμενικότητα των αξιών και την προοπτική μιας κουλτούρας κοσμοπολιτισμού. Η επικαιρότητα της αγωνίας που γεννά η «αίσθηση ολικής υπεροχής» των ηγεμονικών δυνάμεων είναι, σύμφωνα με τον Μεταξά, ότι παράγουν επι-προϊόντα: πολιτισμικές μορφές που μας ενσωματώνουν στη λογική του κυρίαρχου μέσα από επικοινωνιακές διαδικασίες. Μέσα από αυτές τις σύνθετες επικοινωνιακές διαδικασίες, ο ηγεμονικός πολιτισμός δεν θα αρخεστεί να επιβάλει την πολιτισμική του λογική στα κράτη που επιτηρεί καθολικά. Θα επιβάλει ακόμη περισσότερο τη δική του αντίληψη για τη ζωή, την ειρήνη, το δίκαιο, τη δημοκρατία, την ασφάλεια και τη διεθνή τάξη. Το στοιχη-

μα, που για τον Μεταξά είναι πάνω απ' όλα πολιτισμικό, αφορά στο πώς θα ξεπεραστεί η γνωστική μονομέρεια και η συνακόλουθη πολιτική επικυριαρχία. Μια τέτοια μετάβαση, που περιγράφεται ως είσοδος στις κοινωνίες της ερμηνείας, δεν μπορεί να συντελεστεί από τους κρατικούς διακανονισμούς και την υψηλή ή γραφειοκρατική πολιτική. Δύο παράγοντες μοιάζουν απαραίτητοι για να πλησιάσουμε το ιδεώδες μιας λιγότερο ανταγωνιστικής κουλτούρας: η προσωπική κριτική στάση και η ηθική της συζήτησης. Ο Μεταξάς, μέσω αυτών των δύο «επιταγών», επιστρέφει στη πρωτογενή ισχύ της τέχνης ως εστίας αμφισβήτησης της εξουσιαστικής λογικής, αναζητά τεκμήρια σχετικοποίησης της απόλυτης αλήθειας των ιδεολογικών σχηματισμών εκείνων που υποστηρίζουν τον εξουσιαστικό θεσμό. Τα τρία έργα που αναλύει από αυτή την ερμηνευτική σκοπιά αποτελούν παραδείγματα έμμεσης, μα σαφέστατης, διάβρωσης διαφόρων «ηγεμονικών» επιβολών του αληθούς. Έτσι, ο *Urizen* του Blake, διαβάζεται ως προδρομική ανησυχία για την κοινωνική υποταγή στη γοητεία της τεχνικής και για την αδυναμία στοχασμού επί των κινδύνων του ορθολογισμού. Ο *Γίγαντας* του Goya, πάλι, συλλαμβάνει την αίσθηση απειλής από το αβάσταχτο μέγεθος και την ασύμμετρη δύναμη του ισχυρού. Το τρίτο παράδειγμα, ο *Πανικός* του Goya, καταγγέλλει την ίδια την πολεμική συνθήκη και την οδύνη ενός πλήθους που έχει εγκαταλειφθεί στην ορμέμφυτη βία.

Ο Παναγής Παναγιωτόπουλος στο άρθρο του «Κοινωνίες ελέγχου και κοινωνίες φόβου» αναζητά θεωρητικές διεξόδους από τον απλουστευτικό διαχωρισμό ανάμεσα στην ειρήνη και τον πόλεμο. Για αυτόν τον σκοπό προστρέχει αρχικά στην αναρχική συνθηματολογία. Η τελευταία αρνείται τις μορφές της ειρήνης που εδραιώνονται πάνω στις πολεμικές δάφνες. Αποδομώντας την ίδια αυτή συνθηματολογία, ο συγγραφέας υπογραμμίζει ότι η ιδέα της ιστορικής αλληλουχίας πολέμου και ειρήνης δεν είναι επαρκής για τη μελέτη ούτε των δύο αυτών οντοτήτων ούτε των σχέσεων που διατηρούν μεταξύ τους. Υποστηρίζει ότι οι μεταβολές στη μορφολογία του πολέμου μπορούν να παραλληλιστούν με συναφείς αλλαγές στο επίπεδο των πολιτικών συμβολισμών, των κοινωνικών συναισθημάτων, στις σχέσεις κράτους-πολίτη. Οι πολεμικές ιδεολογίες και τα στρατηγικά δόγματα στη νεωτερικότητα, αλλά περισσότερο ίσως στη σημερινή «υπερ-νεωτερική» εποχή, μπορούν να α-

ποτελέσουν δείκτες των εξουσιαστικών σχηματισμών που επικρατούν στους ειρηνικούς τόπους των εμπόλεμων κρατών. Ο Παναγιωτόπουλος δοκιμάζει αυτή την ιδέα της ειρηνο-πολεμικής συνθήκης στο αμερικανικό παράδειγμα της περιόδου από το 1989 έως σήμερα. Βλέπει στις τρομοκρατικές επιθέσεις της 11ης Σεπτεμβρίου 2001 μια ιστορική τομή στη δόμηση του αμερικανικού κοινωνικού συμβολαίου η οποία αποτυπώνεται στον ίδιο τον λόγο του πολέμου. Στην προ του 2001 εποχή μοιάζει να αναπτύσσει το υπόδειγμα μιας εκτεταμένης βιο-εξουσίας που εδράζεται πάνω σε νεοφιλελεύθερα δόγματα και κλινικούς συμβολισμούς. Οι έννοιες του ελέγχου και της θεραπείας εμφανίζονται να κυριαρχούν τόσο στην κατασκευή του κοινωνικού συμβολαίου, δηλαδή της ειρήνης, όσο και στο ευρύτερο ιδεολογικο-στρατιωτικό πεδίο που ορίζουν ο πρώτος πόλεμος του Κόλπου και ο πόλεμος του Κοσσόβου. Η στρατηγική σκέψη και η ιδέα μιας διαρκούς στρατιωτικής δράσης που θα αντιμετωπίζει πραγματικές και φανταστικές απειλές είναι στοιχεία που χαρακτηρίζουν τους πολέμους του Αφγανιστάν και τον πόλεμο κατά του Ιράκ. Σε αυτή την επιστροφή σε ολοκληρωτικές εκδοχές του πολέμου και της κρατικής επιβολής φαίνεται ότι αντιστοιχεί μια νέα κοινωνική συμμαχία η οποία θα επικυρώσει ένα νέο πολιτικό μοντέλο –αυτό που προτάσσει το συναίσθημα του φόβου ως αντικείμενο κρατικής διαχείρισης.

Ο Περικλής Βαλλιάνος στο άρθρο του «Ο πόλεμος ως ηθικό πρόβλημα: μια σύντομη αναφορά στις φιλοσοφικές πηγές» πραγματεύεται τη συνάρτηση του λόγου περί πόλεμου και του λόγου περί ειρήνης στο πλαίσιο της ιστορίας των Ιδεών. Ξεκινάει τον συλλογισμό του με μια αναδρομή στα μείζονα κλασικά, περί πόλεμου και ειρήνης, κείμενα της ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας. Η ιστορική περιοδολόγηση του ζεύγματος πόλεμος-ειρήνη καθίσταται δε ευκρινής με την ανάδειξη της τομής που προσφέρει η προσέγγιση του Kant. Για τον συγγραφέα, ο Kant αποτελεί το σημείο συνάντησης των κανονιστικών εκφορών και της παράδοσης του πολιτικού ρεαλισμού. Για τη θεμελίωση αυτής της θέσης, ο συγγραφέας επιστρέφει στις καταβολές της καντιανής τομής και μελετά συστηματικά τη λεπτή συνάρτηση μεταξύ Kant και Grotius. Σύμφωνα με τον Βαλλιάνο, παρά τα φαινόμενα και την ίδια τη γνώμη του Kant για τον Grotius, ο πρώτος συνεχίζει και οξύνει το εγχείρημα του δεύτερου για την αποκόλληση του προβληματισμού περί πολέμου

και ειρήνης από κάθε λογής μεταφυσικές αναφορές, αρνούμενος ωστόσο να ολισθήσει σε έναν κυνικό πραγματισμό. Ο καντιανός στοχασμός περί πολέμου και ειρήνης εδράζεται, λοιπόν, σε μια καθαρά κοσμική βάση και κινείται μεταξύ κανονιστικής και ρεαλιστικής προσέγγισης. Το άρθρο προβαίνει στη συνέχεια σε μια κριτική αποτίμηση της καντιανής κληρονομιάς, όχι στο πλαίσιο των παραδοσιακών και περιορισμένης έκτασης πολέμων τους οποίους αφορούσε, αλλά των απόλυτων και ολοκληρωτικών πολέμων της νεωτερικότητας. Ακολουθώντας, ο συγγραφέας επιμένει στην ανάλυση των εννοιών περί δικαίου πολέμου υπό το φως της ιδιότυπης καντιανής δεοντολογίας: ο δρόμος προς την αμετάκλητη ειρήνη περνάει μέσα από τον ορθολογικό και συστηματικό περιορισμό του πολέμου. Μέσα, δηλαδή, από ένα σύστημα νομικών φραγμών που θα επιβάλλονται από τη διεθνή έννομη τάξη και τα εκτελεστικά της όργανα. Ο συλλογισμός ολοκληρώνεται διανοίγοντας δόδους για την επικαιροποίηση της καντιανής προσέγγισης στη σημερινή συγκυρία των αυξανόμενων προκλήσεων εναντίον της προοπτικής της ειρήνης. Ο Βαλλιάνος θα οδηγηθεί έτσι σε γόνιμες συνδέσεις της καντιανής κληρονομιάς με σύγχρονους προβληματισμούς περί δικαίου πολέμου (όπως είναι π.χ. αυτός που αναπτύσσει ο M. Waltzer).

Είναι, φυσικά, πολύ νωρίς για να εξαγάγουμε συμπεράσματα από το αφιέρωμα αυτό. Οι μετέχοντες θα μπορούσαν πάντως να συνηγορήσουν ότι η κριτική ανάγνωσή του μπορεί να τροφοδοτήσει ακόμη περισσότερο την ενασχόληση των κοινωνικών επιστημών και της θεωρίας με το φαινόμενο της πολιτικής βίας.

Μια ενασχόληση που μοιάζει εύκολη, καθότι επίκαιρη, και με προσιτή βιβλιογραφία η οποία κρύβει, όμως, αναρίθμητες δυσκολίες και κινδύνους. Η παγωμένη εννοιολόγηση και οι γλωσσικές αγκυλώσεις που μας κληροδοτεί η ιστορία του αντι-πολεμικού και αντι-ιμπεριαλιστικού κινήματος έχουν, για παράδειγμα, μειώσει τις αναλυτικές μας επιλογές. Η ανταγωνιστική πλευρά της πολιτικής, μετά την επικράτηση των πάσης φύσεως φιλελεύθερων αναθεωρήσεων, έχει βρεθεί στο εδώλιο. Η βία των κρατούντων, των πολιτικών οργανισμών, των συλλογικών σχηματισμών σήμερα, που επικρατούν οι ιδεαλιστικές κατασκευές της διαβούλευσης, θεωρείται αφύσικη –ένα είδος κοινωνιολογικού σφάλματος.

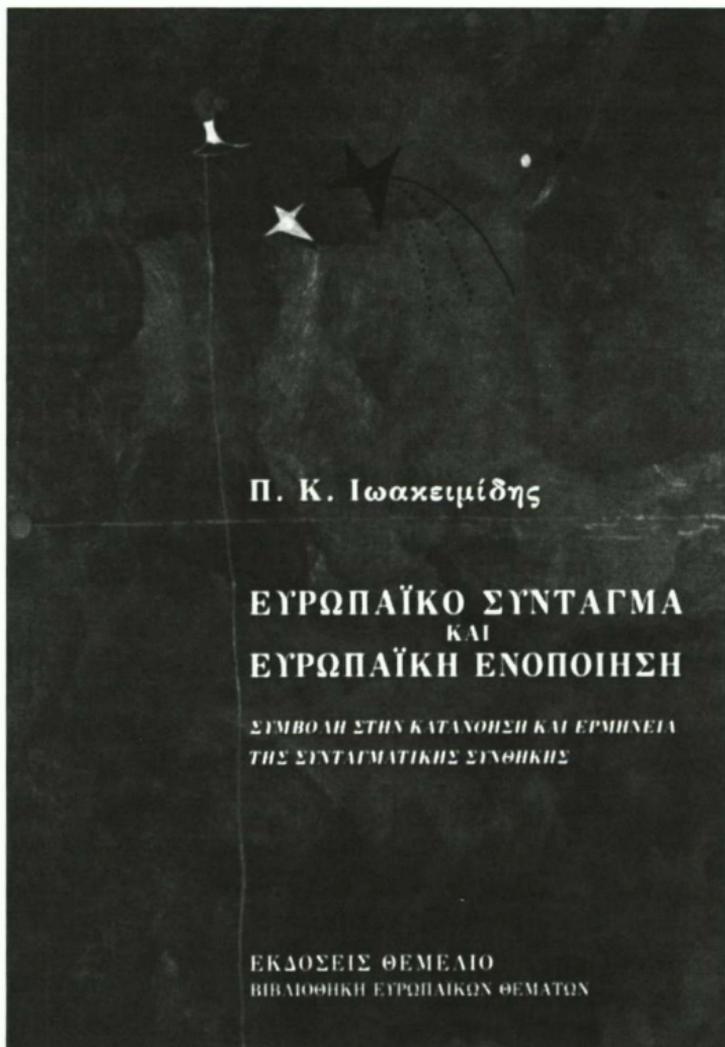
Από την άλλη μεριά, εγγενείς σαδιστικές εικόνες και φαντασιώ-

σεις που όλοι κρύβουμε μέσα μας, καθιστούν τη μελέτη της πολιτικής βίας ιδιαίτερα ελκυστική. Χωρίς όμως ποτέ να μπορούμε να γνωρίζουμε τι μας τραβάει σε αυτήν και αν αυτή η έλξη, το αντανάκλαστικό ενδιαφέρον που προκαλείται στο άκουσμα του όρου «πολιτική βία», μπορεί να είναι ερευνητικά ευεργετική.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, αυτό που σήμερα γίνεται αντιληπτό και που το αφιέρωμα αυτό αποπειράθηκε να τονίσει είναι ότι, δυστυχώς ή ευτυχώς, η σχέση της πολιτικής με τη βία έχει ακόμη πολύ μέλλον μπροστά της.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Κυκλοφορεί

Π. Κ. Ιωακειμίδης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ
ΚΑΙ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΟΠΙΗΣΗ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑ
ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΣΥΝΘΗΚΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΕΥΡΩΠΑΙΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

Η ΕΠΙΡΡΟΗ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ**

Το άρθρο εξετάζει την ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ειδικότερα, επιχειρεί να κατανοήσει το νόημα και την ουσία της πολιτικής ολοκλήρωσης της Ε.Ε., συνεισφέροντας σε μια έντονη και ενδιαφέρουσα συζήτηση –έντονη γιατί συχνά εμπλέκει τις πολιτικές απόψεις και ιδεολογίες των συμμετεχόντων σε αυτή ή, τουλάχιστον, τις ελπίδες και προσδοκίες τους, αλλά και ενδιαφέρουσα γιατί αφορά τις σύγχρονες πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις που επηρεάζουν καθημερινά τους πολίτες των κρατών-μελών της Ε.Ε. και το μέλλον τους. Το άρθρο υποστηρίζει ότι η Ε.Ε. τείνει να εξελιχτεί σταδιακά σε ένα κράτος, και μάλιστα εθνικό κράτος, και ότι οι φορείς των πολιτικών ιδεολογιών στην Ευρώπη έχουν εμπλακεί, μάλλον ασυνείδητα, σε ένα «χτίσιμο της Ευρώπης» με έναν μάλλον εθνικιστικό τρόπο. Η επιχειρηματολογία χρησιμοποιεί τις κλασικές θεωρίες για τον εθνικισμό, τη συγκριτική πολιτική ανάλυση αλλά και την ανάλυση λόγου.

Το άρθρο αυτό αναφέρεται στη λεγόμενη «πολιτική ολοκλήρωση της Ευρώπης». Το ζήτημα αυτό δεν είναι καινούργιο· απεναντίας, οι αναφορές και συζητήσεις σχετικά με την πολιτική ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.) βρίσκονται στο προσκήνιο ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και, μάλιστα, διεξάγονται σε όλα τα επίπεδα (πολιτικό, δημοσιογραφικό, ακαδημαϊκό). Όμως, με αφορμή την Οικονομική και Νομισματική Ενοποίηση (ΟΝΕ) που

* Η Νέλλη Ψαρρού είναι διδάκτωρ Συγκριτικής Πολιτικής Ανάλυσης του Πανεπιστημίου LSE, και διδάσκει στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.

** Το άρθρο βασίζεται σε εισήγηση που παρουσιάσθηκε στο συνέδριο *Ελληνική πολιτική και κοινωνία: μετασχηματισμοί στην εποχή της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, που διοργάνωσαν το ΕΚΚΕ και η ΕΕΠΕ στις 12-14 Φεβρουαρίου 2003 στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Η εισήγηση είχε τίτλο «Η πολιτική ολοκλήρωση της Ευρώπης: το εθνικιστικό πρόταγμα και η δημιουργία εθνικού κράτους».

πραγματοποιήθηκε τον Ιανουάριο του 2002, οι εξαγγελίες για μια επερχόμενη πολιτική ολοκλήρωση και για την ανάγκη πραγματοποίησής της εντάθηκαν. Έτσι εγείρεται το ερώτημα: σε τι συνίσταται αυτή η «ευρωπαϊκή πολιτική ολοκλήρωση», δεδομένου ότι η Ε.Ε. έχει ενοποιηθεί σε μεγάλο βαθμό σε πολλούς και εξόχως σημαντικούς τομείς;

Όπως θα υποστηριχτεί, η πολιτική ολοκλήρωση της Ε.Ε. πραγματοποιείται στη βάση της δημιουργίας μιας ενιαίας πολιτικής οντότητας, δηλαδή στη βάση ενός κεντρικού συστήματος σχεδιασμού της οικονομίας, της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής, και της κοινωνικής οργάνωσης. Επιπλέον, και για τον σκοπό αυτό, εμπεριέχει το ζητούμενο της επίτευξης κοινωνικής συνοχής αλλά και της άντλησης νομιμοποίησης μέσω της ανάδειξης μιας ενιαίας υπερεθνικής «ευρωπαϊκής ταυτότητας» που, όμως, συντελείται στα πρότυπα των υπαρχουσών εθνικών ταυτοτήτων. Με αυτή την έννοια, η πολιτική ολοκλήρωση της Ε.Ε. ακολουθεί μια εθνικιστική πορεία που στοχεύει στην ενότητα του «πολιτικού» και του «λαϊκού» σε μια οντότητα, στα πρότυπα του «έθνους-κράτους». Στο σύντομο κείμενο που ακολουθεί θα επιχειρηθεί η υποστήριξη του επιχειρήματος ακολουθώντας τη συνολική ανάλυση και συσχέτιση των στοιχείων που αφορούν στην ιστορική θέσμιση της Ε.Ε. και στις σύγχρονες πολιτικές τάσεις μέσω της ιστορικής κοινωνιολογίας, της συγκριτικής πολιτικής ανάλυσης και της ανάλυσης λόγου που είναι απαραίτητες για την πολυδιάστατη προσέγγιση της έννοιας του εθνικισμού και του συσχετισμού της με τις τρέχουσες πολιτικές διεργασίες και τάσεις. Ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στο ζήτημα της ανάδειξης μιας «ευρωπαϊκής ταυτότητας» η οποία είναι θεμελιώδης για την ύπαρξη ενός έθνους.

1. Η ΘΕΣΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Η Ε.Ε. έχει τις ρίζες της σε μια συλλογική προσπάθεια να αποφευχθούν μελλοντικοί πόλεμοι μεταξύ των κρατών της Ευρώπης, αλλά και να ανασυγκροτηθεί η Ευρώπη και να διασφαλιστούν τα επιμέρους εθνικά συμφέροντα μέσω της ισχυροποίησης που συνεπικουρεί μια στενή συνεργασία.¹ Αρχικά, τα βήματα ήταν συγκρατη-

1. O M. Spiering, στο άρθρο του «National Identity and European Unity», στο

μένα και επικεντρώνονταν στην οικονομική συνεργασία (ΕΟΚ), όμως στη συνέχεια έγιναν προσπάθειες για μια ευρύτερη και βαθύτερη ενοποίηση. Αν ακολουθήσουμε τα βήματα αυτά και φτάσουμε στην τελευταία δεκαετία θα δούμε ότι η ενοποίηση έχει γίνει πραγματικότητα σε αρκετούς τομείς της κοινωνικής και πολιτικής δραστηριότητας ενώ είναι σχεδόν πλήρης στον πολύ σημαντικό τομέα της οικονομίας. Στην πραγματικότητα, τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. έχουν πλέον εκχωρήσει πολλές από τις αρμοδιότητές τους στην Ένωση και ο σχεδιασμός σημαντικών πολιτικών γίνεται τώρα σε κεντρικό επίπεδο από τα θεσμικά όργανά της. Ας δούμε εν συντομία τους σημαντικότερους τομείς όπου κατά την τελευταία δεκαετία υπάρχει ή προτείνεται κεντρικός σχεδιασμός και οργάνωση.

Ξεκινώντας από τον τομέα της οικονομίας, διαπιστώνεται ότι πρόκειται για τον τομέα με τη μεγαλύτερη δυνατή σύγκλιση των επιμέρους κρατικών πολιτικών. Οι πολιτικές αυτές συντείνουν στη δημιουργία μιας ενιαίας και ελεύθερης οικονομίας της αγοράς: για παράδειγμα, οι χώρες της Ε.Ε. έχουν περιορίσει τα προστατευτικά μέτρα των εγχώριων οικονομιών (π.χ. δασμούς, επιδοτήσεις) με κριτήριο τη διεθνή ανταγωνιστικότητα των οικονομιών τους, ενώ στον τομέα της φορολογίας επικρατεί η τάση σύγκλισης των συστημάτων που εφαρμόζονται. Επιπλέον, από τον Ιανουάριο του 2002 έχει γίνει και το καθοριστικό βήμα της νομισματικής ενοποίησης και του χρηματοοικονομικού σχεδιασμού της Ε.Ε. των 15 από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα για όλες σχεδόν τις χώρες – με την εξαίρεση της Βρετανίας, της Σουηδίας και της Δανίας, χώρες που επέλεξαν να μη συμμετάσχουν σε αυτή τη φάση της οικονομικής ενοποίησης. Έχει δημιουργηθεί, λοιπόν, στην Ευρωπαϊκή Ένωση ένα κεντρικό σύστημα σχεδιασμού της οικονομίας.

Ομογενοποίηση έχει επέλθει και σε άλλους τομείς μέσω πληθώ-

M.J. Wintle (επιμ.), *Culture and Identity in Europe*, Avebury, Aldershot 1996, αναφέρεται διεξοδικά στις δύο «σχολές» απόψεων σχετικά με τα κίνητρα της σύστασης της ΕΟΚ. Η μία πρεσβεύει ότι η σύσταση της ξεκίνησε από κάποιους ιδεαλιστές που θεώρησαν τον εθνικισμό και το εθνικό κράτος ως τον βασικό υπαίτιο για τα δεινά και τους πολέμους που έπληξαν την Ευρώπη στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Σύμφωνα με αυτούς, η λύση θα βρισκόταν σε μια Ευρώπη που θα ενοποιούσε τους λαούς και θα έθετε σε δεύτερη μοίρα τις επιμέρους εθνικές διαφοροποιήσεις. Η άλλη θεωρεί ότι η αλλαγή που συντελέστηκε δεν είναι ποιοτικά μεγάλη, υπό την έννοια ότι η ΕΟΚ δημιουργήθηκε για να διασφαλιστούν τα συμφέροντα των επιμέρους κρατών, που βρίσκονταν σε ιδιαίτερα δεινή οικονομική και πολιτική θέση. Βλ. σχετικά M. Spiering, ό.π., σ. 100.

ρας νομικών ρυθμίσεων, ειδικότερα στα ζητήματα των κοινωνικών ελευθεριών, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της προστασίας του περιβάλλοντος, αλλά και της ασφάλειας, της μετανάστευσης, κλπ. Ταυτοχρόνως, εκτός από τους τομείς όπου έχει επιτευχθεί η σύγκλιση, υπάρχουν μια σειρά από θέματα που θεωρούνται άμεσες προτεραιότητες της Ε.Ε. κατά την τελευταία δεκαετία και στα οποία έχουν ήδη ξεκινήσει οι προσπάθειες για επίτευξη σύγκλισης. Είναι θέματα της λεγόμενης «υψηλής πολιτικής» και αναφέρονται στη δημιουργία ευρωπαϊκού Συντάγματος, αστυνομίας και στρατού, αλλά και κοινής εξωτερικής πολιτικής. Οι διαδικασίες και διαβουλεύσεις για τη σύνταξη και θέσπιση του Συντάγματος, παρ' όλες τις αρχικές διαφωνίες, συνεχίστηκαν καταλήγοντας σε μια πρώτη συμφωνία (Ιούνιος 2004). Επίσης, η αστυνομία (Europol) έχει ήδη συσταθεί, ενώ μένει να αποσαφηνιστούν τα όρια της δικαιοδοσίας της. Τέλος, επιτακτική θεωρείται η ύπαρξη ενιαίας εξωτερικής πολιτικής της Ε.Ε. αλλά και η αυτονομημένη στρατιωτική παρουσία της –ειδικότερα μετά τις εξελίξεις στο Κοσσυφοπέδιο και, πρόσφατα, στο Ιράκ. Μάλιστα, όταν δεν επιτυγχάνεται η επιθυμητή συμβιβαστική λύση ούτως ώστε να διευθετηθούν αυτά τα ζητήματα, θεωρείται και εκφέρεται στον δημόσιο λόγο ότι η Ε.Ε. «περνά κρίση», ότι κινδυνεύει η ενότητά της και ότι δεν μπορεί να ισχυροποιηθεί και να διαδραματίσει τον «διεθνή ρόλο που της αρμόζει».

Από την άλλη, υπάρχει η συζήτηση αλλά και το αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη λεγόμενη «ευρωπαϊκή ταυτότητα», την «ευρωπαϊκή συνείδηση», τον «ευρωπαϊκό πολιτισμό», κλπ. Συγκεκριμένα, εκτός του θεωρητικού ενδιαφέροντος που μπορεί να έχει μια τέτοια συζήτηση, παρατηρείται και μια *τάση ανάδειξης* ενός ενιαίου ευρωπαϊκού χώρου όσον αφορά στην ιστορία, στην πολιτιστική κληρονομιά, στην κουλτούρα: υπάρχει δηλαδή σαφής προσπάθεια ανάδειξης μιας κοινής «ευρωπαϊκής ταυτότητας». Αυτή η τάση άλλοτε φαίνεται ως ασυνείδητη διαδικασία και άλλοτε παίρνει τη μορφή συστηματικής προσπάθειας. Όμως, πριν προβούμε στην ανάλυση αυτής της διαδικασίας, θα πρέπει να επικεντρώσουμε στα στοιχεία που μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι υπάρχει μια τάση ανάδειξης μιας «ευρωπαϊκής ταυτότητας». Από πού, λοιπόν, προκύπτει αυτό το συμπέρασμα;

2. ΤΑΣΗ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

Τα βασικά στοιχεία που προέκυψαν από τη σχετική έρευνα αναφέρονται σε τρία επίπεδα: στο επίπεδο της ακαδημαϊκής έρευνας, στο επίπεδο των ρητορικών αναφορών και δηλώσεων των επίσημων φορέων της Ε.Ε., και στο επίπεδο των προγραμμαμάτων που έχει υιοθετήσει, εκπονήσει και χρηματοδοτεί η Ε.Ε. σε θέματα σχετικά με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Τα στοιχεία που θα παρουσιαστούν εδώ δεν είναι εξαντλητικά (λόγω του όγκου τους) αλλά ενδεικτικά· θα επικεντρωθούμε δε περισσότερο στο τρίτο επίπεδο, καθώς είναι το λιγότερο προφανές.

α. Η ακαδημαϊκή συζήτηση

Στο επίπεδο της ακαδημαϊκής έρευνας και συζήτησης παρατηρούμε, κυρίως από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, την ύπαρξη σημαντικού αριθμού βιβλίων, άρθρων και συνεδρίων που έχουν είτε ως βασική είτε ως συμπληρωματική θεματολογία το ερώτημα αν υπάρχει ή αν μπορεί να υπάρξει μια «ευρωπαϊκή ταυτότητα». Δηλαδή, είτε ο σκοπός της ακαδημαϊκής έρευνας που παρουσιάζεται έχει αυτό το αντικείμενο (συνήθως στα άρθρα), είτε κάποιο παρεμφερές ή γενικότερο που εμπεριέχει την «ευρωπαϊκή ταυτότητα» ως κεφάλαιο ή επιμέρους θεματική (κυρίως στα βιβλία και συνέδρια). Θα ήταν άσκοπο εδώ να αναφέρουμε τα σχετικά άρθρα, σε περιοδικά ή συλλογικές εκδόσεις, καθώς είναι πάρα πολλά.² Επίσης πολλά είναι και τα βιβλία που έχουν εκδοθεί και αφορούν στην Ευρώπη και, αρκετές φορές, περιέχουν κάποιο κεφάλαιο σχετικά με την «ευρωπαϊκή ταυτότητα», αλλά και βιβλία που αφορούν μια γενικότερη σύγχρονη θεματική (π.χ. παγκοσμιοποίηση) και αφιερώνουν κάποιο κεφάλαιο στο μέλλον της Ε.Ε. και στην «ευρωπαϊκή συνείδηση».³ Τέλος, έχουν διοργανωθεί συνέδρια, εκδηλώσεις

2. Ενδεικτικά αναφέρουμε μόνο μερικά από αυτά: J. Habermas, «Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future of Europe», *Praxis International*, τόμ. 12, τχ. 1, 1992· M. Delfem - F.C. Pampel, «The Myth of Postnational Identity: Popular Support for European Unification», *Social Forces*, The University of North Carolina Press, τόμ. 75, τχ. 1, Σεπτέμβριος 1996, σ. 119-143· P. Schlesinger, «Europeaness: A New Cultural Battlefield?», *Innovation*, τόμ. 5, τχ. 1, 1992· E. Hobsbawm, «Ethnicity and Nationalism in Europe Today», στο G. Balakristan (επιμ.), *Mapping the Nation*, Verso & New Left Review, Λονδίνο 1996.

3. Σχετικά βιβλία και συλλογές: K. Benda-Beckman - M. Verkuyten (επιμ.),

και συζητήσεις που είτε έχουν ως επίκεντρό τους την Ε.Ε. και την «ευρωπαϊκή» συνείδηση και ταυτότητα είτε εμπεριέχουν ενότητες με αυτή τη θεματική.⁴

Προκειμένου να αντιληφθούμε τη σημασία της σχετικής αρθρογραφίας θα πρέπει να επισημανθεί και ένα σημαντικό στοιχείο που αφορά στο περιεχόμενό της. Ανεξαρτήτως του επιχειρήματος που αναπτύσσεται γύρω από το ερώτημα αν δύναται να υπάρξει ταύτιση των πολιτών με την «Ευρώπη», η προσέγγιση της «ευρωπαϊκής ταυτότητας» γίνεται με όρους «εθνικής» ταυτότητας. Δηλαδή, τα επιμέρους στοιχεία που εξετάζει κάθε αναλυτής προκειμένου να συναγάγει τα σχετικά συμπεράσματα είναι στοιχεία που εντάσσονται στο μοντέλο της εθνικής ταυτότητας, στοιχεία που την ορίζουν και την προσδιορίζουν. Εξετάζεται, δηλαδή, αν και σε ποιο βαθμό είναι εφικτό οι πολίτες της Ε.Ε. να έχουν ή να αισθάνονται ότι έχουν κοινές μνήμες, σύμβολα, παραδόσεις, αξίες και, επίσης, σε ποιο βαθμό μπορεί η κοινή τους «ευρωπαϊκή ταυτότητα» να υπερχεράσει τις επιμέρους εθνικές και να κυριαρχήσει. Ο Smith, για παράδειγμα, εξετάζοντας το ερώτημα της «ευρωπαϊκής ταυτότητας», θέτει το κλασικό πατριωτικό/εθνικιστικό ερώτημα «Ποιος θα πεθάνει για την Ευρώπη;» –στο οποίο απαντά αρνητικά– για να υποστηρίξει ότι δεν υπάρχει υπερεθνική ταύτιση σε ευρωπαϊκό επίπεδο.⁵ Το στοιχείο αυτό του πατριωτισμού που θέτει ως το υπέρτατο κριτήριο «ευρωπαϊκής ταυτότητας» είναι το ίδιο κριτήριο που ισχύει για την εθνική ταύτιση. Από μια διαφορετική οπτική

Nationalism, Ethnicity and Cultural Identity in Europe, Ercomer, Utrecht University 1995· G. Delanty, *Inventing Europe: Idea, Identity, Reality*, Macmillan, Λονδίνο 1995· P. Gowan (επιμ.), *The Question of Europe*, Verso, Λονδίνο/Νέα Υόρκη 1997· Jenkins - Sofos (επιμ.), *Nation and Identity in Contemporary Europe*, Routledge, Λονδίνο 1996· C. Kupchan, *Nationalism and Nationalities in the New Europe*, Cornell University Press, Ithaca-Λονδίνο 1995· M.J. Wintle (επιμ.), *Culture and Identity in Europe*, ό.π. Βιβλία γενικότερου περιεχομένου με σχετικά κεφάλαια: U. Beck, *What Is Globalization?*, Polity Press, Cambridge 1999 [ελληνική έκδοση, Καστανιώτης 1999], κεφ. 6· M. Castells, *The Information Age, Vol. III: End of Millenium*, 2η έκδ. (1η έκδ., 1996), Blackwell, Oxford 2000, κεφ. 5· P. Hirst - G. Thompson, *Globalization in Question*, 2η έκδ. (1η έκδ., 1996), Polity Press, Cambridge 1999 [ελληνική έκδοση, Παπαζήσης, 2000], κεφ. 8· A.D. Smith, *Nations and Nationalism in a Global Era*, Polity Press, Cambridge 1995, κεφ. 5.

4. Μια απλή αναδρομή μέσω του διαδικτύου θα αναδείξει πληθώρα τέτοιων συνεδρίων και εκδηλώσεων.

5. A.D. Smith, *ό.π.*, σ. 139.

γωνία, ο Castells υποστηρίζει ότι για να μπορέσει η Ε.Ε. να αποκτήσει συνοχή και να είναι βιώσιμη για τους πολίτες της μακροπρόθεσμα θα πρέπει απαραίτητως να υπάρξει ενιαία ταυτότητα των πολιτών και πολιτισμική «ενοποίηση» των κοινωνιών που την απαρτίζουν. Υποστηρίζει, δηλαδή, ότι μια οικονομική και διοικητική ενοποίηση των κρατών δεν μπορεί να επιβιώσει μέσα στον χρόνο χωρίς τη συναισθηματική ταύτιση των επιμέρους εθνών.⁶

β. Η πολιτική ρητορική

Το δεύτερο επίπεδο της ανάλυσης μας επικεντρώνεται στις ρητορικές αναφορές των επίσημων φορέων πολιτικού λόγου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δηλαδή τόσο των πολιτικών που την εκπροσωπούν άμεσα (π.χ. ο πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής ή του Κοινοβουλίου) όσο και των πολιτικών που την εκπροσωπούν έμμεσα (δηλαδή των εθνικών αντιπροσώπων των κρατών-μελών). Από την ανάλυση των λόγων και προγραμματικών δηλώσεων των επίσημων πολιτικών εκπροσώπων της Ε.Ε. προκύπτει η συχνή τους αναφορά σε μια κοινή «ευρωπαϊκή ταυτότητα», πολιτισμό, παρελθόν αλλά και μέλλον, και μάλιστα ως κάτι το αυτονόητο αλλά και με τρόπο που συχνά θυμίζει πολιτικούς όταν απευθύνονται στο εσωτερικό της χώρας τους.

Τα σχετικά παραδείγματα είναι πολλά. Για παράδειγμα, ο πρώην πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Romano Prodi σε μια σειρά ομιλιών του το διάστημα 2001-2002 έχει αναφερθεί στις αξίες της ανοχής και του σεβασμού ως «ευρωπαϊκή κληρονομιά»,⁷ στην πόλη Bruges του Βελγίου ως «ένα κόσμημα της ευρωπαϊκής κουλτούρας και ιστορίας»,⁸ κλπ. Παρομοίως ο G. Verheugen, Επίτροπος υπεύθυνος για τη διεύρυνση, εξέφρασε σε ομιλία του την άποψη ότι δεν μπορεί κανείς να είναι Γερμανός, Έλληνας κλπ. χωρίς καταρχάς να είναι Ευρωπαίος και τόνισε ότι «χάρη στην ευρωπαϊκή ενοποίηση,

6. M. Castells, *ό.π.*, σ. 359- 365.

7. Ομιλία του R. Prodi στο Instituto de Espana (Ισπανία), στις 7/2/2002 με τίτλο «The Past and Future of European Integration». Βλ. ιστοσελίδα http://europa.eu.int/rapid/start/cgi/guesten.ksh?p_action.gettxt=gt&doc=SPEECH/02/51%7C0%7CRAPID&lg=EN&display=

8. Ομιλία του R. Prodi στο College of Europe (Bruges), στις 12/11/2001 με τίτλο «An Enlarged and more Unified Europe». Βλ. ιστοσελίδα http://europa.eu.int/rapid/start/cgi/guesten.ksh?p_action.gettxt=gt&doc=SPEECH/01/528%7C0%7CRAPID&lg=EN.

οι χώρες της Ευρώπης που αναμείχθηκαν σε αυτή την πορεία αρχίζουν να απολαμβάνουν μια ευημερία βασισμένη σε *κοινές αξίες*» (πρόσθετη έμφαση).⁹ Ένα ακόμη παράδειγμα είναι ότι, με αφορμή την «ευρωπαϊκή δύναμη ταχείας δράσης», πολλοί πολιτικοί, όπως συγκεκριμένα ο βέλγος υπουργός Εξωτερικών Louis Michel,¹⁰ θεώρησαν την ευρωπαϊκή στρατιωτική παρουσία εξόχως σημαντική και επιβεβλημένη για την ευρωπαϊκή ενότητα και συνοχή. Δεν είναι σκόπιμο να επεκταθούμε περισσότερο σε αυτά τα στοιχεία διότι τα παραδείγματα αναφορών στην ευρωπαϊκή ενότητα, συνειδηση, πολιτισμό κλπ. είναι συνεχή και εύκολα προσβάσιμα είτε από τις εφημερίδες είτε από τις επίσημες ιστοσελίδες της Ε.Ε.

γ. Προγράμματα και πρωτοβουλίες στην Ε.Ε.

Περνώντας στο τρίτο επίπεδο, πολύ σημαντικά και ενδεικτικά στοιχεία αποτελούν τα διάφορα προγράμματα, δραστηριότητες και έρευνες που έχουν σχεδιαστεί ή υιοθετηθεί από την Ε.Ε. και υλοποιούνται, ήδη, κυρίως επειδή καταδεικνύουν μια συστηματική προσπάθεια προς την κατεύθυνση της ανάδειξης και δημιουργίας ενός ενιαίου και ομοιογενούς «ευρωπαϊκού» πολιτισμικού χώρου. Θα ξεκινήσουμε με τα σημαντικότερα που αφορούν στα συγγράμματα ιστορίας της βασικής εκπαίδευσης. Σημαντικότερα γιατί, αφενός η ιστορία εκφράζει τις συλλογικές μνήμες των λαών, την πορεία τους και την ιδιαιτερότητά τους και, αφετέρου, η διδασκαλία της ιστορίας στα σχολεία μεταδίδει τις μνήμες αυτές μαζί με την ιστορική γνώση διαμορφώνοντας έτσι συνειδήσεις και επηρεάζοντας το παρόν και το μέλλον.

Κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας πολλές ευρωπαϊκές χώρες (της Ε.Ε. αλλά και άλλες) προχώρησαν στη συγγραφή καινούριων βιβλίων Ιστορίας για τη βασική εκπαίδευση ακολουθώντας σε ορισμένο βαθμό τις σχετικές Συστάσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης (ΣτΕ).¹¹ Η ανάγνωση αυτών των Συστάσεων έχει με-

9. Ομιλία του Gunter Verheugen στο Charles University, Faculty of Social Sciences (Πράγα), 11 Απριλίου 2002, με τίτλο, «European integration is not about changing the past but about shaping the future». Βλ. ιστοσελίδα http://europa.eu.int/rapid/start/cgi/guesten.ksh?p_action.gettxt=gt&doc=SPEECH/02/147%7C0%7CRAPID&lg=EN&display=

10. BBC News On Line, 14/12/2001.

11. Δεν πρόκειται για το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Ε.Ε.· πρόκειται για θεσμό

γάλο ενδιαφέρον. Στη Σύσταση (2001)15,¹² για παράδειγμα, υπάρχει μια σειρά κατευθυντήριων αξόνων σχετικά με τις δημοκρατικές αξίες μιας προοδευτικής και αναπτυσσόμενης κοινωνίας. Αναφέρουν, μεταξύ άλλων, την ανάγκη τα ιστορικά βιβλία να προωθήσουν την αλληλοκατανόηση των λαών, την ανοχή, τον σεβασμό, τα ανθρώπινα δικαιώματα, τη δημοκρατία και αντιστοίχως να απομακρύνουν από το μίσος, την προκατάληψη, την ξενοφοβία, τον ρατσισμό, κλπ. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στον καυτηριασμό πρακτικών που οδηγούν στην παραπλάνηση και στην ψευδή ή επιλεκτική παρουσίαση των ιστορικών γεγονότων, ενώ τονίζεται ιδιαίτερα ότι τα καινούρια βιβλία πρέπει να γραφτούν με άξονα τον *σεβασμό στην ιστορική αλήθεια*.

Αυτοί είναι οι γενικοί κατευθυντήριοι άξονες για τα ιστορικά συγγράμματα. Όταν, όμως, στη συνέχεια αναφέρεται ειδικότερα στην Ευρώπη, το Συμβούλιο της Ευρώπης φαίνεται να έχει μια πολύ συγκεκριμένη άποψη για το ποια είναι η *ιστορική αλήθεια*. Σε παράρτημα στο τέλος της Σύστασης γίνεται ιδιαίτερη μνεία στην ιδέα της Ευρώπης και στο πώς αυτή θα πρέπει να παρουσιαστεί στα βιβλία. Εκεί αναφέρεται ότι η διδασκαλία της Ιστορίας θα πρέπει «να αποτελεί μέρος μιας εκπαιδευτικής πολιτικής με άμεσο ρόλο στην πρόοδο των νέων, προωθώντας την ενεργή τους συμμετοχή στο χτίσιμο της Ευρώπης», πολιτικής που θα «ενθαρρύνει τη διδασκαλία περιόδων και εξελίξεων που έχουν μια προφανή ευρωπαϊκή διάσταση και, ειδικότερα, ιστορικών ή πολιτιστικών γεγονότων που υπογραμμίζουν τη συνειδητοποίηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας (αντί την “ευρωπαϊκή συνειδητότητα”».¹³

Επιπλέον, για την προώθηση της ευρωπαϊκής διάστασης στην Ιστορία η Σύσταση αυτή καλεί τους φορείς να λάβουν υπόψη το γενικότερο πρόγραμμα «Learning and Teaching about the History of Europe in the 20th Century» και να προωθήσουν τα εκπαιδευτικά συγγράμματά του. Το πρόγραμμα αυτό ορίζει ως έναν από τους

στα μέλη του οποίου συγκαταλέγονται και όλες οι χώρες-μέλη της Ε.Ε. οι οποίες έχουν αποδεχτεί την ευθύνη να προσαρμόζουν την εσωτερική νομοθεσία και τους κανονισμούς τους, ανάλογα φυσικά με τη δεσμευτικότητα των αποφάσεών του.

12. Η Σύσταση Rec(2001)15 του Συμβουλίου των Υπουργών σχετικά με τη διδασκαλία της ιστορίας στον 21ο αιώνα, που υιοθετήθηκε στις 31/10/2001 στο 771ο συμβούλιο [CM/Del/Dec(2001)771, appendix 8, item 7.1].

13. Βλ. Σύσταση Rec(2001)15, σ. 50, 51. Ως συνειδητότητα μεταφράζουμε τον αγγλικό όρο awareness (ενώ ως συνείδηση αποδίδεται ο όρος consciousness).

τρεις βασικούς του σκοπούς «την προώθηση της συνειδητοποίησης της ευρωπαϊκής ταυτότητας» (οι άλλοι δύο σκοποί αναφέρονται στις γενικότερες δημοκρατικές αρχές και αξίες που αναφέραμε παραπάνω)· η αφετηρία δε αυτού του προγράμματος βρίσκεται σε μια απόφαση του Συμβουλίου της Ευρώπης του 1996 η οποία ρητώς αναφέρει ότι «η διδασκόμενη ύλη πρέπει να συμπεριλαμβάνει την ιστορία της Ευρώπης, των βασικών πολιτικών και οικονομικών γεγονότων, καθώς και των φιλοσοφικών και πολιτιστικών ρευμάτων που έχουν δημιουργήσει την ευρωπαϊκή ταυτότητα» (πρόσθετη έμφαση).¹⁴

Οι βασικοί σκοποί αυτού του προγράμματος αναφέρονται ρητά σε ένα σύγγραμμα που εκδόθηκε στα πλαίσιά του και το οποίο καλούνται οι αρμόδιοι φορείς να λάβουν υπόψη. Πρόκειται για το βιβλίο του Falk Pingel, *The European Home: Representations of 20th Century Europe in History Textbooks*, μια έρευνα πάνω στα υπάρχοντα ιστορικά βιβλία διαφόρων χωρών της Ευρώπης. Σε αυτό αναφέρονται αρχικά οι γενικότερες δημοκρατικές αξίες και σύγχρονες παιδαγωγικές αρχές, καθώς και η σημασία της χρήσης νέων τεχνολογιών στη σύγχρονη εκπαίδευση· υπογραμμίζεται, όμως, ως σκοπός του βιβλίου η έρευνα σχετικά με την ύπαρξη της «ευρωπαϊκής ιδέας» στα σχολικά βιβλία και η διατύπωση συμπερασμάτων όσον αφορά στην προώθησή της. Ένα από τα συμπεράσματα της έρευνας *The European Home* –ο τίτλος της οποίας είναι ιδιαίτερα ενδεικτικός– είναι ότι τα ιστορικά βιβλία παρουσιάζουν τα εξής τρία προβλήματα στην παρουσίαση της ιδέας της Ευρώπης: πρώτον, ότι αυτή δεν είναι με σαφήνεια καθορισμένη και οριοθετημένη· δεύτερον, ότι αναφέρεται αποσπασματικά με αποτέλεσμα να λείπει η αίσθηση της συνέχειας· και τρίτον, ότι η «ευρωπαϊκή» ενοποίηση παρουσιάζεται μόνο ως μια οικονομική και πολιτική πρωτοβουλία που δεν αφορά την καθημερινή ζωή των πολιτών. Αντίστοιχα, το βιβλίο συστήνει τρόπους ώστε αυτά τα προβλήματα που προκαλούν τη μη «δημοφιλή» παρουσίαση της Ευρώπης να εξαλειφθούν (όπως, να εστιάσουν τα βιβλία στις περιόδους που ενισχύουν τη συνέχεια και ενότητα της Ευρώπης, κλπ.).

Τα παραπάνω στοιχεία δεν αποδεικνύουν ότι τα συγγράμματα

14. Αυτοί οι κατευθυντήριοι άξονες αναφέρονται στην εισαγωγή του βιβλίου του F. Pingel, *The European Home: Representations of 20th Century Europe in History Textbooks*, Council of Europe Publishing, 2000, και προέρχονται από τη Σύσταση 1283 του 1996, σ. 2.

Ιστορίας έχουν πράγματι αναθεωρηθεί έτσι ώστε να συντείνουν στη διαμόρφωση μιας «ευρωπαϊκής ταυτότητας», αλλά ότι υπάρχει μια συγκεκριμένη άποψη σχετικά με την Ευρώπη στην ευρωπαϊκή ελίτ και, επίσης, μια τάση ανάδειξης μιας κοινής «ευρωπαϊκής» συνείδησης και ταυτότητας. Βεβαίως, τα στοιχεία αυτά δεν προέρχονται από ένα επίσημο θεσμικό όργανο της Ε.Ε. και, συνεπώς, θα μπορούσε κανείς να αντιτείνει ότι δεν αποδεικνύουν τη σχέση της Ε.Ε. με αυτούς τους στόχους και διαδικασίες. Όμως, το παράδειγμα των Συστάσεων του ΣτΕ επιλέχθηκε ακριβώς για να τονίσει ότι οι σχετικές ιδέες και προγράμματα εντοπίζονται σε διάφορα επίπεδα της ευρωπαϊκής ελίτ, και όχι μόνο στην Ε.Ε. Άλλωστε, η σύνδεση των παραπάνω με την Ε.Ε. αποδεικνύεται από τη σχέση που αυτή έχει με το ΣτΕ. Εν συντομία να αναφέρουμε ότι οι αξίες και τα οράματα του ΣτΕ έχουν υιοθετηθεί σε μεγάλο βαθμό από τους θεσμούς και τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. Το άρθρο 1 του καταστατικού του ΣτΕ ορίζει ότι «σκοπός του ΣτΕ είναι η επίτευξη μεγαλύτερης ενότητας ανάμεσα στα μέλη του» σε ό,τι αφορά αυτόν τον σκοπό η Ε.Ε. και το ΣτΕ ταυτίζονται. Επιπλέον, το παράδειγμα της «ευρωπαϊκής σημαίας» αποδεικνύει και την ουσιαστικότερη συνεργασία τους. Η «ευρωπαϊκή σημαία» (ο κύκλος με τα χρυσά αστέρια σε μπλε φόντο) δημιουργήθηκε από το ΣτΕ το 1955 ως έμβλημα της Ευρώπης και «ένα σύμβολο με το οποίο οι κάτοικοί της θα μπορούσαν να ταυτιστούν». Στη συνέχεια το σύμβολο αυτό υιοθέτησε και η Ε.Ε., με την έγκριση του ΣτΕ, το 1986. Από τότε και στο εξής η σημαία αυτή αντιπροσωπεύει και τους δύο οργανισμούς και «έχει γίνει ένα σύμβολο *par excellence* της ενωμένης Ευρώπης και της ευρωπαϊκής ταυτότητας».¹⁵ Αυτό το γεγονός έχει μεγάλη σημασία, ειδικά αν σκεφτεί κανείς ότι η σημαία, ως σύμβολο ενότητας και ταυτότητας, είναι το πρωταρχικό σύμβολο που χρησιμοποιούν τα έθνη και τα εθνικά κράτη στη νεωτερική εποχή.

Περνώντας σε σχετικές πρωτοβουλίες που έχουν ληφθεί άμεσα από τα θεσμικά όργανα της Ε.Ε., ενδιαφέρον παρουσιάζει το πρόγραμμα Culture 2000¹⁶ το οποίο, με απόφαση του Συμβουλίου και του Κοινοβουλίου της Ε.Ε., είναι ο συνεχιστικός σχετικών προγραμ-

15. Τα παραθέματα προέρχονται από την επίσημη ιστοσελίδα του ΣτΕ: http://www.coe.int/T/E/Com/About_Coe/Flag.asp.

16. Απόφαση Νο 508/2000/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου (14 Φεβρουαρίου 2000) που επικυρώνει το πρόγραμμα Culture 2000 (<http://europa.eu.int/infonet/library/e/5082000ce/en.htm>).

μάτων που υπάρχουν από το 1996¹⁷ και το μοναδικό και ενιαίο πλαίσιο υλοποίησης πολιτιστικών δραστηριοτήτων ως το 2004. Στην περιγραφή των στόχων του παρατηρούνται πολλές ομοιότητες με τις Συστάσεις για τα σχολικά βιβλία Ιστορίας, δηλαδή ο σεβασμός της πολιτισμικής ποικιλίας και η ανάγκη ανάπτυξης νέων μορφών πολιτιστικών εκφράσεων, με την παράλληλη υπογράμμιση της κοινής ευρωπαϊκής πολιτισμικής κληρονομιάς. «Η κουλτούρα», αναφέρεται, «είναι ένα ουσιαστικό στοιχείο για την ευρωπαϊκή ενοποίηση», ένα στοιχείο τόσο σημαντικό που κρίνεται απαραίτητο να ενισχυθεί η αποτελεσματικότητα και συνέχεια των ευρωπαϊκών πολιτικών προς αυτή την κατεύθυνση. «Έτσι», συνεχίζει η περιγραφή του προγράμματος, «πρέπει να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στις κοινές πολιτιστικές αξίες και ρίζες [των Ευρωπαίων] ως συστατικών στοιχείων της ταυτότητάς τους αλλά και της συμμετοχής τους σε μια κοινωνία βασισμένη στην ελευθερία, τη δημοκρατία, την ανοχή, και την αδελφοσύνη» (πρόσθετη έμφαση). Η Ε.Ε. εκφράζει συνεπώς τη δέσμευσή της στην ενθάρρυνση και χρηματοδότηση «δραστηριοτήτων που προάγουν την ευρωπαϊκή διάσταση στην πολιτισμική κληρονομιά [...] και στη συνεργασία ατόμων και φορέων που δραστηριοποιούνται σε αυτούς τους τομείς»¹⁸ –φορείς εθνικούς ή δι-εθνικούς, όπως είδαμε και με το παράδειγμα του Συμβουλίου της Ευρώπης.

Καθώς υπάρχουν πλείστα τέτοια προγράμματα και αναφορές –μια απλή αναζήτηση στις επίσημες ιστοσελίδες της Ε.Ε. είναι αρκετή για τον εντοπισμό τους– θα κλείσουμε την ενότητα αυτή με μια σύντομη αναφορά στο Ευρωβαρόμετρο. Εδώ ανακύπτουν τρία σημαντικά στοιχεία. Το ένα είναι ότι κατά την τελευταία δεκαετία έχουν εισαχθεί ερωτήσεις στο Ευρωβαρόμετρο που αφορούν στη μέτρηση της συναισθηματικής ταύτισης των πολιτών με την Ε.Ε., στη θετική ή μη αξιολόγησή της και στην ύπαρξη ευρωπαϊκής ταυτότητας. Αυτό από μόνο του δείχνει το αυξημένο ενδιαφέρον των θεσμικών φορέων της Ε.Ε. για το ζήτημα. Τα άλλα δύο στοιχεία είναι η ύπαρξη ερωτήσεων που είναι διατυπωμένες με τέτοιο τρόπο ώστε να προκαλούν μια συγκεκριμένη απάντηση, και η ερμηνεία

17. Τα σχετικά προγράμματα είναι το Kaleidoscope, το Ariane και το Raphael που θεσπίστηκαν με τις αποφάσεις Νο 719/96/EC(6), Νο 2085/97/EC(7), και Νο 2228/97/EC(8) αντίστοιχα, του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου.

18. Τα παραθέματα προέρχονται από τη σχετική ιστοσελίδα: <http://europa.eu.int/infonet/library/e/5082000ce/en.htm>.

των απαντήσεων από τους συντάκτες του Ευρωβαρόμετρου ώστε να υποδηλώνεται η ύπαρξη συναισθηματικής ταύτισης με την «Ευρώπη»-Ε.Ε. Θα αναφέρουμε δύο παραδείγματα που είναι ενδεικτικά: στο Ευρωβαρόμετρο (ΕΒ) 35 του 1991 υπάρχει ένας πίνακας με τίτλο «ευρωπαϊκή υπηκοότητα (citizenship): είναι κάτι καλό;», που μάλιστα παρουσιάζει 61% θετικές απαντήσεις. Παρενθετικά να αναφέρουμε ότι οι έρευνες του Ευρωβαρόμετρου παρουσιάζονται μέσω πινάκων και διαγραμμάτων, με συνοπτικά σχόλια-ερμηνείες, ενώ όποιος ενδιαφέρεται για λεπτομέρειες μπορεί να ανατρέξει στο παράρτημα –κάτι το οποίο αποδεικνύεται απαραίτητο. Στο παράρτημα, λοιπόν, βλέπουμε ολόκληρη την ερώτηση όπως τέθηκε στους ερωτώμενους: «Υπάρχει μια συζήτηση για τη θεσμοθέτηση ευρωπαϊκής υπηκοότητας, δηλαδή την υπεράσπιση δικαιωμάτων, ελευθεριών και υποχρεώσεων κοινών για όλους τους πολίτες μελών-κρατών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Κατά τη γνώμη σας, μια τέτοια ευρωπαϊκή υπηκοότητα θα ήταν κάτι το θετικό ή αρνητικό;» Είναι σαφές ότι η διατύπωση της ερώτησης προκαλεί εξ ορισμού μια θετική απάντηση· μάλιστα, σε αυτό το πλαίσιο, έκπληξη θα πρέπει να μας προκαλεί το ότι οι θετικές απαντήσεις έφτασαν μόνο στο 61%. Το δεύτερο είναι ένα παράδειγμα προκατασκευασμένης ερμηνείας. Στο ΕΒ 55 του 2001 τέθηκε η ερώτηση «Έχετε θετική, αρνητική ή ουδέτερη εικόνα για την Ε.Ε.»; Οι απαντήσεις παρουσιάστηκαν ως «ενδείξεις της συναισθηματικής στάσης προς την Ε.Ε.», παρά το γεγονός ότι, σε επόμενο γράφημα του ίδιου ΕΒ, παρατηρείται ότι η κάθε χώρα-μέλος είχε θετική ή αρνητική στάση ανάλογα με το αν και σε ποιο βαθμό θεωρούσε ότι είχε ωφεληθεί από την ένταξή της στην Ε.Ε. –πράγμα που αποτελεί ένδειξη ότι τα κριτήρια είναι ωφελιμιστικά και όχι συναισθηματικά.

Και το Ευρωβαρόμετρο, όπως και τα προηγούμενα στοιχεία, δείχνουν αφενός την τάση να αναφέρεται η Ε.Ε. ως ένα σύνολο ανθρώπων με κοινά ιστορικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά και συναισθηματική ταύτιση, και αφετέρου μια προσπάθεια να δημιουργηθεί μια τέτοια ταύτιση. Βέβαια, και η ίδια η συνεχής και αυξανόμενη αναφορά στην «ευρωπαϊκή» ταυτότητα, συνείδηση κλπ., ή στην Ε.Ε. ως «Ευρώπη» αποτελούν στοιχεία αυτής της τάσης ανάδειξης ενιαίας «ευρωπαϊκής» πολιτισμικής οντότητας.¹⁹

19. Αυτός είναι και ένας από τους λόγους που η «Ευρώπη» ή το ελίθετο «ευρωπαϊκός» χρησιμοποιείται εντός εισαγωγικών όταν αναφέρονται στην Ε.Ε.

3. ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗΣ

Μέσα από αυτή την ανάλυση προκύπτει η ουσιαστική διάσταση και το νόημα της πορείας της «πολιτικής ολοκλήρωσης της Ευρώπης». Συνοπτικά, η τάση που διαφαίνεται είναι αυτή της δημιουργίας ενός «ευρωπαϊκού» εθνικού κράτους. Δηλαδή, από τη μία δημιουργούνται εκείνες οι δομές και θεσμοί που γενικότερα χαρακτηρίζουν τη σύσταση ενός σύγχρονου κράτους (κεντρική οικονομία και διοίκηση, κοινή εξωτερική πολιτική, Σύνταγμα, κλπ.), ενώ από την άλλη παρατηρείται η προσπάθεια δημιουργίας ή/και ανάδειξης μιας «ευρωπαϊκής ταυτότητας». Το συμπέρασμα, δηλαδή, στο οποίο οδηγούν τα παραπάνω –και όχι μόνο– στοιχεία είναι ότι η «πολιτική ολοκλήρωση της Ευρώπης» *τείνει* να γίνει μια πορεία προς τη δημιουργία ενός γιγαντιαίου «ευρωπαϊκού» κράτους, και μάλιστα με έκδηλα τα στοιχεία που συνιστούν ένα εθνικό κράτος. Είναι δηλαδή μια πορεία με εθνικιστικά στοιχεία. Το συμπέρασμα αυτό εν πρώτοις ακούγεται παράδοξο, ειδικά αν σκεφτεί κανείς τις αιτίες γέννησης της Ε.Ε. αλλά και τις αξίες τις οποίες προεβύει και, κυρίως, την εναντίωσή της στον εθνικισμό. Πρέπει, λοιπόν, να αποσαφηνίσουμε τη σχετική ορολογία.

α. Εννοιολογικές διασαφηνίσεις

Κατ' αρχάς, θα πρέπει να ορίσουμε το εθνικό κράτος (ή «έθνος-κράτος»), το κράτος στη νεωτερικότητα και, στη συνέχεια, τις βασικές αξιώσεις ενός εθνικιστικού προτάγματος. Το εθνικό κράτος είναι, εν συντομία, ακριβώς αυτό που ορίζει ο όρος: έθνος και κράτος που συνυπάρχουν σε μια πολιτική οντότητα. Από τη μία μεριά, το κράτος, εκτός του ότι έχει το μονοπώλιο της άσκησης βίας (εντός και εκτός των συνόρων του), συνίσταται στη λειτουργική οργάνωση ενός συγκεκριμένου συνόλου ανθρώπων. Αναλαμβάνει εξ ορισμού τον ενιαίο και σε κεντρικό επίπεδο σχεδιασμό βασικών λειτουργιών της κοινωνίας, όπως η οικονομία, η διοίκηση, η νομοθεσία, η φορολογία, η εκπαίδευση, η αντιπροσώπευση και η ασφάλεια (στρατός και αστυνομία). Το έθνος, από την άλλη, είναι ένα σύνολο ανθρώπων με κοινά χαρακτηριστικά που τους ενώνουν σε μια πολιτισμική ομάδα. Αυτά τα χαρακτηριστικά αναφέρονται κυρίως σε μια κοινή ιστορία και πολιτισμική κληρονομιά, γλώσσα, παράδοση, ήθη και έθιμα, νοοτροπία και, συχνά,

θησκακία –όλα αυτά τα στοιχεία δηλαδή που συνιστούν αυτό που ονομάζεται εθνική ταυτότητα. Έχει επισημανθεί, βέβαια, ότι η συν-ύπαρξη όλων αυτών των στοιχείων μπορεί να μην είναι τόσο σημαντική όσο η αίσθηση του ανήκειν σε μια εθνική ομάδα και, άρα, οι συναισθηματικοί δεσμοί με αυτή.²⁰ Συνεπώς, η συναισθηματική ταύτιση είναι εξόχως σημαντική για την ύπαρξη του έθνους και τη συμμετοχή σε αυτό.

Έτσι, το εθνικό κράτος είναι μία κρατική οντότητα που περιχαράκωνει ένα έθνος και νομιμοποιεί την ύπαρξή του στο όνομα αυτού. Αυτή βέβαια η συνύπαρξη ενός έθνους σε ένα κράτος ισχύει σε θεωρητικό κυρίως επίπεδο: στην πράξη εθνική ομοιογένεια απαιτείται στη μειοψηφία των εθνικών κρατών, ενώ στα περισσότερα υπάρχουν είτε κατακερματισμένες μειονότητες εντός ενός έθνους είτε περισσότερες από μία συμπαγείς εθνικές ομάδες.²¹ Παρόλα αυτά, οι κρατικοί θεσμοί των εθνών-κρατών λειτουργούν ούτως ώστε να οριοθετούν το έθνος με σαφήνεια, να το ενισχύουν ή ακόμη και να το δημιουργούν, δηλαδή να ομογενοποιούν διαφορετικές εθνικές/εθνοτικές ομάδες σε ένα έθνος. Για παράδειγμα, μέσω της εκπαίδευσης οι νέοι μαθαίνουν με συστηματικό τρόπο την ιστορία του έθνους τους και των άλλων εθνών, ενίοτε με σημαντικές διαστρεβλώσεις ή παραλείψεις που σκοπό έχουν την ισχυροποίηση της εθνικής ομάδας και τον απόλυτο διαχωρισμό της από τις άλλες. Συχνά, δε, παρατηρείται ότι είναι εξίσου, αν όχι περισσότερο, σημαντική η οργάνωση και συστηματοποίηση των κοινών χαρακτηριστικών ενός λαού από ένα κράτος, διότι είναι αυτά που τον μετατρέπουν σε αναγνωρισμένο έθνος, παρά αυτή καθεαυτή η ύπαρξη «κοινού τόπου».²² Συνεπώς, στην πράξη το εθνικό κράτος

20. Όπως υποστηρίζουν οι W. Connor, *Ethnonationalism: the Quest for Understanding*, Princeton University Press, New Jersey 1994· A. Hastings, *The Construction of Nationhood*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, και E. Gellner, *Nations and Nationalism*, Blackwell Press, Oxford 1983 [ελληνική έκδοση, Αλεξάνδρεια, 1992].

21. Σύμφωνα με στοιχεία που παρουσιάζει ο Connor, από τα 132 συνολικά κράτη που υπήρχαν το 1970 μόνο το 9,1% είχαν «απόλυτη» εθνική ομοιογένεια και το 18,9% απαρτίζονταν κατά τα εννέα δέκατα από μια συμπαγή εθνική ομάδα. Παρόλα αυτά, και τα εναπομείναντα 72% που απαρτίζονται από δύο ή περισσότερες εθνικές ομάδες/εθνοότητες αναφέρονται ως «έθνη-κράτη». Στο W. Connor, *ό.π.*, σ. 29-30.

22. E.J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780*, Cambridge University Press, Cambridge 1990 [ελληνική έκδοση, Καρδαμίτσας, 1994]· B. Anderson, *Imagined Communities*, 2η έκδ. (1η έκδ. 1983), Verso, Λονδίνο/Νέα Υόρκη 1991 [ελ-

ως ένα έθνος-ένα κράτος είναι *αξίωση* παρά πραγματικότητα: και είναι μια αξίωση του εθνικισμού.

Ο εθνικισμός είναι η ιδεολογία που αξιώνει ότι κάθε έθνος οφείλει να αποκτήσει πολιτική έκφραση σε μία κρατική οντότητα, η οποία θα ενσαρκώνει και θα προασπίζει σε κάθε περίπτωση τα συμφέροντά του, αλλά και την υπέρτατη ηθική του αξία που έχει έναντι οιασδήποτε άλλης ομάδας, αξίας κλπ.²³ Η έννοια του εθνικισμού, όπως χρησιμοποιείται ευρέως από τα μέσα του 20ού αιώνα ως και σήμερα, συσχετίζεται συχνά με άλλες αρνητικές έννοιες, όπως ο σοβινισμός, ο ρατσισμός, η επιθετικότητα, ο επεκτατισμός και ο πόλεμος. Αρχικά όμως, όταν πρωτοεμφανίστηκε τον 18ο αιώνα (περίπου) και μέχρι τις αρχές του 20ού, ήταν περισσότερο συνδεδεμένη με την έννοια της αυτοδιάθεσης των λαών και τα απελευθερωτικά κινήματα που οδήγησαν στη δημιουργία των εθνικών κρατών εκείνη την εποχή. Αυτή η μετατροπή του νοήματος σχετίζεται τόσο με τις καταστροφικές συνέπειες που ενίοτε είχε ο εθνικισμός όσο και με ζητήματα που άπτονται της άσκησης της πολιτικής και της χρήσης των ιδεολογιών –ζητήματα που δεν είναι σχετικά επί του παρόντος. Πάντως, όποιοι και να είναι οι συνειρμοί ή οι ιστορικές επιπτώσεις, η εθνικιστική ιδεολογία είναι ένα πολιτικό πρόταγμα αναφορικά με τη «διαχείριση» και αντιπροσώπευση των λαών.

Δεν θα επεκταθούμε περισσότερο επί του παρόντος, λόγω της πολυπλοκότητας του ζητήματος. Να αναφέρουμε ότι στη σχετική με τον εθνικισμό βιβλιογραφία κυριαρχεί η άποψη ότι τα έθνη, ως ομοιογενείς πολιτισμικές ομάδες, δεν υπήρχαν πριν από την εμφάνιση του εθνικισμού αλλά δημιουργήθηκαν από αυτόν, δηλαδή κατασκευάστηκαν εκ των υστέρων. Η κατασκευή τους έγινε από τα αυνερχόμενα κοσμικά κράτη, με τη συνδρομή της εθνικιστικής ιδεολογίας, για λόγους που σχετίζονται αφενός με την κατάληψη και άσκηση της εξουσίας και αφετέρου με την εκβιομηχάνιση και την άνοδο του καπιταλισμού ως κυρίαρχου τρόπου παραγωγής.²⁴ Ο α-

ληνική έκδοση, Νεφέλη, 1997]. Ν. Δεμερτζής, *Ο Λόγος του Εθνικισμού*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1996, σ. 170-172.

23. Ο εθνικισμός ορίζεται και ως συναίσθημα, κίνημα, πολιτική για την κατάληψη της εξουσίας. Βλ. χαρακτηριστικά Ε. Gellner, *ό.π.*, και J. Breuilley, *Nationalism and the State*, 2η έκδ., Manchester University Press, Manchester 1993.

24. Για το θέμα αυτό υπάρχει πληθώρα σχετικής βιβλιογραφίας. Ενδεικτικά αναφέρονται: Ε. Gellner, *ό.π.*: J. Breuilley, *ό.π.*: Β. Anderson, *ό.π.*: Ε. Hobsbawm, *ό.π.*

ντίλογος σε αυτή την άποψη, ενώ δέχεται τους παραπάνω –και άλλους– λόγους για την άνοδο του εθνικισμού, υποστηρίζει ότι είτε τα έθνη προϋπήρχαν της ανόδου του εθνικισμού είτε υπήρχαν κάποιες εθνότητες ή ασαφείς πολιτισμικές ομάδες που αποτέλεσαν τη βάση για τα σημερινά έθνη.²⁵ Στην πραγματικότητα, και οι δύο απόψεις είναι αληθείς ανάλογα με την υπό εξέταση περίπτωση ή και έχουν συνυπάρξει σε αρκετές περιπτώσεις (π.χ. κατασκευή έθνους βασισμένη όμως σε προϋπάρχουσες εθνοτικές «συγγένειες»). Αυτό που πρέπει να επισημανθεί και το οποίο έχει μεγαλύτερη σημασία για την παρούσα μελέτη, είναι η δυνατότητα νομοποίησης των κρατικών επιλογών και πολιτικών στο όνομα του έθνους –γεγονός που σχετίζεται και με τις ιστορικές διεργασίες γέννησης των κρατών. Συνοπτικά να αναφέρουμε ότι, ανεξάρτητα από το εάν τα έθνη προϋπήρξαν ή όχι του εθνικισμού, ο τελευταίος εμφανίσθηκε στα πλαίσια του αναδύμενου κοσμικού κράτους στην Ευρώπη κατά τον 17ο-18ο αιώνα: η νομοποίηση που παρείχε ο εθνικισμός ήταν αναγκαία για τη σύσταση των κρατών, που γινόταν στη βάση της ενοποίησης των κατακερματισμένων ως τότε φέουδων και περιοχών. Δηλαδή, η αναγκαιότητα δημιουργίας κρατών ήταν αυτή που ώθησε στη συνέχεια στην πολιτική ιδεολογία του εθνικισμού· αναγκαιότητα που σχετίζεται πρωτίστως με οικονομικές διεργασίες (άνθηση του εμπορίου, βιομηχανική επανάσταση, ανάπτυξη του καπιταλισμού), αλλά και με κοινωνικοπολιτικές (αναδύμενη αστική τάξη, ανάγκη δημιουργίας εργατικού δυναμικού με ομογενοποιημένη εκπαίδευση και κουλτούρα, κλπ.). Ουσιαστικά, οι διεργασίες ανάδειξης των κοσμικών κρατών στη νεωτερικότητα και η οικονομική και διοικητική διάρθρωσή τους, με την ανάληψη των αρμοδιοτήτων κεντρικού σχεδιασμού πολιτικών που ως τότε ανήκαν στα επιμέρους φέουδα, δημιούργησαν την ανάγκη κατασκευής ή ανάδειξης της ενότητας του «λαού» εντός της δικαιοδοσίας τους. Γι' αυτό, άλλωστε, το κράτος στη νεωτερικότητα αναφέρεται και ως «έθνος-κράτος».

25. Χαρακτηριστικές είναι οι απόψεις των: W. Connor, *ό.π.*: A. Hastings, *ό.π.*: A.D. Smith, *National Identity*, Penguin Press, Harmondsworth 1991 [ελληνική έκδοση, Οδυσσέας, 2000]. Για μια συνοπτική παρουσίαση των διαφόρων επιχειρημάτων, βλ. J. Hutson - A.D. Smith (επιμ.), *Nationalism*, Oxford University Press, Oxford 1994· N. Δεμερτζής, *ό.π.*, και Π. Ε. Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία: λέγεται υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Κατάρτι, Αθήνα 1996.

β. Η δημιουργία εθνικού κράτους στην Ε.Ε.

Έχοντας ορίσει το εθνικό κράτος και τον εθνικισμό, μπορούμε να επιστρέψουμε στο προκείμενο που είναι η «ευρωπαϊκή ολοκλήρωση» και το περιεχόμενό της. Με βάση τους κλασικούς ορισμούς για το εθνικό κράτος και τον εθνικισμό, παρατηρείται ότι η Ε.Ε. μετατρέπεται σταδιακά σε ένα γιγάντιο υπερ-κράτος, το οποίο μάλιστα τείνει να παρουσιαστεί ως εθνικό-«ευρωπαϊκό» και να αντλήσει νομιμοποίηση μέσα από την προβολή μιας «ευρωπαϊκής» πολιτισμικής ιδιαιτερότητας που μοιάζει με τις γνωστές μας ως τώρα εθνικές ιδιαιτερότητες. Δηλαδή, από τη μία υπάρχουν δομές και θεσμοί που είτε έχουν δημιουργηθεί είτε αποτελούν άμεσες πολιτικές προτεραιότητες της Ε.Ε., οι οποίες σχηματίζουν ένα κρατικό μόρφωμα: κοινή οικονομική και νομισματική πολιτική, κεντρική διοίκηση (σε επιλεγμένα σημαντικά θέματα ως τώρα), Σύνταγμα, αστυνομία, και κοινή παρουσία προς τα έξω με ενιαία εξωτερική πολιτική και στρατό. Από την άλλη, υπάρχει η τάση να παρουσιαστεί η Ευρώπη ως μια ευρύτερη κοινωνία πολιτών που τους ενώνουν κοινά βιώματα και αξίες, μία ταυτότητα, και κυρίως ένα κοινό μέλλον –που αποτελεί από τους πιο ενοποιητικούς παράγοντες στην ιστορία των εθνών.²⁶ Υποστηρίζω, λοιπόν, ότι βλέπουμε στην Ε.Ε. ένα «ευρωπαϊκό» έθνος εν τη γενέσει, δηλαδή τη διαδικασία δημιουργίας έθνους που ανέφεραν οι μελετητές του εθνικισμού ως τώρα και την οποία γνωρίζαμε ή αποδεχόμασταν κυρίως σε θεωρητικό επίπεδο.

Μάλιστα, εκτός από τα κριτήρια που θέτουν οι ορισμοί που αναφέρθηκαν παραπάνω και εντοπίζονται και στην περίπτωση της Ε.Ε., διαπιστώνεται και ο –σε κάποιο βαθμό– παραλληλισμός με τις ιστορικές διεργασίες γένεσης των εθνικών κρατών που προαναφέρθηκαν. Δηλαδή, έχει ήδη δρομολογηθεί η διαδικασία δημιουργίας κράτους στην Ε.Ε., κυρίως λόγω οικονομικών διεργασιών

26. Όπως έχει δείξει ο Smith («The “Golden Age” and National Renewal», στο G. Hosking - G. Schopflin (επιμ.), *Myths and Nationhood*, Hurst & Co, Λονδίνο 1997), η ρητορική της «χρυσής εποχής» (του ένδοξου παρελθόντος θα λέγαμε) εστιάζει στο παρελθόν του έθνους αλλά και στο «λαμπρό μέλλον» που το περιμένει· αυτή η ρητορική αποτελεί από τους πιο σημαντικούς ενοποιητικούς παράγοντες ενός έθνους και η επίκλησή της είναι ιδιαίτερα σημαντική για τη συνοχή της ομάδας. Στην περίπτωση της Ε.Ε. η αναφορά στο παρελθόν είναι γενικόλογη και στηρίζεται σε μια αόριστη ρητορική περί αξιών και πολιτισμού που μοιράζονται τα ευρωπαϊκά έθνη (καθώς τα ιστορικά γεγονότα μάλλον υπογραμμίζουν τις διαφορές της Ευρώπης), εστιάζει όμως στο κοινό μέλλον των «ευρωπαϊκών λαών».

και αναγκαιοτήτων (που ξεκίνησε από την οικονομική συνεργασία σε συγκεκριμένους τομείς και έχει φτάσει στη δημιουργία ενιαίας ελεύθερης αγοράς, με σχεδιασμό σε κεντρικό επίπεδο που ξεπερνά τα επιμέρους κράτη) που έχουν προκαλέσει κατά την τελευταία δεκαετία την ανάγκη πολιτικής και κοινωνικής ενοποίησης. Έτσι, ο εθνικισμός στην Ε.Ε. φέρεται από ένα «ευρωπαϊκό κράτος» που αναπτύσσεται και αναζητά την «ολοκλήρωσή» του, δηλαδή τη νομιμοποίησή του μέσα από τον «λαό». Με αυτή την έννοια πρόκειται για μια τυπική εθνικιστική πορεία, εφόσον πληροί τις βασικές θεωρητικές προϋποθέσεις-κριτήρια και έχει σημαντικές ομοιότητες με «κλασικές» ιστορικές περιπτώσεις. Η μοναδικότητα και ιδιαιτερότητά της συνίσταται στο ότι η διαδικασία πολιτικής ολοκλήρωσης που περιγράφουμε συντελείται σε ένα πεδίο όπου υπάρχουν ήδη εγκαθιδρυμένα εθνικά κράτη –γεγονός που αποτελεί και μια επιπρόσθετη δυσκολία για το εγχείρημα αυτό.

Είναι αναγκαίο να προβούμε σε ορισμένες διευκρινιστικές επισημάνσεις καθώς εγείρονται πολλά ερωτήματα από ένα τέτοιο εγχείρημα. Κατά πρώτον, ένα «ευρωπαϊκό» εθνικό κράτος δεν υφίσταται προς το παρόν, ούτε είναι βέβαιο ότι θα μπορέσει να δημιουργηθεί στο μέλλον. Είναι όμως ορατή πλέον η τάση δημιουργίας του, όπως δείχνουν τα στοιχεία που ήδη παρουσιάσαμε. Δεύτερον, πρέπει να τονιστεί ότι αναφερόμαστε σε μια *τάση* δημιουργίας εθνικού κράτους στην Ε.Ε. Αυτό σημαίνει ότι σε αυτό το συμπέρασμα συνηγορούν η ανάλυση και επεξεργασία όλων των σχετικών δεδομένων. Δηλαδή, αυτή η τάση δεν καθορίζεται από καθένα από αυτά τα στοιχεία από μόνο του, καθώς μεμονωμένα δεν μπορούν να οδηγήσουν σε κανένα συμπέρασμα, αλλά από τον *συσχετισμό* και τον *συγχρονισμό* τους σε μια ιστορική περίοδο που προβάλλεται ως επιτακτική ανάγκη η λεγόμενη «πολιτική ολοκλήρωση της Ευρώπης». Υπογραμμίζουμε τον σχεσιακό τους χαρακτήρα, που συμπληρώνει τις προϋποθέσεις εντοπισμού της τάσης δημιουργίας εθνικού κράτους.

Μια ακόμη διευκρίνιση αφορά στη χρήση του όρου «εθνικό κράτος» και του μοντέλου που περιγράφεται. Τα δύο μοντέλα που συνήθως αναφέρονται στη σχετική βιβλιογραφία είναι το πολιτικό/πολιτειακό (civic) και το εθνοτικό (ethnic), διαχωρισμός ο οποίος αναφέρεται κυρίως στον τρόπο γέννησης του εθνικού κράτους αλλά και στο αξιακό μοντέλο που προβάλλεται.²⁷ Το ζητούμενο όμως

27. Δηλαδή, αν προηγείται το έθνος του κράτους ή αντιστρόφως, τόσο ιστορι-

στην προκειμένη περίπτωση δεν είναι αυτό, που θα ήταν και προφανές άλλωστε,²⁸ αλλά το μη προφανές που είναι η σταδιακή ανάδειξη εθνικών κριτηρίων στο πολιτικό πρόταγμα της Ε.Ε. Ας μην ξεχνάμε ότι ο επικρατών όρος «έθνος-κράτος» δεν αποτελεί παρά μια σύμβαση, με την έννοια ότι δεν εκφράζει την ιστορική πραγματικότητα (δηλαδή την ύπαρξη πραγματικών εθνών-κρατών) αλλά το κανονιστικό μοντέλο που προτείνει η εθνικιστική ιδεολογία.

Σε αυτό το πλαίσιο, αλλά και από την οπτική της παρούσας μελέτης, είναι αδιάφορο το μοντέλο διακυβέρνησης του κράτους που προτείνεται για τη λειτουργία της Ε.Ε., εάν δηλαδή αυτό θα είναι ομοσπονδιακό, συντακτικό ή άλλο. Αυτό γιατί το μοντέλο διακυβέρνησης δεν αλλάζει την ουσία της εθνικής νομιμοποίησης που μπορεί να επικαλεσθεί η Ε.Ε. ως κράτος και ταυτότητα «ομπρέλα», ούτε και την εκχώρηση των βασικών κρατικών αρμοδιοτήτων από τα επιμέρους κράτη-μέλη στο «ευρωπαϊκό» υπερ-κράτος. Για παράδειγμα, τόσο η Γερμανία, όσο και οι ΗΠΑ, η Βρετανία και ο Καναδάς αναφέρονται και λειτουργούν ως εθνικά κράτη παρόλες τις σημαντικές διαφοροποιήσεις που παρουσιάζουν τόσο μεταξύ τους όσο και με άλλα εθνικά κράτη. Έτσι, η χρήση του όρου «εθνικό κράτος» (national state) σε αυτό το άρθρο ακολουθεί την πρόταση του Smith,²⁹ ο οποίος τον έχει επιλέξει και τον χρησιμοποιεί αντί του κυρίαρχου «έθνος-κράτος» ακριβώς γι' αυτόν τον σκοπό: για να δείξει ότι με τον όρο εκφράζουμε την ιστορική πραγματικότητα των κρατών στη νεωτερικότητα και την εθνική τους σύσταση, αξίωση ή/και νομιμοποίηση και δεν χρησιμοποιείται στην κυριολεξία του.

γ. Ο λανθάνων εθνικισμός

Στη μέχρι τώρα ανάλυσή μας δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην παρουσίαση των στοιχείων που αφορούν στην ανάδειξη «ευρωπαϊκής ταυτότητας» και λιγότερη στα στοιχεία που αφορούν στη δημιουργία κράτους. Η επιλογή αυτή έγινε σκοπίμως διότι τα στοι-

κά όσο και αξιακά (βλ. γαλλικό και γερμανικό μοντέλο, που εστιάζουν στο πολιτικό κριτήριο της υπηκοότητας και στο κριτήριο της καταγωγής αντίστοιχα).

28. Στην περίπτωση της Ε.Ε. είναι προφανές ότι, αν θέλαμε να προσδιορίσουμε το μοντέλο εθνικού κράτους που αντιστοιχεί, αυτό θα ήταν το πολιτικό/πολιτειακό μοντέλο.

29. A.D. Smith, *Nations and Nationalism in a Global Era*, Polity Press, Cambridge 1995, σ. 86.

χεία που αφορούν στο κράτος είναι πιο συγκεκριμένα και έκδηλα. Η συζήτηση για το αν η Ε.Ε. είναι ένα υπερ-κράτος ή όχι έχει ανοίξει εδώ και καιρό. Ως εκ τούτου θεωρήσαμε πιο σημαντικό να ανακινήσουμε ένα θέμα που δεν έχει συμπεριληφθεί στη σχετική συζήτηση για την Ε.Ε. Πόσο μάλλον που περιλαμβάνει τον «Ιανό» του εθνικισμού, ο οποίος πρέπει να αναγνωριστεί σε όλα τα επίπεδα χωρίς να περιορίζεται στον παραδοσιακό χώρο των υπαρχουσών εθνικών κρατών και ταυτοτήτων.

Η ύπαρξη του πρώιμου αυτού εθνικισμού στην Ε.Ε. δεν είναι έκδηλη και, συνεπώς, δύσκολα αναγνωρίζεται. Αυτό οφείλεται σε δύο λόγους. Ο ένας είναι ότι, όπως αναφέρθηκε, ο εθνικισμός ταυτίζεται σχεδόν αποκλειστικά με ορισμένες αρνητικές συνέπειές του με αποτέλεσμα να παραγνωρίζεται η αρχική του διάσταση, αυτή της πολιτικής ιδεολογίας που προτείνει την ύπαρξη πολιτικής οντότητας για κάθε ξεχωριστή πολιτισμική κοινότητα. Ο άλλος είναι ότι η πρόθεση για την ανάδειξη του κοινού «ευρωπαϊκού» πολιτισμικού χώρου και της δημιουργίας, εν τέλει, «ευρωπαϊκού» έθνους δεν είναι πουθενά διακηρυγμένη ενώ, αντιθέτως, η επίσημη άποψη προβάλλει τη διατήρηση και τον σεβασμό των υπαρχουσών εθνικών κρατών και ταυτοτήτων. Εν τούτοις, φαίνεται ότι η μακρά πορεία του εθνικισμού ως κυρίαρχης ιδεολογίας στη νεωτερική Ευρώπη έχει εμποτίσει τη σκέψη των σχεδιαστών και φορέων της «ευρωπαϊκής ιδέας» σε τέτοιο βαθμό που, ακόμη και η πρόθεση της δημιουργίας μιας ειρηνικής Ευρώπης χωρίς εθνικισμούς συντελείται με βάση το καταρχήν εθνικιστικό πρότυπο της δημιουργίας εθνικού κράτους. Προφανώς αυτό οφείλεται στην αρκετά διαδεδομένη άποψη ότι μια πολιτική και οικονομική οντότητα δεν μπορεί να επιβιώσει αν δεν συνοδεύεται από την αφοσίωση και συναίσθηματική ταύτιση των ατόμων, οι οποίες εγγυώνται τη μακροπρόθεσμη δέσμευσή τους σε αυτήν.³⁰ Ενδεχομένως, αυτός να είναι και ένας επιπρόσθετος λόγος για την καταρχήν ανάδειξη του εθνικισμού και ίσως, επίσης, αυτή η άποψη να μην είναι λανθασμένη εν τέλει, όπως πολύ πειστικά υποστηρίζει η Schnapper.³¹ Σε κά-

30. Άποψη που έχουν υποστηρίξει οι M. Castells, ό.π., E. Suleiman, «Is democratic supranationalism a danger?», στο C.A. Kupchan (επιμ.), *Nationalism and Nationalities in the New Europe*, Cornell University Press, Ithaca 1995, η D. Schnapper, «Citizenship and national identity in Europe», *Nations and Nationalism*, τχ. 8(1), 2002, σ. 1-14, και άλλοι.

31. Η D. Schnapper (ό.π.) αναφέρεται στο άρθρο της στους λόγους για τους ο-

θε περίπτωση, πάντως, αυτό δεν αλλάζει τον ορισμό και την ουσία του εθνικισμού, όπως πολλοί και διακεκριμένοι επιστήμονες τον έχουν ορίσει.

Είναι αξιοσημείωτο ότι αυτός ο σχεδιασμός δεν ανταποκρίνεται στις περισσότερες περιπτώσεις σε μια συνειδητή προσπάθεια κατασκευής «ευρωπαϊκού» εθνικού κράτους αλλά είναι συχνά απόρροια της γαλούχησης σε ένα εθνικιστικό πρότυπο που θεωρεί ότι μια επιτυχής πολιτική ολοκλήρωση οφείλει να πληροί συγκεκριμένες προϋποθέσεις, όπως η ύπαρξη στρατού ή κοινής ταυτότητας. Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγούμαστε από το γεγονός ότι, ενώ ο εθνικισμός απαξιώνεται σε επίσημο και θεωρητικό επίπεδο και, ταυτόχρονα, οι πολιτικοί εκπρόσωποι δρουν και εργάζονται με γνώμονα το εθνικό συμφέρον των εθνικών κρατών που αντιπροσωπεύουν, δίνεται προτεραιότητα σε πολιτικές που οδηγούν στην ανάδειξη «ευρωπαϊκής ταυτότητας» και συνείδησης και, εν τέλει, στην οριοθέτηση ενός «ευρωπαϊκού» έθνους. Έτσι, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι υποστηρικτές της ευρωπαϊκής ενοποίησης είναι εθνικιστές, με την καθομιλουμένη έννοια του όρου· απεναντίας, διαφαίνεται ότι την αντιμετώπιζουν ως μια προοδευτική και εξελικτική διαδικασία που σκοπό έχει την εδραίωση της δημοκρατίας, την ανοχή και την ευημερία. Εντούτοις, τα χαρακτηριστικά που της προσδίδουν προέρχονται από την εθνικιστική διαδικασία που έχει λάβει χώρα μέσα στη νεωτερικότητα. Αξίζει να σημειωθεί ότι, ήδη από το 1996, ο Spiering έχει ασκήσει κριτική στους «ιδεαλιστές», όπως με κριτική διάθεση τους αποκαλεί, που θέλουν να αντικαταστήσουν τα επιμέρους ευρωπαϊκά κράτη με ένα υπερ-κράτος-έθνος της Ευρώπης, όπως φαίνεται από τις ρητορικές αναφορές στην «ευρωπαϊκή μας ταυτότητα», στην «πνευματική μας κληρονομιά, παράδοση και ιστορία», αλλά και στον «κοινό μας προορισμό».³²

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι περισσότεροι μελετητές αναφέρονται στην «ευρωπαϊκή ταυτότητα» ως μια υπερ-εθνική και μετα-εθνική ταυτότητα που θα υπάρξει συμπληρωματικά στις ήδη υπάρχουσες εθνικές ως πολιτική ταυτότητα των πολιτών της Ε.Ε. Αυτό είναι και το σημαντικότερο: κάθε αναφορά στην ευρωπαϊκή ταυ-

---

ποίους μια πολιτική οντότητα δεν μπορεί να επιβιώσει αν δεν έχει τη νομιμοποίηση των πολιτών της αλλά και την αφοσίωσή τους, αναφερόμενη και στο παράδειγμα της Ε.Ε.

32. M. Spiering, *ό.π.*, σ. 101.

τότητα εντάσσεται σε μια προσπάθεια απαλλαγής από τον εθνικισμό και τα προβλήματα που εγείρονται από τα πάθη των εθνικών ταυτίσεων. Όμως, ακόμη και ένα μοντέλο ταυτότητας που θα στηρίζεται στο πολιτικό μοντέλο υπηκοότητας ή «θεσμικού πατριωτισμού» (constitutional nationalism) σύμφωνα με τον Habermas, δηλαδή στην εθελούσια συμμετοχή σε μια δημοκρατική, ανεκτική κοινωνία που θα ενσωματώνει τους πάντες, δεν στερείται θεμελιακών προβλημάτων στην πράξη. Ένα βασικό πρόβλημα είναι ότι αυτό το μοντέλο δεν εγγυάται τη μη «παλινδρόμησή» του σε εθνικού τύπου ταυτίσεις: δηλαδή, την παλινδρόμηση σε έναν εθνικισμό που θα στηρίζεται σε αυτές τις αξίες αλλά θα τις αναδεικνύει σε εγγενή ευρωπαϊκά χαρακτηριστικά, σε έναν «ευρωκεντρισμό». Τα παραδείγματα της Γαλλίας, του Καναδά και των ΗΠΑ αποδεικνύουν ακριβώς αυτό: ότι η υπογράμμιση αυτών των αξιών δεν απομακρύνει απαραίτητως από τα προβλήματα των εθνικού τύπου ταυτίσεων και των εθνικισμών. Ένα άλλο πρόβλημα, όπως επισημαίνεται στη διεθνή βιβλιογραφία, είναι ότι «μια κοινωνία βασισμένη στις αξίες και τους θεσμούς της υπηκοότητας [citizenship] ... είναι στην πραγματικότητα τόσο απίθανη μορφή οργάνωσης όσο και εύθραυστη» εάν δεν εγείρει και τις συλλογικές ταυτίσεις που ικανοποιούν τα πάθη και τα συναισθήματα των ανθρώπων.³³ Γι' αυτό άλλωστε και η εμπέδωση μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας θεωρείται ενοποιητικός, αλλά και νομιμοποιητικός παράγοντας για την Ε.Ε.

Αυτές οι επισημάνσεις διαφωτίζουν και το αναπάντητο ως τώρα ερώτημα που αφορά τους σχεδιαστές και φορείς αυτού του εγχειρήματος. Η απάντηση απαιτεί τον διαχωρισμό των σχεδιαστών από τους φορείς –διαχωρισμός που είναι εννοιολογικός, καθώς στον σχεδιαστή αποδίδουμε ενσυνείδητη πρόθεση, ενώ στον φορέα όχι. Συνεπώς, από τη μία *δεν υπάρχουν* συγκεκριμένοι σχεδιαστές, με την έννοια ότι δεν προκύπτει μια *συνειδητή και συντονισμένη προσπάθεια κατασκευής εθνικού κράτους στην Ευρώπη*. Τα βήματα που διαγράφονται εντάσσονται σε μια πορεία που σκοπό έχει την εξέλιξη της Ευρώπης, με τα κριτήρια με τα οποία νοείται κάθε φορά αυτή η εξελικτική πορεία. Έτσι, έχει επισημανθεί η ανάγκη για την υλοποίηση προγραμμάτων που θα τονίσουν την πολιτισμική κληρονομιά της «Ευρώπης» και θα προωθήσουν τη συνεργασία των λαών της –εξ ου και η προτεραιότητα στην υλοποίηση προ-

33. D. Schnapper, ό.π., σ. 3.

γραμμμάτων όπως το Culture 2000 που προαναφέραμε. Αυτό που δεν έχει επισημανθεί είναι ότι αυτή η πορεία ενέχει στοιχεία που παραδοσιακά ορίζουν το φαινόμενο που ονομάζεται εθνικισμός και το μόρφωμα που ονομάζεται εθνικό κράτος. Η πρόθεση, δηλαδή, σχεδιασμού των προγραμμάτων και πολιτικών δεν φαίνεται να είναι η δημιουργία «ευρωπαϊκού» εθνικού κράτους, καθώς υπάρχουν ήδη τα επιμέρους έθνη και οι εθνικισμοί εντός της Ε.Ε. Όμως, πέραν της αρχικής πρόθεσης, η διαμόρφωση των προγραμμάτων και των πολιτικών δείχνει προς αυτή την κατεύθυνση. Με αυτόν τον τρόπο, όμως, η γνώση και εμπειρία διακεκριμένων επιστημόνων που μελετούν τον εθνικισμό εδώ και δεκαετίες παραμένει στη σφαίρα της «ακαδημαϊκής συζήτησης».

Από την άλλη, όμως, φορείς είναι οι κύρια εμπλεκόμενοι με οποιοδήποτε τρόπο στις πολιτικές αποφάσεις για την ενοποίηση της Ε.Ε., αλλά και στη διάχυση των σχετικών αποφάσεων και ιδεών. Οι σημαντικότεροι είναι οι πολιτικοί και οι διανοούμενοι. Σε πρώτο λόγο είναι οι πολιτικοί που εκπροσωπούν τα κράτη-μέλη στην Ε.Ε. καθώς είναι οι υπεύθυνοι για τον σχεδιασμό και την υλοποίηση των πολιτικών και προγραμμάτων καθώς και για τη δημόσια μετάδοση των σχετικών ιδεών. Αυτοί προωθούν τα βήματα που αναφέραμε παραπάνω, άλλοτε επειδή τα θεωρούν θετικά για την Ε.Ε. σε ένα γενικότερο πλαίσιο και άλλοτε για λόγους εθνικών συμφερόντων. Εξίσου σημαντική είναι και η θέση των διανοουμένων, ακαδημαϊκών κλπ., που είναι εξ ορισμού οι διαμορφωτές των κυρίαρχων ιδεολογιών. Παρατηρείται ότι στη συντριπτική πλειοψηφία τους ταυτίζονται πλήρως με το όραμα της «ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης» και τα βήματα που ήδη αναφέραμε, όπως φαίνεται από τις σχετικές δημόσιες τοποθετήσεις τους (συνέδρια, άρθρα, συζητήσεις). Έτσι, οι απόψεις τους είναι εξόχως σημαντικές στον βαθμό που στηρίζουν τις συγκεκριμένες πολιτικές και συμβάλλουν στην αποδοχή τους από τον ευρύτερο πληθυσμό. Άλλοι, δευτερεύοντες φορείς στην πορεία της «ευρωπαϊκής πολιτικής ολοκλήρωσης» είναι οι δημοσιογράφοι. Λόγω της θέσης τους ως φορείς του δημόσιου λόγου μετατρέπονται σε εκφραστές των κυρίαρχων ιδεολογιών και απόψεων. Να τονιστεί, βέβαια, ότι οι δημοσιογράφοι είναι δευτερεύοντες φορείς στον βαθμό που μεταφέρουν ή υιοθετούν τον λόγο των πολιτικών και των διανοουμένων (τους οποίους συχνά φιλοξενούν στον Τύπο και στην τηλεόραση), αλλά είναι πρωτίστης σημασίας καθώς χειρίζονται τα μέσα που μεταφέρουν

μαζικά τις πληροφορίες, τις απόψεις και, ενίοτε, τις ιδεολογίες στους πολίτες.

Στον βαθμό που οι περισσότεροι πολιτικοί και διανοούμενοι υιοθετούν και προωθούν αυτό το μοντέλο πολιτικής ολοκλήρωσης, συμβάλλουν στην ευρύτερη αποδοχή του και στην οριοθέτηση της σχετικής συζήτησης. Αναφορικά με τη δημόσια συζήτηση επί του θέματος, παρατηρείται μια πώλωση σε ακαδημαϊκό και πολιτικό επίπεδο. Συγκεκριμένα, παρατηρείται η ταύτιση «ευρωσκεπτικισμού» και «αντιευρωπαϊσμού»: δηλαδή η όποια κριτική, αμφισβήτηση ή και πεσιμιστική άποψη αναφορικά με την πορεία της Ε.Ε. κρίνεται ως διάθεση και πρόθεση εναντίωσης σε αυτήν και αξιολογείται αυτομάτως ως αντιδραστική. Μάλιστα, δεν αξιολογείται μόνο ως εναντίωση στην Ε.Ε. αλλά και σε κάθε έννοια που θεωρείται ότι η Ε.Ε. αντιπροσωπεύει: στην πρόοδο, στη συνεργασία, στη συμφιλίωση, στην καταπολέμηση του εθνικισμού! Όχι ότι αυτό δεν αληθεύει αρκετές φορές. Όμως το πρόβλημα είναι ότι η άσκηση κριτικής απέναντι στην Ε.Ε. κρίνεται ως *εξ ορισμού* αντιευρωπαϊκή διάθεση με άμεση συνέπεια την ουσιαστική παύση του διαλόγου. Από την άλλη, ο «φιλοευρωπαίος» κρίνεται από την υποστήριξη του στα σχέδια και την πορεία της Ε.Ε., όποια και αν είναι αυτά, υποστήριξη που τείνει να γίνεται χωρίς τη σχετική κριτική αξιολόγηση. Όμως, η έλλειψη κριτικής δύναται να απομακρύνει από τους πρωταρχικούς στόχους που έθετε η προοπτική της συνεργασίας των χωρών της Ευρώπης. Αυτή η πώλωση φυσικά δεν διευκολύνει τη δημιουργική ανταλλαγή απόψεων ανθρώπων που, κατά τα άλλα, έχουν κοινό ενδιαφέρον για την Ε.Ε. Επίσης, θυμίζει έναν ιδιότυπο «ευρωπαϊκό» πατριωτισμό όπου η κριτική απορρίπτεται ως εχθρότητα –όπως και στον εθνικισμό.

Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε ότι η «ευρωπαϊκή ολοκλήρωση» αποκτά μια εθνικιστική χροιά εξαιτίας της εθνικιστικής ιδεολογίας που υπάρχει διάχυτη και επηρεάζει νοοτροπίες και πρακτικές. Τα επιμέρους υποκείμενα (φορείς) διαχέουν με τη σειρά τους αυτή τη νοοτροπία και διαμορφώνουν τις σχετικές πολιτικές, όχι ως μια συστηματική προσπάθεια δημιουργίας «ευρωπαϊκού» εθνικού κράτους αλλά ασυνείδητα επηρεαζόμενα από την ιδεολογία αυτή που έχει διαποτίσει και κυριαρχήσει στη νεωτερικότητα. Η διαδικασία αυτή έχει ενισχυθεί κατά την τελευταία δεκαετία από τις διεθνείς εξελίξεις και τη μονομέρεια των ΗΠΑ που έχουν εντείνει την αίσθηση αναγκαιότητας της «ευρωπαϊκής ολο-

κλήρωσης» με τα στοιχεία που προαναφέραμε. Ειδικότερα, υπό το φως αυτών των εξελίξεων τα στοιχεία της πολιτικής ολοκλήρωσης που έχουν τεθεί στο επίκεντρο των σχετικών συζητήσεων και πρωτοβουλιών είναι αυτά της διαμόρφωσης ενιαίας φωνής της Ε.Ε., κυρίως στα θέματα εξωτερικής πολιτικής και παρουσίας της Ε.Ε. προς τα έξω, και της σύστασης της στρατιωτικής «δύναμης ταχείας δράσης». Όσον αφορά στην τελευταία, συνεπικουρούμενοι από την ανάλυση σχετικών διακηρύξεων (τις οποίες δεν αναφέρουμε εδώ λόγω προφανών περιορισμών χώρου), καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η στρατιωτική παρουσία αποτελεί για την ευρωπαϊκή, και όχι μόνο, ελίτ έκφραση ενότητας και δύναμης στο διεθνές γίγνεσθαι. Για παράδειγμα, ένας πολιτικός αναλυτής στο BBC ανέφερε ότι η «Ευρώπη» αδυνατεί να μεταφράσει την οικονομική της δύναμη σε πολιτική επιρροή στη διεθνή σκακιέρα και ο στρατός θα κάλυπτε αυτό το κενό.³⁴ Η άποψη πάντως ότι η παρουσία ενός ενιαίου «εθνικού» στρατού εμπεριέχει και συμπαρασύρει μια εικόνα εσωτερικής ενότητας και ταύτισης έχει προβληθεί ήδη από τον 16ο αιώνα, την εποχή δηλαδή που άρχισε η μετάβαση προς το κοσμικό, εθνικό κράτος.³⁵

Όσον αφορά στην ενιαία παρουσία της Ε.Ε. και στην εξωτερική πολιτική της, υπάρχει γενικά η εκφρασμένη άποψη ότι η Ε.Ε. πρέπει να αποκτήσει μια ενιαία και ισχυρή φωνή. Ο R. Prodi αναφέρει ότι «η Ευρώπη δεν θα πετύχει ... αν δεν δράσει ενωμένη», ενώ η Fontaine (πρώην πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου) δήλωσε ότι «υπάρχει μια ολοένα και αυξανόμενη επιθυμία να δούμε την Ευρώπη να μιλά με ενωμένη φωνή».³⁶ Αναρωτιέται, βέβαια, κα-

34. Robert Cottrell, BBC News On Line (UK), «A Euro Army: The Story So Far», 8/12/1999.

35. Όπως αναφέρει ο Γ. Ρούσης, ο Machiavelli, που έθετε ως βασικό του στόχο τη εθνική ενοποίηση της κατακερματισμένης Ιταλίας στις αρχές του 16ου αιώνα, απέδιδε «ιδιαίτερη σημασία στη δημιουργία τακτικού στρατού ο οποίος θα πρέπει να αντικαταστήσει τους μισθοφόρους, τόσο επειδή θα είναι πιο αποτελεσματικός όσο και επειδή ένας τέτοιος στρατός θα μπορέσει να αποτελέσει πόλο συνάντησης και συσπείρωσης των κοινωνικών δυνάμεων του ιταλικού έθνους, συμβάλλοντας έτσι στη διαμόρφωση συλλογικής συνείδησης η οποία...αποτελούσε τον απώτερο στόχο του Μακιαβέλι». Στο Γ. Ρούσης, *Το Κράτος: από τον Μακιαβέλι στον Βέμπερ*, Γκοβόστης, Αθήνα 1994, σ. 38-39.

36. R. Prodi, 2001, ό.π., και N. Fontaine, 2001, άρθρο στον διαδικτυακό τόπο που γίνεται η συζήτηση «The Future of Europe» [http://europa.eu.int/futurum/documents/contrib/cont241001_en.htm].

νείς, τι σημαίνει ενωμένη αν όχι τη δημιουργία ομοφωνίας και ομοιογένειας εν τέλει, αφού η Ε.Ε. είναι ήδη μια ένωση συνεργασίας και επικοινωνίας (σχεδόν πλήρης στην οικονομία). Και μάλιστα, ομοφωνίας που απαιτείται πλέον με κριτήρια εθνικής ενότητας. Ενδεικτικό αυτής της τάσης αποτελεί το γεγονός ότι τον Φεβρουάριο του 2003 ο πρόεδρος της Συνέλευσης για το Ευρωπαϊκό Σύμφωνο, Giscard d'Estaing, επέπληξε δημόσια τις χώρες που διαφοροποιήθηκαν ανοιχτά σχετικά με την πολιτική της Ε.Ε. έναντι του Ιράκ, λέγοντας ότι εσωτερικά μπορούν να έχουν όποιες απόψεις θέλουν αλλά προς τα έξω και σε θέματα εξωτερικής πολιτικής οφείλουν να έχουν μια ενιαία φωνή.³⁷ Παρατηρείται, λοιπόν, ότι η αντιπαράθεση ή, μάλλον, ο ανταγωνισμός, με τις ΗΠΑ οδηγεί σε ένα μοντέλο «αμερικανοποίησης» της Ε.Ε., δηλαδή στη δημιουργία ισχυρής κεντρικής διοίκησης στα σημαντικότερα θέματα με τη δυνατότητα επίκλησης της εθνικής ενότητας όποτε κρίνεται αναγκαίο. Επιπλέον, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η επίκληση του εξωτερικού ανταγωνιστή (των ΗΠΑ) έχει από πολλές πλευρές δράσει ενοποιητικά για τις ευρωπαϊκές ελίτ, με τρόπο που συχνά θυμίζει τον ρόλο της ύπαρξης εξωτερικού «εχθρού» για τη συνοχή και συσπείρωση των εθνικών κρατών –η σημασία του οποίου έχει επισημανθεί πολλάκις.

Τίθεται, βέβαια, το ερώτημα: ποιανού είναι αυτή η επιθυμία να εκφραστεί η Ε.Ε. με μια φωνή που αναφέρει ως αυτονόητη η Fontaine; Θα απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα με τη βοήθεια των επίσημων στατιστικών στοιχείων της Ε.Ε. Πρώτον, στο Ευρωβαρόμετρο 52 (1999)³⁸ μπορεί να δει κανείς ότι τα ζητήματα που αφορούν την Ε.Ε. ως θεσμό (τα όργανά της, τη διεύρυνση, την άσκηση εξωτερικής πολιτικής, κλπ.) είναι τελευταία σε προτεραιότητα για

37. *Ελευθεροτυπία*, 21/2/2003.

38. Οι πολιτικές της Ε.Ε. θεωρήθηκαν ως προτεραιότητες από τους πολίτες στα ακόλουθα ποσοστά: καταπολέμηση ανεργίας 90%, διατήρηση ειρήνης και ασφάλειας 89%, καταπολέμηση οργανωμένου εγκλήματος και εμπορίου ναρκωτικών 88%, καταπολέμηση φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού 87%, προστασία περιβάλλοντος 83%, διασφάλιση ανθρωπίνων δικαιωμάτων και δημοκρατικών αξιών 80%, προστασία καταναλωτή και ποιότητας εμπορευμάτων 80%, ενημέρωση πολιτών για την Ε.Ε. 70%, αποτελεσματική εφαρμογή του κοινού νομίσματος 60%, μεταρρύθμιση των θεσμών και οργάνων της Ε.Ε. 51%, εξασφάλιση της πολιτικής και διπλωματικής σημασίας της Ε.Ε. στη διεθνή σκηνή 50%, και διεύρυνση 28% (στο ΕΒ 52, Φθινόπωρο 1999, με τίτλο «Υποστήριξη των Προτεραιοτήτων της Ε.Ε.»).

τους πολίτες, οι οποίοι ενδιαφέρονται άμεσα για ζητήματα που άπτονται της ζωής και ευημερίας τους (ανεργία, εγκληματικότητα και ναρκωτικά, περιβάλλον, κλπ.). Οι απαντήσεις αυτές συνεπικουρούνται και από ένα έκτακτο ερωτηματολόγιο του 1996, σύμφωνα με το οποίο αν και η υποστήριξη για τη συμμετοχή στην Ε.Ε. από τις ελίτ που λαμβάνουν τις αποφάσεις φθάνει στο 92,2%, το ποσοστό ανέρχεται σε μόλις 48% για τους υπόλοιπους πολίτες.³⁹

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Εικόνα της συμμετοχής στην Ε.Ε.

	Ελίτ	Πολίτες
Καλή	92,2%	48%
Κακή	2,0%	15%
Ούτε καλή, ούτε κακή	3,9%	28%
Δεν ξέρω/δεν απαντώ	2,0%	9%

Πηγή: Top Decision Makers Survey, 1996 (έκτακτο Ευρωβαρόμετρο).

Διαφαιίνεται από τα παραπάνω, αλλά και άλλα στοιχεία, ότι υπάρχει μια διάσταση ανάμεσα στην «ευρωπαϊκή» ελίτ και τους πολίτες σχετικά με το «όραμα» της «πολιτικής ολοκλήρωσης της Ευρώπης». Αυτό παρατήρησε άλλωστε και ο Pingel στο βιβλίο του *The European Home*, ότι δηλαδή οι πολίτες της Ε.Ε. δεν την αντιλαμβάνονται ως μια «δική» τους οντότητα και υπάρχει η ανάγκη να ταυτιστούν οι πολίτες με αυτήν –παρατήρηση που ενυπάρχει και σε πολλά άρθρα για το θέμα.⁴⁰ Ενδεχομένως και η προτεραιότητα δημιουργίας ευρωπαϊκής συνείδησης και ταυτότητας στοχεύ-

39. Πρόκειται για έκτακτη έκδοση του Ευρωβαρόμετρου που πραγματοποιήθηκε μεταξύ Φεβρουαρίου και Μαΐου 1996 με τίτλο «Top Decision Makers Survey» [<http://www.europa.eu.int/comm/dg10/epo/eb-top/>]. Η σχετική ερώτηση διατυπώθηκε ως εξής: «Η συμμετοχή της χώρας σας στην Ε.Ε. είναι κάτι καλό, κακό, ή ούτε καλό ούτε κακό?». Στο πίνακα 1, ως «ελίτ» μεταφράστηκε η φράση «top decision makers», και ως «πολίτες» η λέξη «public».

40. Αποψη που εκφράζεται και στο αφιέρωμα του περιοδικού *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* για την Ε.Ε. (τχ. 20, Δεκέμβριος 2002) από την Μ. Μενδρινού («Η δυναμική αλλαγής στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση», σ. 11-40) και τον Λ. Τσουνάλη («Το χάσμα μεταξύ πολιτικής και οικονομίας», σ. 109-119), μεταξύ άλλων.

ει στο να επιλύσει αυτό το «πρόβλημα». Όμως η λύση που προτείνεται είναι εθνικιστικού περιεχομένου. Να σημειωθεί ότι, στην κλασική βιβλιογραφία που υποστηρίζει την εκ των υστέρων δημιουργία των εθνών από τα κράτη μέσω του εθνικισμού, ένα από τα κεντρικά επιχειρήματα εστιάζει στον ρόλο των ελίτ στην κατασκευή των εθνικών κρατών. Ο τρόπος δεν έχει ακριβώς προσδιορισθεί, αλλά η επιθυμία ή προσπάθεια της –πνευματικής, οικονομικής και πολιτικής– ελίτ θεωρείται ότι παίζει πρωταρχικό ρόλο στην «κατασκευή» εθνικών κρατών. Συνεπώς, το θέμα αυτό χρήζει περαιτέρω μελέτης.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Όλα τα παραπάνω καταδεικνύουν έναν πρώιμο ευρωπαϊκό εθνικισμό, έναν εθνικισμό εν τη γενέσει, όχι ακόμη έντονα παρόντα αλλά εν δυνάμει κυρίαρχο. Ο εθνικισμός αυτός δεν είναι ένας εθνικισμός των μαζών αλλά της «ευρωπαϊκής» ελίτ, όπως άλλωστε έχει συμβεί με τους περισσότερους εθνικισμούς στην ιστορία της νεότερης Ευρώπης, αλλά και εκτός αυτής. Όπως γνωρίζουμε από την ιστορία του εθνικισμού, η εθνικιστική ιδεολογία υιοθετήθηκε πρώτα από τις πολιτικές, οικονομικές και πνευματικές ελίτ κάθε υπό διαμόρφωση κράτους και στη συνέχεια «μεταδόθηκε» στον ευρύτερο πληθυσμό, ο οποίος σταδιακά ενεπλάκη στην κινητοποίηση για τη δημιουργία εθνικών κρατών –υπό την καθοδήγηση πάντοτε των ελίτ. Τα παραδείγματα της Ελλάδας, της Ιταλίας, της Γαλλίας και της Βρετανίας κατά τον 18ο και 19ο αιώνα, αλλά και της Ινδίας, του Πακιστάν, του Ισραήλ, κλπ. από τα τέλη του 19ου ως τα μέσα του 20ού αιώνα, είναι χαρακτηριστικά. Η γνώση αυτής της ιστορίας και οι σημαντικές μελέτες που έχουν γίνει γύρω από τον εθνικισμό τις τελευταίες δεκαετίες μας προσφέρουν τη δυνατότητα να αναγνωριστεί η τάση αυτή προτού εκδηλωθεί μαζικά. Γνωρίζοντας, επίσης, και τις πιθανές συνέπειες που μπορεί να έχει ο εθνικισμός εν γένει, θεωρώ ότι θα πρέπει να τον αναγνωρίσουμε και να τον απορρίψουμε προτού κυριαρχήσει και σε αυτό το μόρφωμα που ως διακηρυγμένο στόχο είχε την υπέρβαση των εθνικισμών.

Δεν έχει γίνει αναφορά στο παρόν άρθρο στο ερώτημα αν και υπό ποιες προϋποθέσεις μπορεί να πραγματοποιηθεί η «πολιτική ολοκλήρωση της Ευρώπης», δηλαδή αν είναι πιθανό να δημιουργη-

θεί στο άμεσο ή απώτερο μέλλον ένα «ευρωπαϊκό» κράτος ή και έθνος. Κάτι τέτοιο δεν ήταν στις προθέσεις μου, όχι γιατί το ερώτημα δεν είναι σχετικό αλλά γιατί η ανάλυσή του θα ξεπερνούσε τους προφανείς περιορισμούς του παρόντος άρθρου. Άλλωστε, στον βαθμό που τα στοιχεία και οι σχετικές αναλύσεις δείχνουν ότι δεν υφίσταται προς το παρόν κάτι τέτοιο, η σχετική συζήτηση πρέπει να ξεκινήσει από το ερώτημα αν διαφαίνεται αυτή η τάση, για να προχωρήσει αργότερα στην ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας αν είναι κάτι τέτοιο εφικτό.

Τα ζητήματα που προκύπτουν από το επίχειρημα που παρουσιάστηκε εδώ είναι πολλά και ενδιαφέροντα. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά την ανάδειξη μιας «ευρωπαϊκής ταυτότητας», υπάρχουν πολλά επιπρόσθετα στοιχεία από τη σχετική έρευνα τα οποία επιφυλάσσομαι να παρουσιάσω, εφόσον βεβαίως προκύψει το σχετικό ενδιαφέρον για τη συζήτηση αυτή. Προς το παρόν, το άρθρο αυτό περιορίστηκε στην απάντηση του ερωτήματος: ποιο είναι το νόημα και το περιεχόμενο της «πολιτικής ολοκλήρωσης της Ευρώπης», η απάντηση στο οποίο είναι ότι, η πολιτική ολοκλήρωση εμπεριέχει το πρόταγμα της δημιουργίας «ευρωπαϊκού» κράτους και ταυτότητας, που κρίνεται απαραίτητη για τη συνοχή και νομιμοποίηση αυτού του εγχειρήματος. Πρόταγμα που αποτελεί αξίωση της εθνικιστικής ιδεολογίας.

ΝΙΚΟΣ ΚΟΥΤΣΙΑΡΑΣ*

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΕΔΡΙΑ, ΟΠΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ: Η ΓΟΗΤΕΙΑ ΤΗΣ ΔΙΣΤΑΚΤΙΚΗΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗΣ

Σε αυτό το άρθρο συζητείται η συνεισφορά των θεωριών διακυβερνητικής διαπραγματεύσεως και ορθολογικής θεσμικής επιλογής στη μελέτη του θεσμού της Προεδρίας του Συμβουλίου Ε.Ε. και προσφέρεται μια εξήγηση της (διαπιστωμένης) διαφοροποίησης της πραγματικής επιρροής της Προεδρίας μεταξύ των διαφορετικών δομών λήψης αποφάσεων. Η εμπειρική ανάλυση του έργου της τέταρτης ελληνικής Προεδρίας (πρώτο εξάμηνο του 2003) στους τομείς της απασχόλησης και της κοινωνικής πολιτικής παρέχει σαφή υποστήριξη στις θεωρητικές υποθέσεις. Υποδεικνύει, ειδικότερα, την εμμονή της ελληνικής Προεδρίας στην προώθηση των εθνικών προτιμήσεων για κοινωνική Ευρώπη και, κατά τούτο, την προσήλωσή της στο εγχώριο μοντέλο διστακτικής μεταρρύθμισης του κοινωνικού κράτους και της αγοράς εργασίας. Μερικώς ως αποτέλεσμα αυτής της εμμονής, η ελληνική Προεδρία απέτυχε στον μεσολαβητικό ρόλο της και δεν ανέλαβε επικοδομητικές πρωτοβουλίες.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κατ' εφαρμογή του συστήματος εναλλαγής –που εκτενώς αναθεωρείται από την υπό επικύρωση συνταγματική συνθήκη– η Ελλάδα κλήθηκε, το πρώτο εξάμηνο του 2003, να ασκήσει, για τέταρτη φορά, τα καθήκοντα της Προεδρίας του Συμβουλίου της Ε.Ε. Χωρίς αμφιβολία, η τέταρτη ελληνική Προεδρία βρήκε τη χώρα σε μια πολύ διαφορετική θέση σε σύγκριση με τις προηγούμενες τρεις Προεδρίες, θέση «κανονικού» και, μάλιστα, ένθερμου και αφοσιωμένου εταίρου που ελάχιστα, εάν όχι διόλου, θύμιζε το παρελθόν του

* Ο Νίκος Κουτσιαράς είναι ειδικός επιστήμων στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

σκεπτικισμού και, συχνά, της αμοιβαίας καχυποψίας.¹ Την ίδια στιγμή, όμως, η τέταρτη ελληνική Προεδρία κλήθηκε να ασκήσει τα καθήκοντά της εν μέσω δύο μειζόνων διαταράξεων του κοινοτικού συστήματος συνεργασίας, δηλαδή του πολέμου στο Ιράκ και της οικονομικής στασιμότητας και ύφεσης.

Είναι ευνόητο ότι το ζήτημα του Ιράκ, ιδίως η πολεμική κλιμάκωσή του, επηρέασε δραματικά τις εξελίξεις στην Ε.Ε. και επιφύλαξε στην ελληνική Προεδρία βαρύ πολιτικό και διαχειριστικό φορτίο. Κατά συνέπεια, είναι επίσης ευνόητο πως, εκ των πραγμάτων, μικρότερο πολιτικό κεφάλαιο απέμενε να επενδυθεί στην προώθηση της εφαρμογής της στρατηγικής της Λισαβόνας, που περιλαμβανόταν μεταξύ των κύριων θεμάτων της ημερήσιας διάταξης της ελληνικής Προεδρίας –μαζί με την ολοκλήρωση των εργασιών της Ευρωπαϊκής Συνέλευσης και την προετοιμασία για την ομαλή ένταξη των δέκα νέων κρατών-μελών. Η ελληνική Προεδρία, άλλωστε, είχε την ευθύνη της προετοιμασίας και διεξαγωγής της ετήσιας εαρινής συνόδου του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, έργο της οποίας ήταν η αποτίμηση της προόδου και η διαμόρφωση νέων κατευθύνσεων σχετικά με την υλοποίηση της στρατηγικής της Λισαβόνας και των συνιστωσών διαδικασιών συντονισμού της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής. Και είναι, μάλιστα, ειρωνικό πως η έναρξη των εχθροπραξιών στο Ιράκ συνέπεσε με την έναρξη του εαρινού Ευρωπαϊκού Συμβουλίου (20/3/2003), στις Βρυξέλλες και, ασφαλώς, επηρέασε δραματικά το κλίμα διεξαγωγής του.

Την ίδια περίοδο, όμως, η Ευρώπη δοκιμαζόταν από οικονομική στασιμότητα, αδυναμία δημιουργίας θέσεων εργασίας, διατήρηση υψηλών ποσοστών ανεργίας και επιδείνωση της δημοσιονομικής κατάστασης σε αρκετά κράτη-μέλη, δηλαδή δοκιμαζόταν από περιστάσεις που, εκτός των άλλων, επηρέαζαν ανασταλτικά την εφαρμογή της στρατηγικής της Λισαβόνας και, ιδίως, δυσχέραιναν την προώθηση οικονομικών και κοινωνικών μεταρρυθμίσεων. Πράγματι, ο ρυθμός αύξησης του προϊόντος της Ε.Ε.-15 καθηλώθηκε, το

1. Βλ. G. Pagoulatos, «Greece, the European Union and the 2003 Presidency», Research Paper No 21, <http://www.notre-europe.asso.fr>, 2002 και Γ. Παγουλάτος - Σπ. Μπλαβούκος, *Η τελευταία ελληνική προεδρία. Η Ελλάδα στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και οι τέσσερις ελληνικές προεδρίες της Ε.Ε.*, Παπαζήσης, Αθήνα 2004. Για την τρίτη ελληνική Προεδρία, βλ. Ν. Φραγκάκης - Α.Δ. Παπαγιαννίδης - Ρ. Αποστολίδου (επιμ.), *Η τρίτη ελληνική προεδρία του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Εστία-ΕΚΕΜΕ-ΤΕΡΣΑ, Αθήνα 1994.

2002, στο 1%, έναντι 1,6% το 2001 και 3,5% το 2000. Το οικονομικό κλίμα στην Ευρώπη, ιδίως στην ευρωζώνη (Ε.Ε.-12), έγινε ακόμη δυσμενέστερο κατά τη διάρκεια των δύο πρώτων τρίμηνων του 2003, όταν η στασιμότητα του πρώτου τριμήνου (0% αύξηση του Ε.Ε.-12 ΑΕΠ σε σχέση με το τελευταίο τρίμηνο του 2002) μεταβλήθηκε, το δεύτερο τρίμηνο, σε ύφεση (-0,1% αύξηση του Ε.Ε.-12 ΑΕΠ σε σχέση με το πρώτο τρίμηνο του 2003).² Διόλου παράδοξα, κατά συνέπεια, ο ρυθμός αύξησης της απασχόλησης στην Ε.Ε.-15 σχεδόν μηδενίστηκε το τελευταίο τρίμηνο του 2002 και σε ετήσια βάση δεν υπερέβη το 0,5%, έναντι 1,2% το 2001 και 2% το 2000, ενώ ισχνή παρέμεινε η τάση ανάκαμψης της απασχόλησης κατά το 2003, με τον ρυθμό αύξησής της να φθάνει το 0,3%.³ Από την άλλη πλευρά, η τάση μείωσης της ανεργίας στην Ε.Ε.-15, κατά τη διάρκεια της περιόδου 1997-2001, αναχαιτίστηκε και αντιστράφηκε το 2002, όταν το ποσοστό ανεργίας ανήλθε σε 7,7%, έναντι 7,4% το 2001. Το 2003 το ποσοστό ανεργίας στην Ε.Ε.-15 έφθασε το 8,1% –ανταγκλώντας σε μεγάλο βαθμό τα επιμόνωσ υψηλά ποσοστά ανεργίας στις μεγαλύτερες οικονομίες της ηπειρωτικής Ευρώπης.

Στο παρόν άρθρο διερευνώνται ο ρόλος και η δραστηριότητα της ελληνικής Προεδρίας στους τομείς της απασχόλησης και της κοινωνικής πολιτικής και επιχειρείται η κριτική αποτίμηση του σχετικού έργου της. Από θεωρητική άποψη, το άρθρο εδράζεται και, ταυτοχρόνως, φιλοδοξεί να συμβάλει στην πρόσφατη βιβλιογραφία σχετικά με τον θεσμό της Προεδρίας, που μεθοδολογικά εμπνέεται από και αναλυτικά συμπληρώνει τις θεωρίες διακυβερνητικής διαπραγμάτευσης και ορθολογικής θεσμικής επιλογής. Ασφαλώς, η πρόκριση ενός σαφώς περιορισμένου πεδίου εμπειρικής έρευνας διαφέρει από τη συνήθη εμπειρική στρατηγική και, κυρίως, από την πρακτική συνολικής αποτίμησης της δράσης των Προεδριών,⁴ ενδεχομένως δημιουργώντας επιφυλάξεις ως προς τη

2. Commission EC, «Quarterly Report on the Euro Area», τόμ. 3, τχ. 1, 2004.

3. Commission EC, *Employment in Europe 2003: Recent Trends and Prospects*, Office for the Official Publications of the European Communities, Λουξεμβούργο 2003 και Commission EC, *Employment in Europe 2004: Recent Trends and Prospects*, Office for the Official Publications of the European Communities, Λουξεμβούργο 2004.

4. Για παράδειγμα, βλ. D. Dimitrakopoulos - A. Passas, «The Greek Presidency: In the Shadow of War», *Journal of Common Market Studies*, τόμ. 42, Annual Review, 2004, σ. 43-46· βλ. επίσης O. Elgström (επιμ.), *European Union Council Presidencies: A Comparative Perspective*, Routledge, Λονδίνο 2003 και Γ. Παγουλάτος - Σπ. Μπλαβούκος, ό.π.

γενίκευση των συμπερασμάτων της ανάλυσης. Δεν παύει, όμως, να διευκολύνει τον διευδυντικότερο έλεγχο των θεωρητικών υποθέσεων. Πολύ περισσότερο, ίσως, η επιλογή των τομέων της απασχόλησης και της κοινωνικής πολιτικής, ως πεδίο εμπειρικής έρευνας, αποκτά αυξημένη συνάφεια, δεδομένου ότι αμφότεροι οι τομείς πολιτικής περιλαμβάνονται στη μεταρρυθμιστική στρατηγική της Λισαβόνας, η επιτάχυνση εφαρμογής της οποίας καταλάμβανε, όπως ειπώθηκε, κορυφαία θέση στην ημερήσια διάταξη της ελληνικής Προεδρίας.

2. ΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η εισαγωγή και σταδιακή ενδυνάμωση του θεσμού της Προεδρίας του Συμβουλίου της Ε.Ε. συναρτώνται με την ενίσχυση του ρόλου των (δια)κυβερνητικών δρώντων, πρωτίστως του Συμβουλίου, και την επέκταση των διακυβερνητικών μορφών συνεργασίας και διακυβέρνησης της Ε.Ε.⁵ Ο ρόλος της Προεδρίας περικλείει τις λειτουργίες οργάνωσης, διαχείρισης, διαμόρφωσης –για την ακρίβεια συμμετοχής στη διαμόρφωση– της ημερήσιας διάταξης, μεσολάβησης και αντιπροσώπευσης. Και αν, αρχικώς, η λειτουργία της αντιπροσώπευσης του Συμβουλίου, ιδίως στις σχέσεις του με τους λοιπούς κοινοτικούς θεσμούς, είχε τη μεγαλύτερη σχετική σημασία,⁶ μοιραία ήταν η συνεχής αύξηση της σημασίας των λειτουργιών μεσολάβησης και καθορισμού της ημερήσιας διάταξης, που, από κοινού με εκείνη της εξωτερικής αντιπροσώπευσης της Ε.Ε., στοιχειοθετούν τον πολιτικό, ενδεχομένως ηγετικό, ρόλο της Προεδρίας και, ως εκ τούτου, επιφυλάσσουν στο κράτος-μέλος που την ασκεί κύρος και μεγαλύτερη της συνήθους παρουσία του στην ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή.⁷

Πάντως, η ακαδημαϊκή βιβλιογραφία σχετικά με τον ρόλο της Προεδρίας παρέμενε, τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα, προσανατολι-

5. G. de Bassompierre, *Changing the Guard in Brussels: An Insider's View of the EC Presidency*, Praeger, Νέα Υόρκη 1988 και E. Kirchner, *Decision-Making in the European Community: The Council Presidency and European Integration*, Manchester University Press, Manchester 1992.

6. M. Westlake, *The Council of the European Union*, Cartermill, Λονδίνο 1995.

7. P. Sherrington, *The Council of Ministers: Political Authority in the European Union*, Pinter, Λονδίνο 2000.

σμένη σε περιγραφικές προσεγγίσεις και εμπειρικές μελέτες,⁸ συνήθως αφορμώμενες από διαφορετικές εκδοχές της θεσμικής θεώρησης του κοινοτικού συστήματος συνεργασίας. Σε αυτό το πλαίσιο, η εισαγωγή και εξέλιξη του θεσμού της Προεδρίας συνδέονται με την εκπλήρωση λειτουργικών αναγκών, ενώ κοινή λίγο-πολύ είναι η διαπίστωση ότι, ως αποτέλεσμα των τυπικών και άτυπων κανόνων και περιορισμών, η άσκηση των καθηκόντων της μεσολάβησης και της (συν-) διαμόρφωσης της ημερήσιας διάταξης δεν συνεπάγεται αύξηση της αποτελεσματικής ισχύος του κράτους-μέλους που κατέχει την Προεδρία ούτε, επομένως, ευνοεί την ικανοποίηση των ίδιων συμφερόντων (του) και των εγχώριων προσδοκιών.⁹ Υποστηρίζεται, ακόμη, ότι οι προθέσεις προώθησης ιδιοτελών επιδιώξεων από πλευράς του προεδρεύοντος κράτους-μέλους, συχνά αναχαιτίζονται εξαιτίας της εκδήλωσης εξωτερικών γεγονότων που επιτάσσουν άμεση αντίδραση και, επομένως, καλούν στην ανακατανομή των διαθέσιμων διαχειριστικών πόρων.¹⁰ Η φράση “*responsabilité sans pouvoir*” (του Jean-Louis Dewost),¹¹ εύγλωττα συνοψίζει την κρατούσα, λίγο-πολύ, αντίληψη σχετικά με τον ρόλο και, ιδίως, την αποτελεσματική επιρροή της Προεδρίας.

Μολαταύτα, η εμπειρική ανάλυση, κυρίως η πρόσφατη συγκριτική εμπειρική έρευνα, θέτει υπό σοβαρή αμφισβήτηση την κρατούσα αντίληψη. Συγκεκριμένα, τα εμπειρικά ευρήματα υποδεικνύουν πως οι κυβερνήσεις των κρατών-μελών εκμεταλλεύονται το αξίωμα της Προεδρίας προκειμένου να προωθήσουν τα εθνικά συμφέροντά τους και, επίσης, ότι αυτό το πρότυπο συμπεριφοράς ακολουθείται με συνέπεια, ενώ δεν διαφέρει μεταξύ μεγάλων και μικρών κρατών-μελών –επομένως, δεν εξαρτάται απλώς από τη σχετική ισχύ του προεδρεύοντος κράτους-μέλους– ούτε συναρτάται με τη διαθεσιμότητα διαχειριστικών πόρων.¹²

Από την άλλη πλευρά, παρά την απουσία ρητής ενσωμάτωσης

8. Για παράδειγμα, βλ. E. Kirchner, *ό.π.*

9. Για παράδειγμα, βλ. G. de Bassompierre, *ό.π.* και F. Hayes-Renshaw - H. Wallace, *The Council of Ministers*, Macmillan, Λονδίνο 1997.

10. F. Hayes-Renshaw - H. Wallace, *ό.π.* και Γ. Παγουλάτος - Σπ. Μπλαβούκος, *ό.π.*

11. Όπως αναφέρεται στο J. Tallberg, «The agenda-shaping powers of the EU Council Presidency», *Journal of European Public Policy*, 10 (1), 2003, σ. 1-19 (σ. 3).

12. R. Bengtsson - O. Elgstrom - J. Tallberg, «Silencer or Amplifier? The EU Presidency and the Nordic countries», *Scandinavian Political Studies*, 3, Σεπτέμβριος 2004, σ. 311-339 και O. Elgström, *ό.π.*

του θεσμού της Προεδρίας στα σύγχρονα διακυβερνητικά υποδείγματα,¹³ η θεμελίωση των τελευταίων στις θεωρίες διακυβερνητικής διαπραγμάτευσης και ορθολογικής θεσμικής επιλογής προσέφερε τη μεθοδολογική βάση για την ανάπτυξη θεωρητικώς συγκροτημένων προσεγγίσεων του θεσμού αυτού. Στο πλαίσιο των τελευταίων, ο θεσμός της Προεδρίας ανταποκρίνεται σε λειτουργικές ανάγκες της Ε.Ε., η πολιτική επιρροή του αντισταθμίζει τη μείωση της αξιοπιστίας και της ουδετερότητας –δηλαδή τη μεροληψία προς όφελος των υπερεθνικών δομών– της Επιτροπής, ενώ η εναλλαγή των κρατών-μελών στο αξίωμα εγγυάται τη μεταξύ τους διανομή των χρονικώς περιορισμένων, σε κάθε περίπτωση, οφελών.¹⁴ Πράγματι, όπως υποστηρίζεται, τόσο η λειτουργία της διαμόρφωσης της ημερήσιας διάταξης, όσο και εκείνη της μεσολάβησης προσφέρουν στην κυβέρνηση του προεδρευόντος κράτους-μέλους δυνατότητες ενίσχυσης της αποτελεσματικής επιρροής του, ως αποτέλεσμα της σχεδόν αποκλειστικής προικοδότησης της Προεδρίας με σπάνιους πόρους ή/και προνομιακά μέσα δράσης.

Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά τη διαμόρφωση της ημερήσιας διάταξης (agenda-shaping), είναι γεγονός ότι η στενά εννοούμενη λειτουργία καθορισμού της (agenda-setting) επιφυλάσσει ελάχιστους, ενδεχομένως, βαθμούς ελευθερίας στο προεδρευόν κράτος-μέλος. Τούτο είναι αποτέλεσμα, αφενός, της επιταγής στενής συνεργασίας της Προεδρίας με την Επιτροπή,¹⁵ αφετέρου, της κληροδότησης θεμάτων από την προηγούμενη Προεδρία και, τέλος, κατόπιν των διευθετήσεων που συμφωνήθηκαν στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Σεβίλλης (Ιούνιος 2002), της υποχρέωσης κατάρτισης ετήσιων προγραμμάτων εργασίας, συνυφασμένων με πολυετή στρατηγικά προγράμματα – πράγμα που συνεπάγεται περαιτέρω αύξηση της επιρροής του Συμβουλίου.¹⁶ Παρόλα αυτά, το προεδρευόν κράτος-μέλος δεν παύει να διατηρεί το προνόμιο –ή να αποφεύγει ενсу-

13. Για παράδειγμα, A. Moravcsik, *The Choice for Europe: Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht*, Cornell University Press, Ithaca/UCL Press, Λονδίνο 1998.

14. P. Sherrington, *ό.π.* και J. Tallberg, «Delegation to supranational institutions: why, how, and with what consequences?», *West European Politics*, 25 (1), 2002, σ. 23-46.

15. Ιδίως στα θέματα του καλούμενου πρώτου πυλώνα.

16. P. Ludlow, «The Greek Presidency», Briefing Note No 9, Euro Comment, Βουξέλλες 2002. Σημειώνεται ότι η τέταρτη ελληνική Προεδρία είναι η πρώτη που ασκείται στο πλαίσιο των νέων διευθετήσεων.

νείδητα τη χρήση αυτού του προνομίου— έγερσης θεμάτων και πρόκλησης συζητήσεων, ιδίως στο πλαίσιο των διαφοροτικού επιπέδου άτυπων συναντήσεων. Πολύ περισσότερο, όμως, το προεδρεύον κράτος-μέλος διατηρεί ικανό έλεγχο στη διαμόρφωση της ημερήσιας διάταξης, μέσω των λειτουργιών διάρθρωσής της (agenda-structuring) και διαγραφής από αυτήν (agenda exclusion). Με άλλα λόγια, η Προεδρία διατηρεί τα προνόμια —ή αποφεύγει ενσυνείδητα τη χρήση τους— αναβάθμισης ή υποβάθμισης θεμάτων, καθώς και αναβολής της συζήτησης θεμάτων ή/ και της λήψης αποφάσεων, είτε αποφεύγοντας να ανοίξει φακέλους είτε προτείνοντας σαφώς μη αποδεκτούς συμβιβασμούς.¹⁷

Σε ό,τι αφορά τη λειτουργία της μεσολάβησης, ο ρόλος της Προεδρίας έγκειται, κατά μείζονα λόγο, στην άρση των αδιεξόδων που, πολύ συχνά, εμφανίζονται στην κοινοτική διαδικασία λήψης αποφάσεων. Η θεσμική ισχύς της Προεδρίας και, επομένως, τόσο η αποτελεσματικότητα του ρόλου της ως μεσολαβητή, όσο και η δυνατότητα του προεδρεύοντος κράτους-μέλους να προωθήσει το ίδιο συμφέρον, ανάγονται στην κατοχή πόρων και μέσων, μεταξύ των οποίων ιδιαίτερη σημασία προσλαμβάνουν: πρώτον, η ασύμμετρη πληροφόρηση για τις ακριβείς εθνικές προτιμήσεις και, δεύτερον, ο έλεγχος της διαδικασίας λήψης αποφάσεων. Η ασύμμετρη πληροφόρηση (προς όφελος) της Προεδρίας είναι, με τη σειρά της, απόρροια της υποστήριξης που παρέχει η Γραμματεία του Συμβουλίου και ενισχύεται, επίσης, μέσω των διμερών συζητήσεων μεταξύ Προεδρίας και κάθε κράτους-μέλους. Ο έλεγχος της διαδικασίας λήψης αποφάσεων ανάγεται τόσο στο δικαίωμα καθορισμού του ρυθμού και της μορφής των διαπραγματεύσεων, όσο και στο δικαίωμα διαμόρφωσης και εισαγωγής πρότασης συμβιβασμού (Presidency compromise). Ευνόητο είναι, ασφαλώς, ότι η Προεδρία ασκεί τον μεσολαβητικό ρόλο της εντός πλαισίου περιορισμών που συνίστανται, αφενός, στους γενικούς τυπικούς κανόνες, κατά κύριο λόγο τους κανόνες λήψης αποφάσεων και, αφετέρου, σε άτυπους κανόνες συμπεριφοράς, ιδίως την ουδετερότητα και αμεροληψία και την επιδίωξη αποτελεσματικής συμβολής/μεσολάβησης (effectiveness).¹⁸

17. J. Tallberg, «The agenda-shaping powers of the EU Council Presidency», ό.π.

18. J. Tallberg, «The Power of the Presidency: Brokerage, Efficiency, and Distribution in EU Negotiations», *Journal of Common Market Studies*, τόμ. 42 (5), 2004, σ. 999-1022.

Μπορεί παρόμοιοι περιορισμοί της θεσμικής ισχύος της Προεδρίας να καθιστούν δυσχερέστερη την προσέγγιση συμφωνιών που περικλείουν μέγιστα διανεμητικά οφέλη για το κράτος-μέλος που ασκεί την Προεδρία ή, ιδωμένο από την άλλη όψη, να αντιμάχονται το ενδεχόμενο αναβολής συμφωνιών που του αποφέρουν μικρά διανεμητικά οφέλη. Άλλωστε, στο πλαίσιο της διακυβερνητικής διαπραγμάτευσης, διαμορφώνεται ένα φάσμα αποτελεσματικών (efficient) εκβάσεων, δηλαδή συμφωνιών που ικανοποιούν το κριτήριο Pareto, κάθε μία των οποίων, όμως, συνεπάγεται διαφορετική διανομή των οφελών της μεταξύ των κρατών-μελών.¹⁹ Μολαταύτα, η Προεδρία, αξιοποιώντας τους σπάνιους πόρους και τα μέσα που έχει στη διάθεσή της, επιδιώκει την προσέγγιση εκείνης της συμφωνίας που αποφέρει σε αυτήν τα μέγιστα διανεμητικά οφέλη. Χωρίς αμφιβολία, το μέγεθος των διανεμητικών οφελών εξαρτάται, μεταξύ άλλων, από την αποτελεσματική επιρροή των τυπικών και άτυπων περιορισμών, από τους οποίους, όμως, οι δεύτεροι είναι ρευστότεροι και, πιθανότατα, εκτεθειμένοι σε χειρισμούς της Προεδρίας. Αναμφίβολα, επίσης, η έκφραση και, ιδίως, η αποδοτικότητα της ιδιοτελούς συμπεριφοράς του προεδρεύοντος κράτους-μέλους συναρτώνται με τη διασπορά των εθνικών προτιμήσεων και, επομένως, με τις πιθανότητες σχηματισμού νικηφόρων συμμαχιών (winning coalitions) με τη συμμετοχή της Προεδρίας.

Όπως και να 'χει, πάντως, η πραγματική επιρροή της Προεδρίας δεν έχει αποδειχθεί ταυτόσημη μεταξύ των διαφορετικών πλαισίων/δομών λήψης αποφάσεων.²⁰ Ωστόσο η θεωρητική έρευνα δεν έχει, μέχρι σήμερα, προσφέρει συστηματική εξήγηση της διαφοροποίησής της. Στις επόμενες γραμμές διατυπώνονται ορισμένες σκέψεις που αφορούν στα θέματα του πρώτου πυλώνα και ενδεχομένως, συνιστούν ένα πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση. Είναι, λοιπόν, κατανοητό ότι τόσο η πρωτοβουλιακή δράση, όσο και η λυσιτελής μεσολάβηση της Προεδρίας δοκιμάζονται διαφορετικά μεταξύ των επιμέρους θεματικών περιοχών της ευρωπαϊκής πολιτικής και, ιδίως, στο εσωτερικό των τελευταίων, μεταξύ άλλων ως αποτέλεσμα των διαφορών ως προς το επίπεδο εξουσίας των κοι-

19. Βλ. Moravcsik, *ό.π.*, σ. 50-54. Η έννοια της αποτελεσματικότητας δηλώνει μετατόπιση προς μια γραμμή/όριο Pareto και η έννοια της διανομής δηλώνει μετακίνηση επ' αυτής της γραμμής. Στην πράξη, βεβαίως, αποτελεσματικότητα και διανομή είναι, συνήθως, στενά συσχετισμένες.

20. J. Tallberg, «The agenda-shaping powers of the EU Council Presidency», *ό.π.*

νοτικών θεσμών ή, αλλιώς, ως προς το ουσιώδες περιεχόμενο και τη θεσμική –με έμφαση στη νομική διάσταση– υφή του καθεστώτος συντονισμού της πολιτικής των κρατών-μελών. Άλλο τόσο, όμως, διαφορετικά σχηματίζονται τα κίνητρα ιδιοτελούς αξιοποίησης των πόρων και μέσων που έχει στη διάθεσή της.

Συγκεκριμένα, υποστηρίζεται ότι η σημασία της πρωτοβουλιακής δράσης και η κρισιμότητα του μεσολαβητικού ρόλου της Προεδρίας, αλλά και τα κίνητρα –για την ακρίβεια, οι αποδόσεις– ιδιοτελούς αξιοποίησης των θεσμικών πόρων της, διογκώνονται όσο η διαπραγμάτευση μετατοπίζεται προς περιοχές και θέματα πολιτικής που διέπονται από νομικώς δεσμευτικές και ουσιωδώς βαθύτερες μορφές συντονισμού της πολιτικής των κρατών-μελών. Θέματα πολιτικής που συνήθως απαιτούν μεγαλύτερες προσαρμογές των εγχώριων θεσμών και πολιτικής και, κατά τούτο, προοιωνίζονται υψηλότερο κόστος συμμόρφωσης –οικονομικό, πολιτικό, θεσμικό. Τουναντίον, τόσο η κρισιμότητα των πρωτοβουλιών και, ιδίως, του μεσολαβητικού ρόλου της Προεδρίας, όσο και τα κίνητρα ιδιοτελούς αξιοποίησης των θεσμικών πόρων της, τείνουν να μειώνονται όταν η διαπραγμάτευση μετατοπίζεται σε περιοχές και θέματα πολιτικής όπου η δικαιοδοσία της Κοινότητας δεν αφορά παρά στην υποστήριξη της δράσης των κρατών-μελών, τα οποία κατά συνέπεια, διατηρούν τον έλεγχο της λήψης αποφάσεων. Δηλαδή, περιοχές και θέματα πολιτικής όπου ο συντονισμός στο επίπεδο της Ε.Ε. έχει ήπιο/χαλαρό (soft) μάλλον, παρά νομικώς δεσμευτικό χαρακτήρα. Είναι, επομένως, κατανοητό ότι η επίτευξη συμβιβασμών τείνει να είναι ευχερέστερη προκειμένου για τη διαπραγμάτευση θεμάτων που υπόκεινται σε ήπιο συντονισμό και δυσχερέστερη προκειμένου για θέματα που εμπίπτουν σε νομικώς δεσμευτικό συντονισμό. Και ακόμη, μπορεί να υποστηριχθεί ότι στην περίπτωση των πρώτων, η επιρροή της Προεδρίας δεν αποκλείεται να συνδέεται περισσότερο με την προσέγγιση αποτελεσματικών συμφωνιών και λιγότερο με τη διασφάλιση μέγιστου ίδιου οφέλους.

Η προσηγυθείσα θεωρητική ανάλυση επιτρέπει τη διατύπωση ορισμένων προτάσεων σχετικά με τον προσδοκώμενο ρόλο και τη συμπεριφορά της Προεδρίας σε ό,τι αφορά τη διαχείριση της εφαρμογής των διαφορετικών διαδικασιών συντονισμού στους τομείς της κοινωνικής πολιτικής και της πολιτικής απασχόλησης. Έτσι λοιπόν, οι δυσκολίες αποτελεσματικής μεσολάβησης της Προεδ-

δρίας είναι μεγαλύτερες προκειμένου για τη διαπραγμάτευση ευρωπαϊκής νομοθεσίας που καθιερώνει ελάχιστες προδιαγραφές ρύθμισης των αγορών εργασίας και τείνουν να μεγεθύνονται στις περιπτώσεις που οι αποφάσεις λαμβάνονται με ομοφωνία. Ομοίως, όμως, ισχυρότερα είναι τα κίνητρα –για την ακρίβεια οι αποδόσεις– για χειρισμούς που, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, αμφισβητούν τους κανόνες (πρότυπα συμπεριφοράς) της αμεροληψίας και ουδετερότητας και, ενδεχομένως, δυσχεραίνουν την προσέγγιση συμφωνίας αποβλέποντας στην απόσπαση μεγαλύτερων διανεμητικών οφελών.

Από άλλη πλευρά, ούτε οι δυσκολίες πρωτοβουλιακής δράσης και λυσιτελούς μεσολάβησης της Προεδρίας είναι το ίδιο μεγάλες, ούτε τα κίνητρα ιδιοτελούς αξιοποίησης των θεσμικών πόρων της είναι το ίδιο ισχυρά όταν πρόκειται για τη διαπραγμάτευση και διαχείριση της εφαρμογής της ευρωπαϊκής στρατηγικής απασχόλησης και, πολύ περισσότερο, προκειμένου για τη διαπραγμάτευση και διαχείριση της εφαρμογής της ανοικτής μεθόδου συντονισμού των συστημάτων κοινωνικής προστασίας.²¹ Σε αμφότερες τις περιπτώσεις, πάντως, ο ρόλος της Προεδρίας δεν εξαντλείται, *κατ' ανάγκη*, με την επιτυχή διαπραγμάτευση συμφωνιών που επιτρέπουν την καλύτερη δυνατή αξιοποίηση των μηχανισμών ανταλλαγής εμπειριών και ανάδειξης των άριστων πρακτικών και οδηγούν σε βελτίωση της συνάφειας των κοινών στόχων και, στην περίπτωση της ευρωπαϊκής στρατηγικής απασχόλησης, των κατευθυντήριων γραμμών. Η Προεδρία μπορεί να ασκεί ηγετικό ρόλο, ασφαλώς δεδομένων των τυπικών και άτυπων περιορισμών, μεταξύ άλλων εκπονώντας σχέδια και αναλαμβάνοντας πρωτοβουλίες που ενσωματώνουν νέες γνώσεις και πληροφορίες, ανταποκρίνονται στις μακροπρόθεσμες και προσαρμόζονται στις συγκυριακές ανάγκες των ευρωπαϊκών κοινωνιών και αγορών εργασίας. Άλλωστε, η ακεραιότητα των εγχώριων θεσμών και πολιτικών ελάχιστα απειλείται, ως αποτέλεσμα της εφαρμογής της ανοικτής μεθόδου συντονισμού και, μαζί με αυτό, ισχνές παραμένουν οι αποδόσεις

21. Αυτή η διαπίστωση, πάντως, δεν υπαινίσσεται ότι απουσιάζουν οι διαπραγματευτικές αντιθέσεις, είτε ότι το σύνολο των πιθανών αποτελεσματικών συμφωνιών –που εν προκειμένω κυρίως αφορούν στην υιοθέτηση κοινών στόχων και τον καθορισμό της διαδικασίας παρακολούθησης των εθνικών δράσεων για την εκπλήρωσή τους– συνεπάγονται την αυτή διανομή του οφέλους/κόστους μεταξύ των εταίρων.

της ενδεχόμενης, ωστόσο διόλου απροσδόκητης, εμμονής της Προεδρίας σε αμιγώς ιδιοτελείς επιδιώξεις.

3. Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ: ΛΟΓΙΚΗ, ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ, ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ... ΚΑΙ ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΕΣ ΘΕΤΙΚΕΣ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΕΣ

Από τα μέσα, περίπου, της δεκαετίας του 1990, εμφανής υπήρξε η τάση αναθεώρησης του ρόλου της Κοινότητας στον χώρο της κοινωνικής πολιτικής και, ειδικότερα, ισχυρή αναδείχθηκε η τάση μετατόπισης της έμφασης από τη ρυθμιστική δράση στην προώθηση μορφών στενότερης συνεργασίας (enhanced cooperation) των κρατών-μελών στους τομείς της κοινωνικής προστασίας και της πολιτικής αγοράς εργασίας και απασχόλησης. Δύο ήταν οι βασικοί λόγοι αναθεώρησης του κοινωνικού ρόλου της Κοινότητας. Πρώτον, τα πενιχρά αποτελέσματα της ευρωπαϊκής κοινωνικής νομοθεσίας, ιδίως σε σχέση με την καθιέρωση ελάχιστων εργασιακών προδιαγραφών, υποδείκνυαν τα στενά όρια της ρυθμιστικής δράσης της Κοινότητας, υπογράμμιζαν τους ασφυκτικούς πολιτικούς και θεσμικούς περιορισμούς της και, κατά συνέπεια, υπαγόρευαν τη στροφή προς λιγότερη και καλύτερη ευρωπαϊκή ρυθμιστική δράση.²² Δεύτερον, μπορεί το εύρος των αποκλίσεων μεταξύ των εθνικών συστημάτων κοινωνικής προστασίας και καθεστώτων ρύθμισης της αγοράς εργασίας να ήταν –και να παραμένει– μεγάλο, όμως το γεγονός ότι δοκιμάζονταν –και εξακολουθούν να δοκιμάζονται– από κοινά προβλήματα που, μάλιστα, επιβάλλουν ταχείες και, συχνά, αμοιβαίως επωφελείς μεταρρυθμίσεις, συνηγορούσε στην ενθάρρυνση και θεσμική ενίσχυση της συνεργασίας των κρατών-μελών, έτσι ώστε να ανταλλάσσονται εμπειρίες, να συγκρίνονται πρακτικές και, κυρίως, να καθορίζονται κοινοί στόχοι και να παρακολουθείται η εκπλήρωσή τους, βεβαίως χωρίς να αμφισβητούνται η εξουσία και οι αρμοδιότητες των εθνικών πολιτικών θεσμών.

Πράγματι, η επιδείνωση της κατάστασης των ευρωπαϊκών αγορών εργασίας (μείωση της απασχόλησης και επιμόνως υψηλή ανεργία, άνισα κατανεμημένη μεταξύ κοινωνικών ομάδων και γεω-

22. N. Koutsiaras, «Social and Employment Policy», στο R. Hall - A. Smith - L. Tsoukalis (επιμ.), *Competitiveness and Cohesion in EU Policies*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2001.

γραφικών περιοχών) υποδήλωνε, μεταξύ άλλων, την παρουσία στρεβλώσεων στη λειτουργία των αγορών εργασίας, έφερε στο προσκήνιο τις δυσμενείς συνέπειες των εκτενών ρυθμιστικών παρεμβάσεων και των συστημάτων φορολογίας και μεταβιβάσεων και, επομένως, αναδείκνυε την ανάγκη επιτάχυνσης της μεταρρύθμισης των εγχώριων οικονομικών και κοινωνικών θεσμών.²³ Μολονότι η ανεργία συνιστά άμεση εκδήλωση αστοχίας του καλούμενου ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου και, ταυτοχρόνως, αποτελεί άμεση απειλή για τη βιωσιμότητα των συστημάτων κοινωνικής προστασίας, η μεταρρύθμιση των τελευταίων καλείτο, επίσης, να αντιμετωπίσει προβλήματα και πιέσεις που γεννώνται ως αποτέλεσμα των δυσμενών δημογραφικών τάσεων, κατά πρώτο λόγο, αλλά και των μεταβολών στις κοινωνικές δομές και τις αγορές εργασίας, καθώς και της εμφάνισης νέων αιτίων και μορφών κοινωνικού αποκλεισμού.²⁴ Τέλος, η θεσμική μεταρρύθμιση καλείτο, ακόμη, να ανταποκριθεί στις (εγχώριες) ανάγκες προσαρμογής των αγορών εργασίας και τις διανεμητικές επιπτώσεις που συνοδεύουν τη διεθνή και περιφερειακή (ευρωπαϊκή) οικονομική ολοκλήρωση.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, λοιπόν, μέχρι το τέλος του 2002, όταν η Ελλάδα ανέλαβε τα καθήκοντα της Προεδρίας του Συμβουλίου της Ε.Ε., η τάση αναθεώρησης της ευρωπαϊκής κοινωνικής πολιτικής εμπεδώθηκε, οι θεματικές συνιστώσες του νέου ρόλου της Κοινότητας αποσαφηνίστηκαν και, κυρίως, τα μέσα και οι διαδικασίες εφαρμογής τους αναπτύχθηκαν και θεσμικώς εδραιώθηκαν. Ειδικότερα, ο ρυθμός παραγωγής νομοθετικού έργου και, ιδίως, ο ρυθμός εισαγωγής νομοθετικών πρωτοβουλιών της Επιτροπής επιβραδύνθηκε, σε σύγκριση με την προηγούμενη δεκαετία (1985-1995), ενώ η παραγωγή νομοθεσίας επικεντρώθηκε, κυρίως, σε περιοχές και θέματα όπου η προστιθέμενη αξία της κοινωνικής ρυθμιστικής δράσης είχε, ιστορικώς, αποδειχθεί υψηλή (ισότιμη μεταχείριση/άρση των διακρίσεων στις αγορές εργασίας, υγιεινή και ασφάλεια στους χώρους εργασίας). Επίσης, οι νομοθετικές πρωτοβουλίες απέβλεπαν, συχνά, στον εκσυγχρονισμό παλαιότερης νομοθεσίας (π.χ. οδηγία για τις ομαδικές απολύσεις και οδη-

23. Επιτροπή ΕΚ, *Ανάπτυξη, Ανταγωνιστικότητα, Απασχόληση: οι προκλήσεις και η αντιμετώπισή τους για τη μετάβαση στον 21ο Αιώνα*. Λευκό Βιβλίο, Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων ΕΚ, Λουξεμβούργο 1993.

24. Επιτροπή ΕΚ, «Ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική: η πορεία προς το μέλλον για την Ένωση/Λευκό Βιβλίο», ΚΟΜ(94) 333, 1994.

γία για την προστασία των εργαζομένων σε επιχειρήσεις που μεταβιβάζονται), ενίοτε, δε, συνιστούσαν λυσιτελείς συμβιβασμούς μακροχρόνιων νομοθετικών διαμαχών (π.χ. οδηγία για την πληροφόρηση και διαβούλευση των εργαζομένων), το περιεχόμενο του οποίων, όμως, δεν υπερέβαινε τον ελάχιστο κοινό παρονομαστή των εθνικών ρυθμιστικών διατάξεων.

Τηρουμένων των θεσμικών αναλογιών, η ευρωπαϊκή στρατηγική απασχόλησης κατέλαβε την κορυφαία θέση στην ημερήσια διάταξη κοινωνικής δράσης της Ε.Ε. Η αρχική απόφαση εφαρμογής της ευρωπαϊκής στρατηγικής απασχόλησης ελήφθη στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Έσσεν, τον Δεκέμβριο του 1994, όμως ο ακριβής χαρακτήρας και το περιεχόμενο της στρατηγικής, καθώς και ο μηχανισμός και η (πλήρης) διαδικασία εφαρμογής της καθορίστηκαν στο έκτακτο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Λουξεμβούργου, τον Νοέμβριο του 1997. Έκτοτε, η ετήσια εφαρμογή της αποκαλούμενης διαδικασίας του Λουξεμβούργου συνοδεύτηκε από την εισαγωγή τροποποιήσεων που, όπως λεγόταν, ευνοούσαν την ενδυνάμωση του συντονισμού των εθνικών πολιτικής απασχόλησης και συνέβαλαν στην ενθάρρυνση και επιτάχυνση της θεσμικής μεταρρύθμισης των εγχώριων αγορών εργασίας.

Η ενίσχυση της διαδικασίας του Λουξεμβούργου και ο εμπλουτισμός της ευρωπαϊκής στρατηγικής απασχόλησης υπαγορεύθηκαν, εν μέρει, από τις αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου της Λισαβόνας, τον Μάρτιο του 2000. Στο πλαίσιο των τελευταίων, ο συντονισμός της πολιτικής απασχόλησης (ευρωπαϊκή στρατηγική απασχόλησης) και ο συντονισμός των οικονομικών πολιτικών (γενικοί προσανατολισμοί οικονομικών πολιτικών) των κρατών-μελών εντάχθηκαν σε ένα ευρύτερο, ολοκληρωμένο πλαίσιο ευρωπαϊκού συντονισμού που περιλάμβανε, επίσης, τις κοινωνικές πολιτικές και, ιδίως, χρησιμοποιούσε την καλούμενη ανοικτή μέθοδο συντονισμού.²⁵ Κατ' αυτόν τον τρόπο επιδιωκόταν η ενθάρρυνση αμοιβαίως υποστηριζόμενων εγχώριων οικονομικών και κοινωνικών μεταρρυθμίσεων και εκτιμάτο ότι, μέχρι το 2010, η Ευρώπη θα έφθανε στην παγκόσμια οικονομική και τεχνολογική κορυφή, έχοντας περισσότερες και καλύτερες θέσεις εργασίας και επιτυγχάνοντας μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή.

25. Commission EC, «European Governance: A White Paper», COM(2001) 428 final, 2001.

Η συνύφανση και από κοινού παρακολούθηση και εξέταση της προόδου, στο πλαίσιο των εαρινών συνόδων του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, των διαδικασιών συντονισμού των οικονομικών πολιτικών, της πολιτικής απασχόλησης και των κοινωνικών πολιτικών, δηλαδή η στρατηγική και διαδικασία της Λισαβόνας, έτεινε λίγο-πολύ να επικυρώνει –και εν μέρει να επισφραγίζει θεσμικώς– την πολιτική συνάφεια του καλούμενου ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου. Έτεινε, δηλαδή, να επικυρώνει την αντίληψη ότι, σε συνολικό επίπεδο, οι στόχοι αύξησης της παραγωγικότητας, αύξησης της απασχόλησης και ενίσχυσης της κοινωνικής συνοχής αμοιβαίως υποστηρίζονται μάλλον, παρά συνδέονται με αντισταθμιστικές σχέσεις (trade-offs)²⁶ ή, κατά τη διατύπωση της ημερήσιας διάταξης για την κοινωνική πολιτική, που εγκρίθηκε στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Νίκαιας, τον Δεκέμβριο του 2000, την αντίληψη ότι η κοινωνική πολιτική έχει χαρακτήρα παραγωγικού συντελεστή.²⁷ Την ίδια στιγμή, ωστόσο, η στρατηγική και διαδικασία της Λισαβόνας συμφιλίωσε αυτή την αντίληψη με την επιταγή επιτάχυνσης των εγχώριων οικονομικών και κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, μην παραβλέποντας την ανάγκη προσαρμογής των οικονομικών και κοινωνικών θεσμών στις νέες περιστάσεις (δημογραφικές, οικονομικές, κοινωνικές).

Σε ό,τι αφορά την κοινωνική πολιτική, όμως, ο τρόπος εφαρμογής της ανοικτής μεθόδου συντονισμού διαφοροποιείτο μεταξύ των επιμέρους θεματικών περιοχών. Έτσι, λοιπόν, οι απαιτήσεις συντονισμού ήταν μεγαλύτερες στην περίπτωση του ανοικτού συντονισμού των πολιτικών κατά της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού (ή πολιτικών κοινωνικής ενσωμάτωσης) και μικρότερες στην περίπτωση συντονισμού των συνταξιοδοτικών πολιτικών²⁸ – και ακόμη μικρότερες στην περίπτωση της εφαρμογής της ανοικτής

26. Ωστόσο, η συνάφεια αυτής της αντίληψης δεν είναι θεωρητικώς αδιαμφισβήτητη και εμπειρικώς εδραιωμένη και, πολύ περισσότερο, δεν αφορά κατ' ανάγκη σε όλα τα ζεύγη επιδιώξεων (για παράδειγμα, βλ. S. Ederveen - R. de Mooij, «Social Europe», Occasional Paper No 5/Νοέμβριος, ENENRI, 2003).

27. Commission EC, «Social Policy Agenda», COM(2000) 379 final, 2000.

28. Σημειώνεται ότι στην περίπτωση της πολιτικής συντάξεων, όπως και σε εκείνη της πολιτικής για την υγεία και τη μακροχρόνια φροντίδα, η ευθύνη διαχείρισης της εφαρμογής της ανοικτής μεθόδου συντονισμού μοιράζεται, πέραν της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, μεταξύ του *ECOFIN*, της Επιτροπής Οικονομικής Πολιτικής, του Συμβουλίου Απασχόλησης, Κοινωνικών Υποθέσεων, Υγείας και Προστασίας των Καταναλωτών και της Επιτροπής Κοινωνικής Προστασίας.

μεθόδου συντονισμού στον τομέα της πολιτικής για την υγεία και τη μακροχρόνια φροντίδα. Επίσης, ο ανοικτός συντονισμός των πολιτικών κοινωνικής προστασίας περιέκλειε ισχυρότερες πολιτικές –όχι νομικές– δεσμεύσεις των κρατών-μελών σε σύγκριση με την ευρωπαϊκή στρατηγική απασχόλησης και, πολύ περισσότερο, σε σύγκριση με τον συντονισμό των οικονομικών πολιτικών.²⁹ Σε κάθε περίπτωση, πάντως, οι διαδικασίες (ανοικτού) συντονισμού οικονομικών πολιτικών, πολιτικών απασχόλησης και κοινωνικών πολιτικών ήταν θεσμικώς ισχυρότερες του (νομικώς δεσμευτικού) Συμφώνου Σταθερότητας. Κατ' επέκταση, επομένως, οι ποσοτικοί δημοσιονομικοί κανόνες του τελευταίου (συν)διαμόρφωναν τους αποτελεσματικούς «εισοδηματικούς περιορισμούς» της μεταρρυθμιστικής δράσης των εθνικών κυβερνήσεων και, πιθανότατα, προσδιόριζαν τον βαθμό προσέγγισης των στόχων τόσο της οικονομικής πολιτικής, όσο και της πολιτικής απασχόλησης και, πολύ περισσότερο, των κοινωνικών πολιτικών.

Ποια ήταν, όμως, τα αποτελέσματα του συντονισμού των πολιτικών απασχόλησης και των κοινωνικών πολιτικών και, κυρίως, πώς αποτιμάται η εμπειρία της μεταρρυθμιστικής δράσης; Στον τομέα της απασχόλησης, παρά τη σχετικά αισιόδοξη εκτίμηση της Επιτροπής,³⁰ ούτε η εμπειρία της θεσμικής μεταρρύθμισης των αγορών εργασίας φάνηκε να επαληθεύει τις προσδοκίες που συνόδευσαν την εφαρμογή της διαδικασίας του Λουξεμβούργου, ούτε οι σημειωθείσες επιδόσεις των αγορών εργασίας έφεραν εγγύτερα τους στόχους της ευρωπαϊκής στρατηγικής απασχόλησης.

Η μεταρρυθμιστική εμπειρία των κρατών-μελών ήταν, ασφαλώς, πολύ διαφορετική, ωστόσο εμφανής υπήρξε η διατήρηση ισχυρών μηχανισμών δυσκαμψίας στις αγορές εργασίας αρκετών ευρωπαϊκών οικονομιών, ιδίως των μεγάλων ηπειρωτικών οικονομιών, και αναπόφευκτα, επομένως, η βελτίωση των επιδόσεών τους ήταν οριακή και, ενίοτε, ανύπαρκτη.³¹ Πράγματι, αρκετές κυβερνήσεις πειραματίστηκαν με μικρές και πολιτικώς βολικές αλλαγές, συχνά ακολουθώντας αντιφατικές πολιτικές και εφαρμοξο-

29. Τα κριτήρια σύγκρισης των απαιτήσεων συντονισμού βασίζονται στον τρόπο –για την ακρίβεια, στους τρόπους– εφαρμογής της ανοικτής μεθόδου συντονισμού.

30. Commission EC, «Taking Stock of Five Years of the European Employment Strategy», COM(2002) 416 final, 2002.

31. J. de Koning - R. Layard - S. Nickell - N. Westergaard-Nielsen, «Policies for Full Employment», Dept. of Work and Pensions, Λονδίνο 2004.

ντας ενίοτε «θετικές» και άλλοτε «αρνητικές» μεταρρυθμίσεις (π.χ. εμμονή στην πρόωγη συνταξιοδότηση, νομοθετική μείωση του χρόνου εργασίας).³² Επίσης, έντονη προτίμηση εκφράστηκε για ορισμένες μεταρρυθμίσεις που απέβλεπαν στην απελευθέρωση της χρήσης των καλούμενων ευέλικτων μορφών και συμβάσεων εργασίας (μερική απασχόληση, απασχόληση ορισμένου χρόνου, προσωρινή απασχόληση) και, όπως στατιστικώς καταγράφεται, αξιοποιήθηκαν πολύ από τις επιχειρήσεις και, επομένως, σε ικανό βαθμό συνέτειναν στην παρατηρηθείσα αύξηση της απασχόλησης,³³ περικλείοντας όμως κινδύνους διχοτόμησης της αγοράς εργασίας και εγκλωβισμού των ευέλικτα απασχολούμενων σε χαμηλές αποδοχές.³⁴ Γενικότερα, οι κυβερνήσεις συγκέντρωσαν το μεταρρυθμιστικό ενδιαφέρον τους σε ορισμένες πτυχές της πολιτικής αγοράς εργασίας (ενίσχυση ενεργητικών μέτρων, περιορισμός επιδομάτων ανεργίας, αναθεώρηση συστημάτων φορολογίας-μεταβιβάσεων, προώθηση ευελιξίας στις εσωτερικές αγορές εργασίας), συχνά παραβλέποντας άλλες, ενδεχομένως κρισιμότερες πτυχές (ιδίως, νομοθεσία προστασίας της απασχόλησης) και, σε κάθε περίπτωση, ανταποκρινόμενες στη δεοντολογία της πολιτικής επιβίωσης (τους) μάλλον, παρά σε ακλόνητες εμπειρικές ενδείξεις σχετικά με τις συνέπειες των διαφόρων μέτρων, ρυθμίσεων και θεσμών οργάνωσης της αγοράς εργασίας.³⁵

Στο πλαίσιο της διαδικασίας συντονισμού των πολιτικών κοινωνικής ενσωμάτωσης, τα κράτη-μέλη κλήθηκαν, τον Ιούλιο του 2003, να υποβάλουν για δεύτερη φορά διετή εθνικά σχέδια δράσης (2003-2005), ενώ στο πλαίσιο της διαδικασίας συντονισμού των πολιτικών συνταξιοδότησης, τα κράτη-μέλη υπέβαλαν τις πρώτες

32. Βλ. T. Boeri, «Social Europe: Dramatic Visions and Real Complexity», CEPR Discussion paper, No 2371, 2000· επίσης J. de Koning - R. Layard - S. Nickell - N. Wesregaard-Nielsen, ό.π. και G. Saint-Paul, «Why Are European Countries Diverging in their Unemployment Experience?», CEPR Discussion paper, No 4328, 2004.

33. Και συνέτειναν, επίσης, στην εκδήλωση ήπιων συνεπειών της τρέχουσας οικονομικής επιβράδυνσης για την απασχόληση και την ανεργία, βλ. Commission EC, *Employment in Europe 2003: Recent Trends and Prospects*, ό.π.

34. Βλ. G. Saint-Paul, *The Political Economy of Labour Market Institutions*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000 καθώς και S. Bentolila - J.J. Dolado «Labour flexibility and wages: Lessons from Spain», *Economic Policy*, 18, 1994, σ. 53-99.

35. Ν. Κουτσιαράς, *Κοινωνική πολιτική και ευρωπαϊκή ολοκλήρωση: οικονομική λογική και θεσμοί στην πολιτική*, Ε.Κ. Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2003, κεφ. 9.

εκθέσεις τους τον Σεπτέμβριο του 2002 και η κοινή έκθεση Συμβουλίου και Επιτροπής παρουσιάστηκε την άνοιξη του 2003. Ασφαλώς, σε αμφότερα τα πεδία παρέμβασης των συστημάτων κοινωνικής προστασίας (αντιμετώπιση της φτώχειας, προστασία του εισοδήματος των ηλικιωμένων), η μεταρρυθμιστική δράση είχε προ πολλού ξεκινήσει –σε αρκετά κράτη-μέλη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Η εμπειρία αυτή όμως, υπογράμμισε τη σημασία της διάκρισης μεταξύ διαφορετικών μοντέλων κοινωνικού κράτους και ανέδειξε ελάχιστες περιπτώσεις αποτελεσματικών μεταρρυθμίσεων (Σουηδία, Δανία). Επίσης, υπέδειξε την περιορισμένη πρόοδο ως προς τη μείωση του κινδύνου της φτώχειας, την κοινωνική ενσωμάτωση ευαίσθητων ομάδων του πληθυσμού και τη βελτίωση της οικονομικής βιωσιμότητας των δημόσιων συνταξιοδοτικών συστημάτων.³⁶

Γενικώς, η εμπειρία της εγχώριας οικονομικής και θεσμικής μεταρρύθμισης, ιδίως της μεταρρύθμισης των αγορών εργασίας, δημιούργησε αμφιβολίες ως προς την πραγματική μεταρρυθμιστική βούληση ή/και δυνατότητα –υπό την έννοια της επάρκειας πολιτικού κεφαλαίου– μεταρρυθμιστικής δράσης των εθνικών κυβερνήσεων και προκάλεσε αμφισβήτηση της αποτελεσματικότητας της στρατηγικής της Λισαβόνας και των συνιστωσών διαδικασιών συντονισμού. Και από αυτή την άποψη, το ερώτημα ήταν –και είναι– εάν η επίσημη επίκληση του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου και ο επακόλουθος προσδιορισμός στόχων, έστω εύλογα γενικός και λειτουργικά αόριστος στις περισσότερες περιπτώσεις, χρησιμοποιήσαν, τελικώς, ως άλλοθι για την αναβολή πολιτικώς επώδυνων, ωστόσο κοινωνικώς επωφελών μεταρρυθμίσεων, ακυρώνοντας στην πράξη τη συμφιλιωτική προσέγγιση της στρατηγικής της Λισαβόνας και αναιρώντας τη μεταρρυθμιστική δυναμική της.

Παρόμοιες διαπιστώσεις, πάντως, υποδήλωναν τη σκοπιμότητα εισαγωγής διορθωτικών παρεμβάσεων με σκοπό την ενδυνάμωση της μεταρρυθμιστικής δυναμικής του ευρωπαϊκού συντονισμού της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής. Η έκφραση σχετικών πρωτοβουλιών από την Προεδρία του Συμβουλίου Ε.Ε. θα ανταποκρινόταν σε εύλογες προσδοκίες για τον ρόλο της τελευταίας και, ταυτοχρόνως, θα εμπειρείχε αυξημένο θεσμικό κύρος και δυνατό-

36. Commission EC, «Joint report by the Commission and the Council on adequate and sustainable pensions», Μάρτιος 2003 και Commission EC, «Joint Report on Social Inclusion», COM(2003)773 final, 2003.

τητα επιρροής. Οι λίγες γραμμές που ακολουθούν αναφέρονται επιγραμματικώς στην έμφαση και το περιεχόμενο ενδεχόμενων σκοπικών, βάσει των όσων διαπιστώθηκαν, πρωτοβουλιών/διορθωτικών παρεμβάσεων:

βελτίωση της διασύνδεσης των ξεχωριστών διαδικασιών συντονισμού της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, απλούστευση αυτών των διαδικασιών, αναγνώριση και ιεράρχηση προτεραιοτήτων μεταρρυθμιστικής δράσης·

ειδικότερα, σε σχέση με την απασχόληση, εμπεριστατωμένη καταγραφή και αποθάρρυνση των «αρνητικών» μεταρρυθμίσεων·

ενθάρρυνση της θεσμικής μεταρρύθμισης της ευρύτερης αγοράς εργασίας –σε διάκριση από τις εσωτερικές αγορές εργασίας– με έμφαση στο θεσμικό καθεστώς που διέπει τις κανονικές μορφές και σχέσεις απασχόλησης·

στο πλαίσιο των διαδικασιών συντονισμού των πολιτικών κοινωνικής ενσωμάτωσης και των πολιτικών συνταξιοδότησης, έμφαση στις αλληλεπιδράσεις –αρνητικές αλλά και θετικές– μεταξύ δημόσιων συνταξιοδοτικών συστημάτων, συστημάτων φορολογίας και μεταβιβάσεων και απασχόλησης και επικέντρωση στις ανάλογες μεταρρυθμίσεις·

τέλος, εισαγωγή κινήτρων υποκίνησης –και επιβράβευσης– της θετικής μεταρρυθμιστικής δράσης, πιθανότατα μέσω του κοινοτικού προϋπολογισμού,³⁷ έτσι ώστε, μεταξύ άλλων, να μετατοπίζονται οι «εισοδηματικοί περιορισμοί» των εθνικών κυβερνήσεων και, ταυτοχρόνως, να αμβλύνεται το πρόβλημα της ιδιοκτησίας (ownership) των διαδικασιών συντονισμού και να ενισχύεται η μεταρρυθμιστική δυναμική τους.

4. ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Το πρόβλημα της ελληνικής αγοράς εργασίας, ιδίως από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, συνίσταται στην αποτυχία συνδυασμού της ταχύρρυθμης οικονομικής μεγέθυνσης με ταχύρρυθμη δημιουργία

37. N. Koutsiaras (with contribution from G. Andreou), «Economic governance and the EU budget: A survey of the issues and a modest proposal for stimulating labour market reform», άρθρο που παρουσιάστηκε στο Διεθνές Σεμινάριο της Χάλκης με θέμα «Redefining the European Project», που οργανώθηκε από το ΕΛΙΑΜΕΠ, 23-27 Ιουνίου 2004.

θέσεων εργασίας (1995-1999, ετήσιος ρυθμός μεγέθυνσης 3% και ετήσιος ρυθμός αύξησης της απασχόλησης 0,6%, και 2000-2003, ετήσιος ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης 4% και ετήσιος ρυθμός αύξησης της απασχόλησης 0,1%). Διόλου παράδοξο, λοιπόν, ότι εν μέσω της ραγδαίας εξόδου από τη γεωργία, της εισροής μεταναστών και, σε μικρότερο βαθμό, της αύξησης της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, το ποσοστό ανεργίας, που το 1992 ανερχόταν σε 7,9%, εκτοξεύθηκε στο 11,8% το 1999, υποχωρώντας έκτοτε και φθάνοντας στο 10% το 2002 και στο 9,3% το 2003.³⁸ Ενδεικτικές παράμετροι της κατάστασης και, κυρίως, του τρόπου λειτουργίας της ελληνικής αγοράς εργασίας είναι η υψηλή μακροχρόνια ανεργία (6,4% το 1999 και 5,1% το 2003), η εκρηκτική ανεργία των νέων (31,9% το 1999 και 26,3% το 2003) και η ανεργία των γυναικών (17,8% το 1999 και 14,2% το 2003). Επίσης, το ποσοστό απασχόλησης, το 2003, ανερχόταν σε 57,9% (έναντι μέσου ποσοστού 64,3% για την Ε.Ε.-15), ωστόσο μεταξύ των γυναικών δεν ξεπερνούσε το 43,9% (έναντι μέσου ποσοστού 56% για την Ε.Ε.-15).

Από την άλλη πλευρά, το ποσοστό των αυτοαπασχολούμενων, το 2003, ανερχόταν σε 42,3%, έναντι μέσου ποσοστού 14,8% για την Ε.Ε.-15, ενώ το ποσοστό των μερικώς απασχολούμενων δεν ξεπερνούσε το 4,3% (7,6% μεταξύ των γυναικών), έναντι μέσου ποσοστού 18,6% για την Ε.Ε.-15 (34,1% μεταξύ των γυναικών).³⁹ Το υπερδιπλάσιο, σε σχέση με τον κοινοτικό μέσο όρο, τμήμα των ανοικιοθελώς απασχολούμενων τόσο με μερική απασχόληση, όσο και με συμβάσεις ορισμένου χρόνου,⁴⁰ σε ικανό βαθμό συσχετίζεται με την απόκλιση του μέσου ελληνικού μισθού από τον μέσο κοινοτικό μισθό που, με τη σειρά της, αντανακλά την απόκλιση των επιπέδων παραγωγικότητας της εργασίας (το 2000, το ΑΕΠ ανά απασχολούμενο στην Ελλάδα προσέγγιζε το 75% του κοινοτικού μέσου).⁴¹

Τα δυσμενή δομικά χαρακτηριστικά και οι κακές επιδόσεις της ελληνικής αγοράς εργασίας οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στη λειτουργία μηχανισμών παραμόρφωσης των οικονομικών κινήτρων

38. Commission EC, *Employment in Europe 2004: Recent Trends and Prospects*, ό.π.

39. Στο ίδιο.

40. Ι. Σαμπεθάι, «Η ελληνική αγορά εργασίας: χαρακτηριστικά, προβλήματα και πολιτικές», Τράπεζα της Ελλάδος, *Οικονομικό Δελτίο*, 16, Δεκέμβριος 2000.

41. Commission EC, *Employment in Europe 2003: Recent Trends and Prospects*, ό.π., κεφ. 3.

και, επομένως, αποδίδονται στο θεσμικό καθεστώς που διέπει τη λειτουργία της.⁴² Φέροντας έντονη τη σφραγίδα της κρατικής παρέμβασης, το θεσμικό καθεστώς οργάνωσης της ελληνικής αγοράς εργασίας αποσκοπεί στην προστασία της απασχόλησης, ευθέως μέσω της αυστηρής νομοθεσίας για τις απολύσεις και εμμέσως μέσω της νομοθεσίας για τις συνθήκες εργασίας. Πάσχοντας, όμως, από τις γνώριμες διοικητικές ανεπάρκειες αποτυγχάνει να διασφαλίσει την προστασία των εργαζόμενων στις μικρές επιχειρήσεις και, ταυτοχρόνως, ευνοεί τη διάδοση της αδήλωτης εργασίας. Στην πράξη, δηλαδή, το καθεστώς οργάνωσης της ελληνικής αγοράς εργασίας προστατεύει τους καλώς τοποθετημένους, ιδίως τους εργαζόμενους στον ευρύτερο δημόσιο τομέα και τις μεγάλες ιδιωτικές επιχειρήσεις. Επιχειρήσεις και καλώς τοποθετημένοι, τέλος, ικανοποιούνται αμοιβαίως από τις θεσπισμένες μορφές ευελιξίας, ιδίως τις ρυθμίσεις για την υπερεργασία και τις υπερωρίες.

Οι κυβερνητικές μεταρρυθμιστικές πρωτοβουλίες, στη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, ήσαν άτολμες και, κυρίως, απέβλεπαν στην ελεγχόμενη απελευθέρωση των καλούμενων ευέλικτων μορφών απασχόλησης (νόμοι 1892/2000, 2639/1998 και 2956/2001 –ο τελευταίος για την προσωρινή απασχόληση). Αξιοσημείωτη υπήρξε, όμως, η κατάργηση της υποχρεωτικής διαίτησας και η αναγνώριση των επιχειρησιακών συλλογικών συμφωνιών διά του νόμου 1892/1990. Επίσης, ο νόμος 2874/2000 άγγιξε τα ευαίσθητα θέματα των ομαδικών απολύσεων και της οργάνωσης του χρόνου εργασίας, περιλαμβανομένων των υπερωριών, χωρίς ωστόσο να επιφέρει σοβαρές και, κυρίως, λυσιτελείς αλλαγές.⁴³ Από την άλλη πλευρά, εν μέρει ίσως, ως αποτέλεσμα της πίεσης της διαδικασίας του Λουξεμβούργου, επιχειρήθηκε η αναδιοργάνωση του ΟΑΕΔ και αποδόθηκε έμφαση στις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης, σημαντικό μέρος των οποίων (ιδίως η επαγγελματική κατάρτιση), χρηματοδοτήθηκε από το ευρωπαϊκό κοινωνικό ταμείο.

Από μια άποψη, η εμμονή στην αυστηρή νομοθεσία προστασίας της απασχόλησης, από κοινού με τη διατήρηση των παραδοσιακών

42. G. Burtless, «The Greek Labour Market», στο R. Bryant - N. Garganas - G. Tavlas (επιμ.), *Greece's Economic Performance and Prospects*, Bank of Greece and The Brookings Institution, Αθήνα 2001.

43. D. Papadimitriou, «The limits of engineering collective escape: the 2000 reform of the Greek labour market», άρθρο που παρουσιάστηκε στο Modern Greek Studies Association Symposium, Τορόντο, 17-19 Οκτωβρίου 2003.

μηχανισμών αλληλεγγύης (οικογένεια, κοινότητα), συμβάλλουν στον περιορισμό της ανεπάρκειας ενός διάτρητου, δηλαδή στερούμενου συνεκτικού ιστού ασφάλειας (safety net), συστήματος κοινωνικής προστασίας που, όμως, δεν παύει να παραμένει αναποτελεσματικό.⁴⁴ Πράγματι, παρά τη σοβαρή αύξηση των δαπανών κοινωνικής προστασίας, 20% του πληθυσμού δοκιμάζονταν, το 2001, από τον κίνδυνο της φτώχειας (έναντι μέσου ποσοστού 15% για την Ε.Ε.-15).⁴⁵ Η αύξηση των κοινωνικών δαπανών συνδέθηκε, εν μέρει, με την εισαγωγή διάφορων παροχών σε χρήμα και σε είδος, που αποσκοπούσαν στην ενίσχυση της προστασίας ευάλωτων κοινωνικών ομάδων,⁴⁶ είναι όμως αμφίβολο ότι οδήγησαν στην αποτελεσματική πύκνωση του ιστού ασφάλειας.

Η μεγάλη συμβολή των συντάξεων στη μείωση της συνολικής φτώχειας (προ των κοινωνικών μεταβιβάσεων, περιλαμβανομένων των συντάξεων, η φτώχεια εκτιμάτο, το 2001, σε ποσοστό 39% του πληθυσμού, έναντι 20% μετά τις μεταβιβάσεις), δεν είναι άμοιρη του γεγονότος ότι το ήμισυ σχεδόν των δαπανών κοινωνικής προστασίας αφορούν σε συντάξεις (το 2000, ποσοστό 49,7%, έναντι μέσου ποσοστού 46,6% για την Ε.Ε.-15). Μολαταύτα, ο κίνδυνος της φτώχειας μεταξύ των συνταξιούχων παραμένει υψηλός (το 2001, 32% των συνταξιούχων δοκιμάζονταν από τον κίνδυνο της φτώχειας, έναντι μέσου ποσοστού 17% για την Ε.Ε.-15).⁴⁷ Παράλληλα, οι δαπάνες για συντάξεις αντιστοιχούν σε υψηλό ποσοστό του ΑΕΠ (το 2000, ποσοστό 12,6% του ΑΕΠ, έναντι μέσου ποσοστού 10,4% για την Ε.Ε.-15), ενώ ως αποτέλεσμα της επιδείνωσης του λόγου δημογραφικής εξάρτησης,⁴⁸ προβλέπεται να φθάσουν,

44. G. Andreou - N. Koutsiaras, «The Greek Welfare System in the European Context», στο *Greece in the European Union: The New Role and the New Agenda*, Ministry of Press and Mass Media, Αθήνα 2002 και Μ. Μανωλάκη, «Η μετέωρη μεταρρύθμιση: το κοινωνικό κράτος και ο εκσυγχρονισμός της κοινωνίας», στο Δ. Βενιέρης - Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Η κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα: προκλήσεις και προοπτικές*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

45. Ορίζοντας τη γραμμή της φτώχειας στο 60% του διάμεσου εισοδήματος, βλ. Commission EC, «Joint Report on Social Inclusion», COM(2003)773 final, 2003, Annex.

46. Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, «Πολιτική για την Κοινωνική Αλληλεγγύη, 2001-2004», Αθήνα 2001.

47. Βλ. Commission EC, «Joint Report on Social Inclusion», ό.π.

48. Εννοείται ως αύξηση του λόγου του πληθυσμού > 65 ετών προς τον πληθυσμό 15-64 ετών.

το 2020, στο 15,4% του ΑΕΠ και το 2050 στο 24,8% του ΑΕΠ (έναντι αντίστοιχων μέσων ποσοστών 11,5% και 13,3% για την Ε.Ε.-15, μολονότι ο μέσος λόγος δημογραφικής εξάρτησης για την Ε.Ε.-15 ελάχιστα υπολείπεται του ελληνικού).⁴⁹

Έναντι των προβλημάτων βιωσιμότητας, επάρκειας και δικαιοσύνης,⁵⁰ η μεταρρύθμιση του ασφαλιστικού συστήματος έχει, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, εξελιχθεί σε μια διαδικασία αποσπασματικών παρεμβάσεων που είτε αναπαρήγαγαν την ανισότιμη μεταχείριση των ασφαλισμένων (π.χ. νόμος 1902/1990), είτε μετέθεταν το βάρος στις επόμενες γενεές εργαζομένων (π.χ. νόμος 2084/1992), είτε εξαντλούνταν σε επιλεκτικές –και πολιτικώς ανώδυνες– παραμετρικές αλλαγές που, όμως, δεν αντιμετώπιζαν τα θεμελιώδη προβλήματα, ούτε αποκαθιστούσαν τη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα του συστήματος (νόμος 3029/2002).⁵¹ Δίχως άλλο, η επιρροή των φτωχών, των ανέργων και των νέων είναι πολύ μικρότερη εκείνης των καλώς οργανωμένων και πιστά εκπροσωπούμενων, ιδίως των δημοσίων υπαλλήλων και των ασφαλισμένων στα καλούμενα ευγενή ταμεία, ενώ το ένστολο επιβίωσης των πολιτικών είναι ισχυρότερο των προθέσεων εξορθολογισμού του συνταξιοδοτικού συστήματος και, γενικώς, της κοινωνικής πολιτικής.⁵²

5. Ο ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΔΡΑΣΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΥΠΟΘΕΣΕΩΝ (ΥΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΗ)

Υπό το γενικό σύνθημα «Η Ευρώπη μας: μοιραζόμαστε το μέλλον σε μια κοινότητα αξιών», το κείμενο των προτεραιοτήτων της ελληνικής Προεδρίας αναφερόταν σε πέντε μεγάλες προτεραιότητες,

49. Commission EC, «Joint report by the Commission and the Council on adequate and sustainable pensions», Μάρτιος 2003, Annex-country summaries, Greece.

50. Για παράδειγμα, βλ. Επιτροπή για την Εξέταση της Μακροπρόθεσμης Οικονομικής Πολιτικής, *Οικονομία και συντάξεις: συνεισφορά στον κοινωνικό διάλογο*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1997.

51. M. Matsaganis, «Yet Another Piece of Pension Reform in Greece», *South European Society and Politics*, 7 (3), 2002, σ. 109-122.

52. Βλ. και Δ. Σωτηρόπουλος, «“Όψις Βαβυλωνίας”: ερμηνείες της μεταπολεμικής ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα», στο Δ. Βενιέρης - Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *ό.π.*

η δεύτερη των οποίων αφορούσε –εκ των πραγμάτων– στην εφαρμογή της στρατηγικής της Λισαβόνας διαλαμβάνοντας έξι επιδιώξεις, μεταξύ των οποίων τη δημιουργία περισσότερων και καλύτερων θέσεων εργασίας και την ενδυνάμωση της κοινωνικής συνοχής. Εξειδικεύοντας περαιτέρω, το κείμενο των προτεραιοτήτων έθετε ως άμεσους στόχους τον συγχρονισμό των διαδικασιών συντονισμού των οικονομικών πολιτικών και των πολιτικών απασχόλησης και την αναθεώρηση της ευρωπαϊκής στρατηγικής απασχόλησης, εστιάζοντας στον καλύτερο προσδιορισμό των στόχων της τελευταίας. Σημειωνόταν, επίσης, ότι στο πλαίσιο απολογισμού της διαδικασίας ανοικτού συντονισμού των πολιτικών συνταξιοδότησης, η ελληνική Προεδρία θα αναζητούσε μεθόδους ενιαίας διαδικασίας (;), επισημαινόταν η πρόθεση προώθησης του ζητήματος της αναβάθμισης των δεξιοτήτων του εργατικού δυναμικού, σε συνδυασμό με τη διευκόλυνση της κινητικότητας και τη βελτίωση του συντονισμού των κοινωνικο-ασφαλιστικών συστημάτων και τονιζόταν ότι, με την ευκαιρία του έτους για τα άτομα με αναπηρίες, θα αναλαμβάνονταν πρωτοβουλίες υποστήριξης της κοινωνικής ένταξης των τελευταίων. Ακόμη, υπογραμμιζόταν η πρόθεση επίτευξης πολιτικής συμφωνίας για την οδηγία σχετικά με τους όρους εργασίας των προσωρινά απασχολούμενων. Στον επίλογο του κειμένου των προτεραιοτήτων, τέλος, η ελληνική Προεδρία δεσμευόταν να φέρει στο προσκήνιο νέες ιδέες και προτάσεις δράσεων για μια διευρυμένη Ευρώπη περισσότερο ανταγωνιστική και κοινωνικά δίκαιότερη.⁵³

Λεπτομερέστερη περιγραφή των προτεραιοτήτων, των στόχων και, ιδίως, του νομοθετικών υποθέσεων της Προεδρίας στους τομείς της απασχόλησης και της κοινωνικής πολιτικής περιλαμβανόταν στο κείμενο προτεραιοτήτων του υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, όπου μεταξύ άλλων σημειωνόταν η πρόθεση ενοποίησης των επιμέρους διαδικασιών ανοικτού συντονισμού των κοινωνικών πολιτικών –και δεν παραλείπονταν η αναβάθμιση επί το κοινωνικότερον του γενικού συνθήματος της Προεδ-

53. Υπουργείο Εξωτερικών, «Προτεραιότητες Ελληνικής Προεδρίας 2003», <http://www.eu2003.gr>, 2002. Επίσης, σχετικά με το κοινό λειτουργικό πρόγραμμα της ελληνικής και της ιταλικής Προεδρίας για το 2003 –πρώτη φορά που παρόμοιο πρόγραμμα κατατέθηκε, κατ' εφαρμογή των νέων διαδικασιών– βλ. Council EU, «Operational Programme of the Council for 2003 Submitted by the Greek and Italian Presidencies», 20.12.2002.

δρίας: «Η Ευρώπη μας: μοιραζόμαστε το μέλλον σε μια κοινότητα αξιών με πλήρη απασχόληση και κοινωνική συνοχή».⁵⁴

Ο απολογισμός του νομοθετικού έργου που ολοκληρώθηκε στη διάρκεια του πρώτου εξαμήνου του 2003, όμως, δεν ήταν ανάλογος των φιλοδοξιών. Ειδικότερα, η μείζων νομοθετικού χαρακτήρα επιδίωξη της ελληνικής Προεδρίας, δηλαδή η επίτευξη πολιτικής συμφωνίας επί της τροποποιημένης πρότασης οδηγίας της Επιτροπής σχετικά με τους όρους εργασίας των προσωρινά απασχολούμενων μέσω εταιρείας προσωρινής απασχόλησης,⁵⁵ κατέληξε σε διαπραγματευτική αποτυχία –ας σημειωθεί, πάντως, ότι έχει προηγηθεί η αποτυχία διαπραγμάτευσης ευρωπαϊκής συλλογικής συμφωνίας. Ενδιαφέρον, εν προκειμένω, είναι ότι το κείμενο συμβιβασμού (compromise text) της Προεδρίας, που υποβλήθηκε στο Συμβούλιο της 2-3/6/03, απορρίφθηκε από το σύνολο των κρατών-μελών⁵⁶ –είχε προηγηθεί συζήτηση στο Συμβούλιο της 6/3/03.⁵⁷ Ίσως, γιατί αρκέσθηκε στην πρόταση καθιέρωσης μεταβατικής περιόδου αορίστου χρόνου για τη μεταφορά στην εθνική νομοθεσία της ρύθμισης που καθόριζε περίοδο επιλεξιμότητας (qualifying period) έξι εβδομάδων για την εφαρμογή της αρχής της ίσης αμοιβής των προσωρινά απασχολούμενων, παρακάμπτοντας το ενδεχόμενο συμβιβασμού σε σχέση με τη διάρκεια της περιόδου επιλεξιμότητας, τους περιορισμούς στη χρήση της προσωρινής απασχόλησης και τις περιπτώσεις εξαιρέσεως από το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας.⁵⁸

Η αποτυχία διαπραγμάτευσης της οδηγίας για την προσωρινή

54. Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, «Προτεραιότητες ελληνικής Προεδρίας 2003», <http://www.labor-ministry.gr>, 2003.

55. Επιτροπή ΕΚ, «Πρόταση οδηγίας σχετικά με τους όρους εργασίας των προσωρινά απασχολούμενων μέσω εταιρείας προσωρινής απασχόλησης» COM(2002) 149 τελικό, 2002 και Επιτροπή ΕΚ, «Τροποποιημένη πρόταση οδηγίας σχετικά με τους όρους εργασίας των προσωρινά απασχολούμενων μέσω εταιρείας προσωρινής απασχόλησης» COM(2002) 701 τελικό, 2002.

56. Council EU, «2512th Council meeting – Employment, Social Policy, Health and Consumer Affairs – Luxembourg 2 and 3 June 2003», 9688/1/03 REV 1 (Presse 152), 2003.

57. Council EU, «2492nd Council meeting – Employment, Social Policy, Health and Consumer Affairs – Brussels 6 March 2003», 6678/03 (Presse 55), 2003.

58. Η υποβολή ενός αναπόδεκτου κειμένου συμβιβασμού από πλευράς της Προεδρίας, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως επιλογή αξιοποίησης ενός από τα προνομιακά μέσα επιτροπής της και, κατ' επέκταση, ως έκφραση της βούλησης να αποτραπεί μια συμφωνία που δεν διαφαινόταν ικανοποιητική για τις ελληνικές προτιμήσεις.

απασχόληση, όμως, φέρει στην επιφάνεια γενικότερα ερωτήματα σχετικά με τον ρόλο της ελληνικής Προεδρίας. Συγκεκριμένα, δεδομένης της νομικής βάσης της πρότασης οδηγίας (άρθρο 137 παρ. 2), η πολιτική συμφωνία του Συμβουλίου θα επιτυγχανόταν βάσει της ειδικής πλειοψηφίας και, εν προκειμένω, αποτράπηκε κατόπιν της απόφασης της γερμανικής κυβέρνησης να στηρίξει την κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου που, από κοινού με εκείνη της Ιρλανδίας, σφοδρά αντιτίθεντο στην πρόταση οδηγίας για την προσωρινή απασχόληση. Ωστόσο, ως αντάλλαγμα, η γερμανική κυβέρνηση απέσπασε τη στήριξη του Ηνωμένου Βασιλείου για να αποτραπεί η έγκριση της οδηγίας για τις εξαγορές επιχειρήσεων (take-over directive).⁵⁹ Ίσως, εάν η ελληνική Προεδρία επέλεγε να αφήσει κλειστό το φάκελο της πρότασης οδηγίας για την προσωρινή απασχόληση, η τύχη της πρότασης οδηγίας για τις εξαγορές να ήταν καλύτερη, ενώ η επιλογή διαπραγματεύσεως αμφοτέρων των προτάσεων κατέστησε τη δεύτερη όμηρο της πρώτης. Άλλωστε, η προστιθέμενη αξία της οδηγίας για τις εξαγορές δεν έπαυε να είναι πολύ μεγαλύτερη εκείνης για την προσωρινή απασχόληση, καθώς η πρώτη αφορούσε σε ρύθμιση –και επέτρεπε την οικονομικώς ενεργητική ενίσχυση– διασυννοριακής δραστηριότητας, πράγμα που δεν ίσχυε στην περίπτωση της οδηγίας για την προσωρινή απασχόληση – θέτοντας, επομένως, υπό σοβαρή αμφισβήτηση τη σκοπιμότητα παρέμβασής του κοινοτικού νομοθέτη.

Η επιμονή της ελληνικής Προεδρίας να θέσει σε διαπραγματεύση την πρόταση οδηγίας για την προσωρινή απασχόληση δεν ήταν τυχαία. Ευθυγραμμιζόταν με την εγχώρια πολιτική αγοράς εργασίας, ειδικότερα κατόπιν της πρόσφατης εισαγωγής νομοθεσίας για την προσωρινή απασχόληση. Ευθυγραμμιζόταν, επίσης, με τις εγχώριες ρυθμιστικές επιλογές ορισμένων κρατών-μελών, κυρίως κεντροευρωπαϊκών, που, όπως η Ελλάδα, διατηρούν αυστηρό καθεστώς προστασίας της κανονικής απασχόλησης και επιχειρούν, ιδίως εν μέσω περιστάσεων οικονομικής ύφεσης και αύξησης της ανεργίας,⁶⁰ δηλαδή περιστάσεων ανάλογων με τις τρέχουσες, την

59. Η πρόταση οδηγίας για τις εξαγορές επιχειρήσεων προέβλεπε, κυρίως, την απαγόρευση λήψης «αμυντικών» μέτρων με σκοπό την εξουδετέρωση προσφορών εξαγοράς από μέρους της υπό εξαγορά επιχείρησης, χωρίς την έγκριση των μετόχων της. Προέβλεπε, επίσης, τη δυνατότητα πλήρους ελέγχου των εξαγοραζόμενων επιχειρήσεων από τους αγοραστές τους.

60. G. Saint-Paul, *The Political Economy of Labour Market Institutions*, ό.π.

ελεγχόμενη (πλαισιωμένη) απελευθέρωση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, όμως συχνά αποτυγχάνουν να μειώσουν την ανεργία.

Από την άλλη πλευρά, πάντως, στη διάρκεια του πρώτου εξαμήνου του 2003, επιτεύχθηκε πρόοδος σε σχέση με ορισμένα θέματα νομοθετικού ή οιοσεί νομοθετικού χαρακτήρα,⁶¹ θέματα που στο σύνολό τους ήσαν εκ προοιμίου αναμφίλεκτα και ήδη δρομολογημένα. Συγκεκριμένα, το Συμβούλιο κατέληξε σε πολιτική συμφωνία επί της πρότασης απόφασης (decision) για τη δημιουργία Συμβουλευτικής Επιτροπής για την ασφάλεια, την υγιεινή και την προστασία της υγείας στους χώρους εργασίας. Κατέληξε, επίσης, σε πολιτική συμφωνία επί της πρότασης κανονισμού για το καταστατικό της ευρωπαϊκής συνεταιριστικής εταιρείας, καθώς και επί της πρότασης οδηγίας σχετικά με τον ρόλο των εργαζομένων στις υποθέσεις της ευρωπαϊκής συνεταιριστικής εταιρείας –αμφότερες οι προτάσεις νομοθεσίας ακολουθούσαν το πρότυπο της αντίστοιχης νομοθεσίας για την ευρωπαϊκή εταιρεία.

Επίσης, το Συμβούλιο αποφάσισε την επίσημη θεσμοθέτηση της Τριμερούς Κοινωνικής Συνόδου για την οικονομική μεγέθυνση και την απασχόληση, υλοποιώντας την απόφαση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου του Λάακεν, τον Δεκέμβριο του 2001. Ακόμη, αποσκοπώντας στη συστηματική παρακολούθηση της προόδου στο ζήτημα της ισότητας των φύλων και της ένταξης της διάστασης της ισότητας (gender mainstreaming) στις πολιτικές της Ε.Ε. και προκειμένου να αποδώσει μείζονα έμφαση σε αυτό το θέμα, το Συμβούλιο ζήτησε από τους αρχηγούς των κρατών-μελών να εκφράσουν την πολιτική υποστήριξή τους και, πράγματι, το (Εαρινό) Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, στις 20 και 21 Μαρτίου 2003, ενέκρινε τη σύνταξη και υποβολή στο Εαρινό Ευρωπαϊκό Συμβούλιο ετήσιας έκθεσης προόδου για την ισότητα των φύλων.⁶² Επίσης, το Συμβούλιο υιοθέτησε ψηφίσματα (resolutions) σχετικά με την απασχόληση και την κοινωνική ένταξη των ατόμων με αναπηρίες, καθώς και σε σχέση με την επένδυση σε ανθρώπινο και κοινωνικό κεφάλαιο στο πλαίσιο της κοινωνίας της γνώσης. Ίσως, όμως, η σημαντικότερη συμβολή της ελληνικής Προεδρίας αφορούσε στην επίτευξη συμφωνίας ως

61. Βλ. Council EU, «2512th Council meeting...», ό.π. και Council EU, «2492nd Council meeting...», ό.π.

62. Council EU, «Brussels European Council, 20 and 21 March 2003 – Presidency Conclusions», 2003, par. 47.

προς τις γενικές αρχές και τον τρόπο αναθεώρησης των προβλέψεων και κανόνων εφαρμογής του Κανονισμού 1408/71 που περιλαμβάνονται στον Τίτλο ΙΙΙ του τελευταίου και αναφέρονται στις παροχές αναπηρίας, τις συντάξεις και τις ειδικές μη ανταποδοτικές παροχές. Υπογραμμίζεται πως η διαδικασία εκσυγχρονισμού και απλοποίησης του Κανονισμού 1408/71 (για τον συντονισμό των συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης στο πλαίσιο της ελεύθερης μετακίνησης των εργαζομένων) υπήρξε μακρά και, λόγω της τεχνικής φύσεως των θεμάτων, διαπραγματευτικώς δαιδαλώδης και επίπονη.⁶³

Σε ό,τι αφορά την ευρωπαϊκή στρατηγική απασχόλησης, η ελληνική Προεδρία ακρόσθηκε, εν πολλοίς, σε διαχειριστικό ρόλο. Πρώτον, από κοινού με την Επιτροπή, διαχειρίστηκε την εφαρμογή του σχεδίου συγχρονισμού και εξορθολογισμού (streamlining) των διαδικασιών συντονισμού της πολιτικής απασχόλησης και των οικονομικών πολιτικών που, μεταξύ άλλων, περιλάμβανε τη διαμόρφωση τριετούς διάρκειας κατευθυντηρίων γραμμών και απέδιδε έμφαση στην εφαρμογή τους. Το σχέδιο, που είχε επεξεργασθεί η Επιτροπή και εγκρίνει το Συμβούλιο στο τέλος του 2002,⁶⁴ υλοποιούσε τις σχετικές κατευθύνσεις του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου της Βαρκελώνης (Μάρτιος 2002). Δεύτερον, στο πλαίσιο της γενικότερης αναθεώρησης της ευρωπαϊκής στρατηγικής απασχόλησης, η ελληνική Προεδρία ανεπιφύλακτα και, κυρίως, σχεδόν απαρέγκλιτα προώθησε την υιοθέτηση και εφαρμογή της πρότασης της Επιτροπής,⁶⁵ που προέβλεπε την αντικατάσταση της υφιστάμενης δομής των έξι οριζόντιων στόχων και τεσσάρων πυλώνων με μια νέα, συνιστάμενη σε τρεις κύριους στόχους και δέκα προτεραιότητες δράσης –ωστόσο χωρίς διάθεση ιεράρχησης και επικέντρωσης–

63. Γι' αυτό ακριβώς, η συμβολή της ελληνικής Προεδρίας θα πρέπει, κατά πρώτο λόγο, να πιστωθεί στους εκπροσώπους της στη Διοικητική Επιτροπή του Κανονισμού –και τις επιτροπές της τελευταίας (Τεχνική Επιτροπή και Επιτροπή Λογαριασμών).

64. Commission EC, «Communication from the Commission on Streamlining the Annual Economic and Employment Policy Co-ordination Cycles», COM(2002) 487 final, 2002.

65. Βλ. το υποστηρικτικό κείμενο με τις θέσεις της ελληνικής Προεδρίας που κατατέθηκε στο άτυπο Συμβούλιο Απασχόλησης και Κοινωνικών Υποθέσεων, στο Ναύπλιο, τον Ιανουάριο του 2003 (Άτυπο Συμβούλιο Απασχόλησης και Κοινωνικών Υποθέσεων, Ναύπλιο 23-25.1.2003: Σημειώσεις Συμβουλίου, <http://www.eu2003.gr>).

και απέδιδε, επίσης, έμφαση στον τρόπο υλοποίησης, ιδίως στον ρόλο των κοινωνικών εταιριών.⁶⁶

Είναι, μάλιστα, χαρακτηριστικό, ότι το κείμενο των συμπερασμάτων του Εαρινού Ευρωπαϊκού Συμβουλίου (20-21 Μαρτίου 2003), αναπαρήγαγε τα παραπάνω και λίγο-πολύ επανέλαβε τις κατευθύνσεις προηγούμενων Ευρωπαϊκών Συμβουλίων, ιδίως εκείνου της Βαρκελώνης. Ωστόσο, για πρώτη φορά υπογραμμίστηκε η ανάγκη για μια νέα προσέγγιση σε σχέση με τη μετανάστευση και την ένταξη των (νόμιμων) μεταναστών στις αγορές εργασίας και τις κοινωνίες των κρατών-μελών⁶⁷ –και ο προσανατολισμός και οι κατευθύνσεις της νέας προσέγγισης υιοθετήθηκαν στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Θεσσαλονίκης.⁶⁸ Οι νέες (τριετούς διάρκειας και βάσει της νέας δομής) κατευθυντήριες γραμμές για την απασχόληση, καθώς και οι συστάσεις προς τα κράτη-μέλη υιοθετήθηκαν από το Συμβούλιο, τον Ιούνιο του 2003⁶⁹ –και το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Θεσσαλονίκης (19-20 Ιουνίου 2003), επίσης, υιοθέτησε τις νέες κατευθυντήριες γραμμές για την απασχόληση, για πρώτη φορά από κοινού με εκείνες για τις οικονομικές πολιτικές.⁷⁰

Ίσως, η μόνη παρέκκλιση της ελληνικής Προεδρίας από τον αμιγώς διαχειριστικό ρόλο της συνίστατο στην υποστήριξη της ιδέας για σύσταση μιας ανεξάρτητης ομάδας εργασίας που θα εντόπιζε τα εμπόδια στην εφαρμογή της ευρωπαϊκής στρατηγικής απασχόλησης στο επίπεδο της Ε.Ε. και των κρατών-μελών και θα πρότεινε πρακτικές μεταρρυθμίσεις με άμεση και βραχυπρόθεσμη επίδραση στις δυνατότητες των τελευταίων να επιτύχουν τους στόχους της. Η ιδέα για τη σύσταση παρόμοιας ομάδας εργασίας, ιδέα που είχαν αρχικά διατυπώσει οι πρωθυπουργοί του Ηνωμένου Βασιλείου, της Γερμανίας, της Γαλλίας, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας, μέσω σειράς ξεχωριστών κοινών δηλώσεών τους, υιοθετήθηκε στο Εαρινό Ευρωπαϊκό Συμβούλιο που όρισε, επίσης, τον

66. Commission EC, «The future of the European Employment Strategy (EES). 'A Strategy for full employment and better jobs for all'», COM(2003)6 final, 2003.

67. Council EU, «Brussels European Council, 20 and 21 March 2003 – Presidency Conclusions», 2003, par. 41-43 και par. 45.

68. Council EU, «Thessaloniki European Council, 19 and 20 June 2003 – Presidency Conclusions», 2003, par. 28-35.

69. Council EU, «2512th Council meeting...», ό.π.

70. Council EU, «Thessaloniki European Council, 19 and 20 June 2003 – Presidency Conclusions», 2003, par. 46.

πρώην πρωθυπουργό της Ολλανδίας Wim Kok ως επικεφαλής της ομάδας εργασίας.⁷¹

Ασφαλώς, η προώθηση αυτής της ιδέας δεν συνιστά, αφ' εαυτής, ικανό τεκμήριο αυξημένου πρωτοβουλιακού ρόλου της ελληνικής Προεδρίας. Ίσως, η άσκηση παρόμοιου ρόλου και, ιδίως, η εκδήλωση πρωτοβουλιών ενθάρρυνσης της ουσιαδους μεταρρύθμισης των αγορών εργασίας, προσέκρουαν στις εγχώριες επιλογές πολιτικής αγοράς εργασίας και, κατ' επέκταση, στις ελληνικές προτιμήσεις αναφορικά με την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση –δηλαδή τις προτιμήσεις για κοινωνική Ευρώπη. Ήταν, όμως, αμφίβολο ότι η διστακτική πολιτική μεταρρύθμισης θα συνέβαλε στην αύξηση της απασχόλησης και τη μείωση της ανεργίας στην Ελλάδα και σε άλλα κράτη-μέλη, ιδίως στα μεγαλύτερα της ηπείρου. Και ήταν εξίσου αμφίβολο ότι οι, καθόλα ευπρόσδεκτες, διαδικασιακές και οργανωτικές αλλαγές και η απλή αναδιατύπωση στόχων και προτεραιοτήτων της ευρωπαϊκής στρατηγικής απασχόλησης θα προοιωνίζονταν αφ' εαυτών την ενίσχυση της μεταρρυθμιστικής δυναμικής της.⁷²

Διαχειριστικός και, ενίοτε, διεκπεραιωτικός ήταν, επίσης, ο ρόλος της ελληνικής Προεδρίας στο πεδίο της κοινωνικής προστασίας και, επομένως, της εφαρμογής των επιμέρους διαδικασιών συντονισμού της πολιτικής των κρατών-μελών και, πιθανότατα, ο κύριος λόγος δεν ήταν άλλος από την εγχώρια μεταρρυθμιστική αδράνεια. Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο αρκέσθηκε στη γνωστοποίηση της κοινής έκθεσης Συμβουλίου και Επιτροπής για τις συντάξεις,⁷³ καλώντας απλώς στη διενέργεια ειδικών μελετών για τα προβλήματα των συνταξιοδοτικών συστημάτων,⁷⁴ καθώς και στη γνωστοποίηση της κοινής έκθεσης Συμβουλίου και Επιτροπής για την υγεία και τη μακροχρόνια φροντίδα των ηλικιωμένων.⁷⁵ Ω-

71. Council EU, «Brussels European Council, 20 and 21 March 2003 – Presidency Conclusions», 2003, par. 44.

72. Το Φεβρουάριο του 2003, η ελληνική Προεδρία οργάνωσε, στην Αθήνα, συνέδριο με θέμα «Το μέλλον της εργασίας: βασικές προκλήσεις της ευρωπαϊκής στρατηγικής απασχόλησης» και κεντρικό ομιλητή τον *Jeremy Rifkin*.

73. Commission EC, «Joint report by the Commission and the Council on adequate and sustainable pensions», Μάρτιος 2003.

74. Το Συμβούλιο Απασχόλησης και Κοινωνικών Υποθέσεων στις 2-3 Ιουνίου 2003 ενέκρινε, πράγματι, το πρόγραμμα μελετών που υπέβαλε η Επιτροπή Κοινωνικής Προστασίας, βλ. Council EU (β), ό.π.

75. Council EU, «Joint report by the Commission and the Council on supporting

στόσο, σε σχέση με τον συντονισμό της πολιτικής κοινωνικής ενσωμάτωσης, το Εαρινό Ευρωπαϊκό Συμβούλιο υπογράμμισε την ανάγκη άμεσης επικέντρωσης της κοινωνικής πρόνοιας στις υποεκπροσωπούμενες πληθυσμιακές ομάδες, περιλαμβανομένων των μεταναστών και κάλεσε, επίσης, τα κράτη-μέλη να θέσουν κατάλληλους στόχους για τη σημαντική μείωση της φτώχειας μέχρι το 2010.⁷⁶ Τέλος, το Εαρινό Ευρωπαϊκό Συμβούλιο κάλεσε την Επιτροπή, αφενός, να παρουσιάσει, την άνοιξη του 2004, πρόταση βελτίωσης του γενικού πλαισίου κοινωνικής προστασίας, αποδίδοντας έμφαση στην αποτελεσματικότητα των εντεθειμένων κινήτρων –των πάσης φύσεως κινήτρων, όμως– και, αφετέρου, να μελετήσει τη σκοπιμότητα ενοποίησης των επιμέρους διαδικασιών συντονισμού των πολιτικών κοινωνικής προστασίας (συντάξεις, κοινωνική ενσωμάτωση κλπ.) σε μια ενιαία διαδικασία.⁷⁷

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Παρά τις διαδεδομένες αντιλήψεις που θεωρούν ότι, ως αποτέλεσμα τυπικών και άτυπων περιορισμών, η άσκηση των καθηκόντων της Προεδρίας δεν διευρύνει τις δυνατότητες προώθησης του εθνικού συμφέροντος, η πρόσφατη ακαδημαϊκή βιβλιογραφία που εμπνέεται από τις θεωρίες της διακυβερνητικής διαπραγμάτευσης και της ορθολογικής θεσμικής επιλογής, υποδεικνύει πως ισχύει,

---

national strategies for the future of health care and care for the elderly», 7166/03, March 10, 2003 και Council EU, «Brussels European Council, 20 and 21 March 2003 – Presidency Conclusions», 2003, par. 49.

76. Council EU, «Brussels European Council, 20 and 21 March 2003 – Presidency Conclusions», 2003, par. 52.

77. Council EU, «Brussels European Council, 20 and 21 March 2003 – Presidency Conclusions», 2003, par. 50-51. Σημειώνεται ότι το ζήτημα της ενοποίησης των επιμέρους διαδικασιών συντονισμού στον τομέα της κοινωνικής προστασίας είχε για πρώτη φορά συζητηθεί και θετικά αντιμετωπισθεί στο πλαίσιο του άτυπου Συμβουλίου Απασχόλησης και Κοινωνικών Υποθέσεων, στο Ναύπλιο, τον Ιανουάριο του 2003, βλ. «Informal Meeting of Employment and Social Policy Ministers: Summary of discussion on social protection», <http://www.eu2003.gr>. Επίσης, τον Μάιο του 2003, η ελληνική Προεδρία οργάνωσε, στα Ιωάννινα, συνέδριο με θέμα «Ο εκσυγχρονισμός του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου: πολιτικές και εργαλεία της Ε.Ε.», στο οποίο παρουσιάστηκε η έκθεση ομάδας ειδικών, βλ. Th. Sakellariopoulos - J. Berghman (επιμ.), *Connecting Welfare Diversity within the European Social Model*, Intersentia, Antwerpen-Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 2004.

μάλλον, το αντίθετο. Και ο βασικός λόγος δεν είναι άλλος από την προικοδότηση της Προεδρίας με σπάνιους πόρους και μέσα δράσης που τείνουν να αμβλύνουν και, συχνά, να εξουδετερώνουν τη σημασία των τυπικών και άτυπων περιορισμών. Μολαταύτα, όπως υποστηρίχθηκε στο παρόν άρθρο, η πραγματική επιρροή της Προεδρίας μπορεί να διαφέρει μεταξύ των διαφορετικών δομών λήψης αποφάσεων –και μεθόδων συντονισμού της πολιτικής– ως αποτέλεσμα, αφενός, των διαφορετικών απαιτήσεων διαπραγμάτευσης και μεσολάβησης και, αφετέρου, των διαφορετικών αποδόσεων της ιδιοτελούς χρήσης των θεσμικών προνομίων της Προεδρίας. Δεν αποκλείεται, μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις, η προώθηση μιας γενικώς επωφελούς πρωτοβουλίας να αποκτά, ακόμη και για το προεδρεύον κράτος-μέλος, σχετικώς μεγαλύτερη σημασία από τη διασφάλιση μέγιστων ιδίων οφελών.

Η ανάλυση του έργου της τέταρτης ελληνικής Προεδρίας στους τομείς της απασχόλησης και της κοινωνικής πολιτικής δεν διαφεύδει τις θεωρητικές υποθέσεις. Για την ακρίβεια, μάλιστα, αποκαλύπτει την εμμονή της ελληνικής Προεδρίας στην προώθηση των εθνικών προτιμήσεων ολοκλήρωσης –των προτιμήσεων για κοινωνική Ευρώπη– και, κατά τούτο, την προσήλωσή της στο μοντέλο της διστακτικής μεταρρύθμισης των θεσμών του κοινωνικού κράτους και της αγοράς εργασίας, μολονότι η εγχώρια –και όχι μόνον– εμπειρία εφαρμογής του υπήρξε ασφαλώς αρνητική. Και είναι, πιθανότατα, αξιοσημείωτο πως η ελληνική Προεδρία απέφυγε να αναλάβει πρωτοβουλίες ενθάρρυνσης της ουσιαστικής μεταρρύθμισης των αγορών εργασίας και των συστημάτων κοινωνικής προστασίας, παρότι παρόμοιες πρωτοβουλίες θα απειλούσαν ελάχιστα –εάν όχι καθόλου– την ακεραιότητα των εγχώριων θεσμών και συστημάτων στην Ελλάδα και τα άλλα κράτη-μέλη, ενώ θα ανταποκρίνονταν στο διαπιστωμένο έλλειμμα μεταρρυθμιστικής δυναμικής της διαδικασίας της Λισαβόνας και, αν μη τι άλλο, θα επέτειναν την αμφισβήτηση των οριακών και επιζήμιων, όμως διαδεδομένων υπό συνθήκες ύφεσης, μεταρρυθμίσεων. Αντ' αυτού, η ελληνική Προεδρία αρκέστηκε στην επικύρωση των, ευπρόσδεκτων αλλά μικρής σημασίας, προτάσεων της Επιτροπής σχετικά με την εφαρμογή της ευρωπαϊκής στρατηγικής απασχόλησης και του συντονισμού των πολιτικών κοινωνικής προστασίας.

Και είναι η ίδια, ακριβώς, προσήλωση στο εγχώριο μοντέλο της διστακτικής μεταρρύθμισης και η εμμονή στην προώθηση των ε-

θνικών προτιμήσεων περί κοινωνικής Ευρώπης που, αναπόφευκτα, δεσμεύει τη μεσολαβητική λειτουργία της ελληνικής Προεδρίας σε σχέση με τη διαπραγμάτευση ευρωπαϊκής νομοθεσίας, και, κατ' επέκταση, εξηγεί τόσο την αποτυχία διαπραγμάτευσης της πρότασης οδηγίας για τους προσωρινά απασχολούμενους, όσο και τη φαλκίδευση της πρότασης οδηγίας για τις εξαγορές επιχειρήσεων. Άλλωστε, η επιτυχής διαπραγμάτευση της δεύτερης προϋπέθετε, μεταξύ άλλων, τον παραμερισμό (του φακέλου) της πρώτης, όμως η ελληνική Προεδρία δεν ήταν, εν προκειμένω, πρόθυμη να χρησιμοποιήσει τα διαδικασιακά προνόμιά της.

Η θεωρητική και εμπειρική έρευνα σχετικά με τον ρόλο και την επιρροή της Προεδρίας έχει, ακόμη, πολύ δρόμο να διανύσει, ιδίως δεδομένης της σοβαρής αναθεώρησης του θεσμού που επιφέρει η, υπό επικύρωση, συνταγματική συνθήκη. Χωρίς αμφιβολία, η συστηματική θεωρητική εξήγηση της διαφοροποίησης της πραγματικής επιρροής της Προεδρίας μεταξύ των διαφορετικών δομών λήψης αποφάσεων συγκαταλέγεται ανάμεσα στις ερευνητικές προτεραιότητες, ενώ η επικέντρωση σε επιμέρους τομείς πολιτικής ή/και μορφές συντονισμού συνιστά χρήσιμη εμπειρική στρατηγική.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΣΕΜΠΕΛΗΣ, *Εμφωλευμένα παίγνια. Η ορθολογική επιλογή στη συγκριτική πολιτική*, μτφρ.: Παναγιώτης Νάνος, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2004, 413 σελ. (ελλην. έκδοση του: G. Tsebelis, *Nested Games: Rational Choice in Comparative Politics*, University of California Press, Berkeley 1990).

Η έκδοση στα ελληνικά από τον οίκο Παπαζήση του κλασικού πλέον στη διεθνή βιβλιογραφία βιβλίου του Γιώργου Τσεμπελή, *Εμφωλευμένα Παίγνια. Η ορθολογική επιλογή στη συγκριτική πολιτική* υπηρετεί με τον καλύτερο τρόπο την ανάγκη σύνδεσης της ελληνικής πολιτικής επιστήμης με τους σύγχρονους προβληματισμούς και τάσεις πάνω στα μεθοδολογικά εργαλεία, τα ερευνητικά ερωτήματα και πιθανές απαντήσεις στο πεδίο της διεθνούς σύγχρονης πολιτικής επιστήμης.

Οι δεοντολογικές συζητήσεις για το «δέον» στην πολιτική πράξη, προνομιακό πεδίο της πολιτικής φιλοσοφίας και κυρίαρχο ρεύμα στην ελληνική πολιτική επιστήμη, μπορούν να τροφοδοτήσουν αλλά και να τροφοδοτηθούν από τις θετικές αναζητήσεις για το «είναι» και το «γιατί», προνομιακά πεδία της σύγχρονης πολιτικής ανάλυσης. Εκεί νομίζω είναι και το ζητούμενο για την ελληνική θετική πολιτική επιστήμη. Να ξεφύγει από τον έντονα περιγραφικό και καταγραφικό της χαρακτήρα. Εκεί πρέπει να μεταφερθεί το βάρος της πολιτικής έρευνας. Για να γίνει αυτό χρειαζόμαστε αποτελεσματικά μεθοδολογικά εργαλεία. Το αναλυτικό πλαίσιο της ορθολογικής επιλογής και της θεωρίας παιγνίων σε συγκριτική βάση είναι μια αρκετά ελκυστική πρόταση που κερδίζει συνεχώς έδαφος στις κοινωνικές επιστήμες ακριβώς λόγω των ερμηνευτικών και, κυρίως, των προβλεπτικών δυνατοτήτων της.

Το βιβλίο εντάσσεται στη σειρά των εκδόσεων Παπαζήση «Βιβλιοθήκη Πολιτικής Οικονομίας και Νέα Πολιτική Οικονομία» που διευθύνει ο καθηγητής Ηλίας Κατσούλης. Πρέπει να τονισθεί εδώ

η σημαντική συμβολή της σειράς στον εμπλουτισμό της ελληνικής βιβλιογραφίας με κορυφαία και κλασικά πλέον κείμενα της σύγχρονης πολιτικής επιστήμης (Downs, *Οικονομική Θεωρία της Δημοκρατίας*, Olson, *Η Λογική της Συλλογικής Δράσης*, Hirschman, *Αποχώρηση, Διαφωνία και Αφοσίωση*). Ενώ τα βιβλία αυτά σημάδεψαν και διαμόρφωσαν με την επιρροή τους τις κυρίαρχες τάσεις στη διεθνή πολιτική επιστήμη, στη χώρα μας μεταφράστηκαν με καθυστέρηση άνω των 30 ετών χάρη στην προσπάθεια του καθηγητή Κατσούλη. Το βιβλίο του Τσεμπελή *Εμφωλευμένα παίγνια* θεωρείται πλέον κλασικό στη διεθνή βιβλιογραφία της σύγχρονης πολιτικής επιστήμης. Ακόμη και οι πολιτικοί επιστήμονες που δεν το έχουν διαβάσει γνωρίζουν την ύπαρξη του. Μόνο από τις παραπομπές που γίνονται σε αυτό στη διεθνή βιβλιογραφία φαίνεται η επιρροή.

Η δουλειά του Τσεμπελή ενσωματώνει, ακριβώς, με άριστο τρόπο το αίτημα της καθιέρωσης της πολιτικής επιστήμης ως κλάδου που επιχειρεί να αναδείξει θεωρητικές κατασκευές με στόχο την ερμηνεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε συνθήκες πολιτικής λειτουργίας. Χρησιμοποιεί τη θεωρία παιγνίων ως μέθοδο λογικής παραγωγής (logical deduction). Στηριγμένος σε προηγούμενη γνώση (prior knowledge) για την ανάδειξη των πιθανών βασικών παραμέτρων του ερμηνευτικού σχήματος οικοδομεί ένα μοντέλο μετάφρασης του υπό μελέτη πολιτικού φαινομένου σε γλώσσα θεωρίας παιγνίων (δρώντες, κανόνες). Στη συνέχεια, απαγωγικά, με τη βοήθεια της θεωρίας παιγνίων αναζητά τις στρατηγικές εκείνες τις οποίες, αν ακολουθήσουν οι δρώντες, θα οδηγηθούν σε μια κατάσταση από την οποία δεν θα θέλουν να αποκλίνουν (Nash equilibrium). Γι' αυτό και το σημείο λέγεται κατάσταση ισορροπίας. Σε αυτή την ικανότητα της θεωρίας παιγνίων οφείλεται και η μεγάλη προβλεπτική της δυνατότητα. Είναι σε θέση να κατασκευάζει ισχυρισμούς-υποθέσεις που να λένε ότι, αν οι εμπλεκόμενοι δρώντες λειτουργήσουν κάτω από τις συγκεκριμένες συνθήκες ορθολογικά, θα ακολουθήσουν συγκεκριμένες στρατηγικές που θα τους αποφέρουν το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα για την εξυπηρέτηση των στόχων τους. Στη συνέχεια, αυτοί οι ισχυρισμοί μπορούν να ελεγχθούν στην πράξη εμπειρικά. Η συσσώρευση γνώσης λαμβάνει χώρα από τον έλεγχο του πώς διαφορετικές προϋποθέσεις οδηγούν σε διαφορετικές προβλέψεις και ερμηνείες και όχι από το αν η ορθολογική συμπεριφορά αποτελεί λεπτομερή και ρεαλιστική απει-

κόνιση της πολιτικής συμπεριφοράς. Η απάντηση που δίνουν συνήθως οι θεωρητικοί του ορθολογισμού (Friedman) στο ότι το ορθολογικό υπόδειγμα παραλείπει σημαντικές πλευρές του υποκειμένου λήψης απόφασης, είναι ότι κάθε αναλυτικό σχήμα αποτελεί μορφή αφαιρέσεως που πρέπει να κρίνεται από την ευρυστική του δυνατότητα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, ο Τσεμπελής επιχειρεί μια συστηματική αποτίμηση των βασικών επιχειρημάτων για τα υπέρ και τα κατά της χρήσης της ορθολογικότητας ως υποδείγματος ανάλυσης της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Αντί της εύκολης αποδοχής της αναλυτικής μόνον αξίας του ορθολογισμού, μας προτείνει να δούμε την ορθολογικότητα ως στοιχείο που χαρακτηρίζει ένα υποσύνολο του συνόλου των αποφάσεων που λαμβάνουν τα υποκείμενα. Όταν οι άνθρωποι είναι σε θέση να αναγνωρίσουν στόχους, μέσα και κανόνες που προσδιορίζουν τη δυνατότητα επίτευξής τους, τότε και μόνο τότε μια θεωρία ορθολογικών επιλογών μπορεί να εξηγήσει τη συμπεριφορά τους. Πολλές από τις αποφάσεις των ανθρώπων δεν είναι προϊόν στοχοθέτησης και συστηματικής επιδίωξης. Γι' αυτές, η υπόθεση της ορθολογικότητας δεν μπορεί να λειτουργήσει ως μηχανισμός αποκωδικοποίησης και κατανόησης τους. Ευτυχώς όμως η πολιτική συμπεριφορά παίρνει συχνά τη μορφή συστηματικών και μεθοδικών επιδιώξεων από δρώντες που συναντώνται και συγκρούονται κάτω από συγκεκριμένες υποκειμενικές και αντικειμενικές συνθήκες στους στίβους-αρένες της πολιτικής. Σε αυτές τις περιπτώσεις η ορθολογική υπόθεση αποδεικνύεται όχι μόνο ρεαλιστική απεικόνιση της συμπεριφοράς αλλά και εργαλείο μεγάλης αναλυτικής δυνατότητας.

Με τη χρήση εννοιών και εργαλείων από τη θεωρία παιγνίων στην πρωτοποριακή του δουλειά, ο συγγραφέας ξεφεύγει από τη στατική παράδοση της θεωρίας ορθολογικών επιλογών των δεκαετιών του 1950 και του 1960 όπου ο δρων έχει στόχους και προσπαθεί να πάρει τη βέλτιστη απόφαση για την εξυπηρέτησή τους μέσα σε ένα ακίνητο περιβάλλον δράσης. Αυτή η προσέγγιση αντιμετωπίζει το περιβάλλον του δρώντα παθητικά. Ο Τσεμπελής υιοθετεί την υπόθεση της ορθολογικότητας στο πλαίσιο της σύγχρονης θεωρίας παιγνίων που το 1990 που γράφεται το βιβλίο, έχει κερδίσει σημαντικό έδαφος στη μικροοικονομική, στη θεμελιωμένη στη μικροοικονομική μακροοικονομία και στη θεωρία των διεθνών σχέσεων. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση η ορθολογικότη-

τα τοποθετείται στον δυναμικό χώρο της διάδρασης ανάμεσα σε δρώντες ενεργά υποκείμενα. Μας προτείνει να αντιληφθούμε τα δρώμενα στο πεδίο της πολιτικής ως μια στρατηγική διάδραση-αλληλεπίδραση ανάμεσα σε δρώντες κράτη, κόμματα, ομάδες, άτομα για την επίτευξη των στόχων τους. Μας αρκεί ότι όλοι έχουν συναίσθηση της ενδεχόμενης δράσης του άλλου. Μας αρκεί ότι οι στόχοι των δρώντων παίρνουν τη μορφή σταθεροποιημένων προτιμήσεων για συγκεκριμένα πράγματα ή καταστάσεις ανάλογα με τις πεποιθήσεις τους για τον κόσμο γύρω τους. Δεν μας ενδιαφέρει από πού προέρχονται οι προτιμήσεις, αυτό είναι αντικείμενο άλλων επιστημών. Οι προτιμήσεις και οι πεποιθήσεις που έχουν μια συστηματική εκδήλωση μπορούν να αναλυθούν και να χρησιμοποιηθούν στην ανάλυση σύνθετων πολιτικών φαινομένων. Σε αυτό το πλαίσιο ορθολογισμός σημαίνει να κάνω το καλύτερο που μπορώ για την εξυπηρέτηση του στόχου μου.

Εδώ, ωστόσο, μπαίνει το ζήτημα, ότι βλέπουμε συχνά στη θεωρία παιγνίων ο δρων να είναι ένα συλλογικό και όχι ατομικό υποκείμενο (κράτος, ομάδα πίεσης, κόμμα). Πόσο ρεαλιστικό είναι αυτό, πώς γίνεται η μετάβαση από τις ατομικές στις συλλογικές προτιμήσεις και στρατηγικές; Ο Αιτω, με το περιήφημο θεώρημά του, μας μιλά για το αδύνατο της μετάβασης από το ατομικό ορθολογικό στο συλλογικό ορθολογικό χωρίς την ύπαρξη ενός «δικτάτορα» που τελικά επιβάλλει την ορθολογικότητά του στους υπόλοιπους. Ο Τσεμπελής δεν παίρνει θέση στο βιβλίο του για τον τρόπο μετάβασης από την ατομική στη συλλογική ορθολογικότητα. Το κάνει όμως μια δεκαετία αργότερα παρέχοντας μια ολοκληρωμένη θεωρία, αυτή των veto players (*Veto Players: How Political Institutions Work*, Princeton University Press, 2002, υπό μετάφραση από τις εκδόσεις Παπαζήση).

Ένα άλλο κομβικό ζήτημα που προκύπτει είναι ότι μήπως ο ορθολογικά δρων που περιγράφουμε δεν κάνει τελικά πάντοτε την καλύτερη επιλογή στη προώθηση των στόχων του. Πόσα πολιτικά φαινόμενα είναι αποτέλεσμα λανθασμένων (υποβέλτιστων) επιλογών; Τι γίνεται όταν πολλές φορές παρατηρείται αναντιστοιχία στόχων και στρατηγικών; Γιατί στο γαλλικό πολιτικό σύστημα του 1980, παρά τη συμμαχία κομμουνιστών και σοσιαλιστών στην κυβέρνηση, οι οπαδοί των κομμάτων του συνασπισμού δεν υποστήριζαν τον εταίρο τους στον συνασπισμό και έτσι ο συνασπισμός έχανε την έδρα; Γιατί στο Βέλγιο, οι Βαλλόνοι και οι Φλαμανδοί, ε-

νώ θέλουν να ζήσουν μαζί στο ίδιο πολιτικό σύστημα, πυροδοτούν αποσχιστικές κρίσεις; Σε αυτές τις περιπτώσεις, μήπως η υπόθεση ορθολογικότητας είναι λανθασμένη; Μήπως κυριαρχεί ο φθόνος, η συνήθεια ή απλά είναι θέμα πολιτικής κοουλτούρας; – για να θυμηθούμε τους ισχυρισμούς δομολειτουργιστών του 1960, όπως οι Almond και Powell. Ο Τσεμπελής μας προτείνει να μη βιαστούμε να δώσουμε τέτοιες απαντήσεις. Καινοτομεί με το να εισάγει στη θεωρία παιγνίων την αναλυτική κατηγορία της «εμφωλευμένης διάδρασης». Το κάνει για να αποκωδικοποιήσει τη σύνθετη πραγματικότητα, όπου πολιτικοί παράγοντες εμπλέκονται σε στρατηγικές αλληλεπιδράσεις, όπου οι προτιμήσεις και πεποιθήσεις τους τροφοδοτούνται και τροφοδοτούν τα τεκταινόμενα σε περισσότερες της μίας συνδεδεμένες μεταξύ τους αρένες πολιτικής. Σε αυτή τη σύνθετη διάδραση, δεν είναι οι δρώντες μη ορθολογικοί, όπως φαίνεται, αλλά μπορεί να παίζουν σε περισσότερα του ενός ταμπλό και να συνυπολογίζουν συνολικά κέρδη και οφέλη.

Εδώ, μάλιστα, ο συγγραφέας προχωρά ακόμη περισσότερο από τη θεωρία παιγνίων των αρχών της δεκαετίας του 1990, λέγοντας ότι ακόμη και οι κανόνες του παιγνιδιού μπορεί να γίνουν αντικείμενο στρατηγικής διάδρασης ανάμεσα στους δρώντες. Στη δομή αυτή το παίγνιο που παρατηρούμε μπορεί να είναι εμφωλευμένο μέσα σε ένα υπερπαιγνιο για αλλαγή των κανόνων που διεξάγεται ταυτόχρονα, με τους ίδιους παίκτες, αλλά ενδεχόμενα χρειάζεται περισσότερο χρόνο για να αποδώσει. Έτσι, αυτό που εμφανίζεται ως ανορθολογικότητα είναι ότι εμείς που παρατηρούμε τους δρώντες δεν γνωρίζουμε ότι ενδεχομένως θυσιάζεται το βραχυχρόνιο όφελος σε όφελος του μακροχρόνιου. Σε αυτή την εμφωλευμένη δομή κάποιιοι δρώντες επιδιώκουν να αλλάξουν τους κανόνες διάδρασης προς όφελος τους. Έτσι οι θεσμοί δεν νοούνται ως εξωγενείς περιορισμοί που απλά κληρονομούνται αλλά ως πιθανά αντικείμενα ανθρώπινης δράσης. Αυτό τοποθετεί τον Τσεμπελή στη σχολή σκέψης του νεο-θεσμισμού με έναν ιδιαίτερο, όμως, τρόπο όπου αποθεώνεται η έννοια την πολιτικής. Δεν ακολουθεί τους οικονομολόγους στην παράδοση του Pigou υποστηρίζοντας ότι οι θεσμοί έρχονται ως φυσική συνέπεια για να καλύψουν τις αδυναμίες της αγοράς να συντονίσει ατομικές οικονομικές λειτουργίες με αποτέλεσμα να έχουμε υπερπαραγωγή αρνητικών και υποπαραγωγή θετικών επιπτώσεων προς τρίτους. Ούτε υιοθετεί την άποψη των οικονομολόγων της θεσμικής σχολής ότι οι θεσμοί που μειώ-

νουν το συναλλακτικό κόστος, θα αυτο-επιβληθούν μέσα από μια εξελικτική διαδικασία. Απορρίπτει συνολικά την περίπτωση της αυτεπιβολής των θεσμών μέσω της ανάγκης συντονισμού ατομικών ορθολογικών επιλογών.

Αντίθετα, ο Τσεμπελής θεωρεί ότι οι θεσμικές λύσεις είναι συνειδητές επιλογές των εμπλεκόμενων από τη στιγμή που αυτοί συνειδητοποιούν ότι οι προϋπάρχοντες θεσμοί ήταν σε διαρκή σύγκρουση με τα συμφέροντά τους. Εμφατικά, μάλιστα, τονίζει ότι αν γνωρίζουμε τι είδους αποτελέσματα θα προκύψουν από έναν θεσμό, τότε η ψηφοφορία για τα αποτελέσματα μετατρέπεται σε ψηφοφορία για τους θεσμούς. Έρχεται σε σύγκρουση με την πρόβλεψη νεο-θεσμικών πολιτικών επιστημόνων, ότι οι θεσμοί που βελτιώνουν τη θέση όλων έχουν περισσότερες πιθανότητες να υιοθετηθούν, αφού αυτοί σε συνθήκες τέλει πληροφόρησης έχουν χαμηλότερο κόστος υιοθέτησης σε σχέση με θεσμούς που παίρνουν από κάποιους και δίνουν σε κάποιους άλλους. Ο Τσεμπελής ισχυρίζεται ότι σε συνθήκες πλήρους πληροφόρησης θα συμβεί το αντίθετο. Αναδιανεμητικοί θεσμοί θα κυριαρχήσουν ανάλογα με την κατανομή της δύναμης και τη συγκρότηση νικηφόρων συμμαχιών στη διαδικασία λήψης αποφάσεων.

Αυτές είναι οι βασικές έννοιες πάνω στις οποίες ο συγγραφέας θεμελιώνει τη μεθοδολογική πρόταση των εμφωλευμένων παιγνίων. Το κάνει διεξοδικά και με ιδιαίτερα πειστικό τρόπο στα τέσσερα πρώτα κεφάλαια του βιβλίου αντλώντας με άνεση επιχειρήματα από την επιστήμη των μαθηματικών και της στατιστικής έως την επιστημολογία και το σύνολο των κοινωνικών επιστημών και τη φιλοσοφία. Πράγμα που φανερώνει το ευρύ διεπιστημονικό υπόβαθρο γνώσης που τον διακρίνει.

Με τη χρήση των εμφωλευμένων παιγνίων ως πρότυπο ανάλυσης, ο Τσεμπελής στα κεφάλαια 5, 6 και 7 επιχειρεί να φωτίσει σκοτεινές πλευρές σύνθετων πολιτικών φαινομένων όπως αυτά που αναφέρθηκαν παραπάνω και τα οποία έχουν απασχολήσει τη συγκριτική πολιτική ανάλυση. Πώς λειτουργεί η συναινετική δημοκρατία; Εξετάζει την περίπτωση του βελγικού πολιτικού συστήματος και δίνει πειστικότερες απαντήσεις στο πώς καταφέρουν κράτη βαθιά διαιρεμένα στο πεδίο της γλώσσας, της εθνότητας και της θρησκείας να έχουν συστήματα διακυβέρνησης υψηλής αποτελεσματικότητας και νομιμοποίησης. Αναλύει ακόμη τη γαλλική δημοκρατία της δεκαετίας του 1980 για να εξηγήσει το πώς μπορούν

να αυξήσουν τη διάρκεια ζωής τους πολυκομματικές κυβερνήσεις στις κοινοβουλευτικές δημοκρατίες. Μελετά επίσης τη λειτουργία του βρετανικού εργατικού κόμματος στις δεκαετίες του 1970 και του 1980 για να διερευνήσει τι γίνεται όταν οι βραχυπρόθεσμοι στόχοι δεν συμβαδίζουν με τους μακροπρόθεσμους στο πεδίο της εκλογικής αναμέτρησης των πολιτικών κομμάτων. Με ποια κριτήρια πρέπει να επιλέγονται οι υποψήφιοι των κομμάτων, αυτό της πιθανότητας άμεσης εκλογής τους ή εκείνο της ιδεολογικοπολιτικής τους συνέπειας και μακροχρόνιας εξυπηρέτησης των πολιτικών στόχων του κόμματος; Αξίζει οι πολιτικοί δρώντες να επενδύουν στη φήμη τους και πότε;

Συμπερασματικά, η συνεισφορά του Τσεμπελή βρίσκεται στην ανάπτυξη νέων μεθοδολογικών εργαλείων ώστε να δοθούν πειστικότερες απαντήσεις και να γίνουν ασφαλέστερες προβλέψεις στο πεδίο της συγκριτικής εξέτασης της λειτουργίας των πολιτικών συστημάτων. Ερωτήματα για την αποτελεσματική και τη νομιμοποιημένη λειτουργία των πολιτικών θεσμών μπορούν να διερευνηθούν μέσα από το αναλυτικό υπόδειγμα των εμφωλευμένων παιγνίων που προτείνει και να συμπληρώσουν με ρεαλισμό τη δεοντολογική πολιτική συζήτηση για το πώς θα θέλαμε να είναι τα πράγματα.

ΑΡΗΣ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΣ

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΛΑΒΑΜΕ

Μιχάλης Τσαπόγας - Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Τα δικαιώματα στην Ελλάδα 1953-2003. Από το τέλος του Εμφυλίου στο τέλος της Μεταπολίτευσης*, Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Καστανιώτης, Αθήνα 2004, 520 σελ.

Ο τόμος αυτός, που εκδόθηκε με αφορμή τα πενήντα χρόνια από την ίδρυση της Ελληνικής Ένωσης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, περιλαμβάνει κείμενα νομικών, πολιτικών επιστημόνων, κοινωνιολόγων και ιστορικών στα οποία παρουσιάζεται η εξέλιξη των συνταγματικών δικαιωμάτων στην Ελλάδα. Όπως σημειώνουν οι επιμελητές στην εισαγωγή, «ο τόμος επιχειρεί να συμβάλει στην ανάπτυξη ενός προβληματισμού σχετικού με την ιστορικότητα των εγγυήσεων, αλλά και των παραβιάσεων των δικαιωμάτων. Η αντίστιξη “από το τέλος του Εμφυλίου στο τέλος της Μεταπολίτευσης” σηματοδοτεί την οπτική υπό την οποία οι συγγραφείς προσεγγίζουν τα θέματά τους, αποδίδοντας έμφαση στην εξέλιξη του κανονιστικού περιεχομένου των δικαιωμάτων εντός αυτών των πραγματικών και συμβολικών χρονικών ορίων της πεντηκονταετίας». Οι ενότητες του τόμου: «Πολιτικό και ιδεολογικό πλαίσιο: από τον παρατεταμένο Εμφύλιο στη μεταπολιτευτική συγκυρία», «Οι περιπέτειες των δικαιωμάτων σε ένα κράτος “εθνικόν και ιδεολόγον”»: ιθαγένεια και μειονότητες», «Οι περιπέτειες των δικαιωμάτων σε ένα κράτος “εθνικόν και ιδεολόγον”»: ελευθερία συνείδησης και ισότητα», «Δικαιώματα ως όψεις κοινωνικών καθηκόντων», «Ήθη και δικαιώματα», «Δικαιώματα ιδιωτικότητας και συμμετοχής», «Εξουσία και καταστολή: από την αντικατασκοπευτική στην αντιτρομοκρατική συγκυρία», «Θεσμοί και εγγυήσεις: δικαστική και διεθνής προστασία, μη κυβερνητικός χώρος». Η έκδοση ανοίγει με ένα κείμενο του Χριστόφορου Δ. Αργυρόπουλου για τα πενήντα χρόνια της Ένωσης και κλείνει με ένα επίμετρο του Νίκου Κ. Αλιβιζάτου («Από το κράτος των δικασμών στο ευρωπαϊκό κράτος δικαίου»).

Χριστόφορος Βερναρδάκης (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004. Εκλογές, κόμματα, ομάδες συμφερόντων. Χώρος και κοινωνία*, Ινστιτούτο VPRC, Σαββάλας, Αθήνα 2005, 488 σελ.

Όπως σημειώνει ο Χριστόφορος Βερναρδάκης στον πρόλογο, το 2004 αναδείχτηκαν τρία σημαντικά ζητήματα. Το πρώτο: «Είναι αδύνατον η “ε-

πικοινωνιακή πολιτική” να επικυριαρχήσει στις κοινωνικές ανάγκες και στους διαμορφωμένους σε βάθος χρόνου πολιτικούς συσχετισμούς. Ακόμη περισσότερο, είναι αδύνατον ο εντυπωσιασμός και η προπαγάνδα να κυριαρχήσουν πάνω στην ουσία της πολιτικής και κοινωνικής ανάλυσης». Το δεύτερο: «Η προεκλογική περίοδος επέφερε σημαντικό πλήγμα στην αξιοπιστία των περισσότερων εταιρειών δημοσκοπήσεων και έδειξε τα όρια της παραγόμενης έως σήμερα “ιδιωτικής δημοσκοπικής γνώσης”». Το τρίτο: «Το επικοινωνιακό σύστημα έχει επιβάλει ένα είδος “έρευνας” στη χώρα μας που έφθασε πλέον στα όρια του. Το είδος αυτό είναι ανεπαρκές, τόσο στο επίπεδο του σχεδιασμού όσο και στο επίπεδο της ανάλυσης των δεδομένων. Γι’ αυτόν τον λόγο δεν μπορεί να παρακολουθήσει κανείς συστηματικά τις τάσεις της ελληνικής κοινωνίας και να συμβάλει πραγματικά στην παραγωγή γνωστικού και επιστημονικού υλικού». Σε μια προσπάθεια επεξεργασίας των ζητημάτων αυτών στο πρώτο μέρος του τόμου συμπεριλαμβάνονται κείμενα σχετικά με τις εκλογές και τη διαμόρφωση του κομματικού συστήματος, έρευνες για τις εκλογές του 2004, τις ιδεολογικές, πολιτικές και πολιτισμικές συντεταγμένες των ελληνικών κομμάτων σε σχέση με τον «μεσαίο» χώρο, τους μετασχηματισμούς και τις διαφοροποιήσεις του ΠΑΣΟΚ, το ΛΑΟΣ και τον χώρο της άκρας Δεξιάς, τον λαϊκισμό της Δεξιάς, τη διάκριση Αριστερά/Δεξιά, ενώ παρουσιάζεται και μια μέθοδος εκτίμησης της κατανομής των βουλευτικών εδρών. Στα κείμενα του δεύτερου μέρους εξετάζονται σημαντικές τάσεις της ελληνικής κοινωνίας, όπως η δομή του ελληνικού νοικοκυριού, τα άτομα με αναπηρία, η καταγεγραμμένη ανεργία, τα συνδικάτα και οι εργασιακές σχέσεις, οι δικηγόροι, η εταιρική κοινωνική ευθύνη, τα χαρακτηριστικά των αποφοίτων των ΑΕΙ και ΤΕΙ, ενώ παρουσιάζεται και μια έρευνα για το «ιδανικό» κτίριο σχολείου. Η έκδοση κλείνει με έναν ενδεικτικό θεματολογικό κατάλογο δημοσιοποιημένων λημμάτων και δύο ευρετήρια ονομάτων (ελληνικό και ξενόγλωσσο).

Νικόλας Σεβαστάκης, Κοινότοπη χώρα. Όψεις του δημόσιου χώρου και αντινομίες αξιών στη σημερινή Ελλάδα, Σαββάλας, Αθήνα 2004, 192 σελ.

Στο βιβλίο αυτό ο συγγραφέας αναφέρεται «στην πραγματικότητα της σύγχρονης κοινότοπης Ελλάδας: σε σχηματισμούς ιδεών και αξιών που συνδέονται με την εξάντληση των πόρων των μεταπολεμικών εθνικών δραμάτων και με το πέρασμα σε μια εποχή γενικευμένης εξημέρωσης των συλλογικών παθών». Σε μια κοινωνία στην οποία «τα αισθήματα δυσφορίας έναντι της σύγχρονης αβεβαιότητας [...] εκτονώνονται σε ένα μισαλλόδοξο νεφέλωμα δυσανεξίας και κινισμού της κοινής γνώμης» με κύριο χαρακτηριστικό την «ασίγαστη καχυποψία για όλα τα μειονοτικά, περιθωριακά και διαφωνούντα υποκείμενα [...] το σύνθηες καύχημα της ελληνικής διαφορετικότητας/υπεροχής μετατρέπεται έτσι, γρήγορα, σε πόθο ε-

θνικής ομοιογένειας, δηλαδή σε άρνηση της διαφοράς των μειονοτικών Άλλων», που θεωρείται εκ των προτέρων ύποπτη. Και, σύμφωνα με την ανάλυσή του, είναι αυτή «η δημοκρατία της διάλυσης των ιδεολογικών της πόρων, η αχρωμάτιστη κοινότητα “όλων των Ελλήνων” η οποία ενθαρρύνει τις ροπές προς το νέο κοινωνικό συντηρητισμό [...] Η τωρινή δημοκρατία του Κέντρου παρουσιάζεται ως το ιδεώδες καθεστώς της μη ερώτησης, η επικράτεια του εξελικτικού αυτονόητου και της κολακείας “αυτού που συμβαίνει”. Κυρίαρχη αξία καθίσταται πλέον η ίδια η εμπειρική προφάνεια ποικίλων συμβάντων στο μέτρο που αναπαριστούν τη νεότητα του νέου ή υπονούν τη γοητευτική και μακάρια επανάληψη της καινοτομίας». Το βιβλίο χωρίζεται σε τρία μέρη: «Όψεις μετάβασης στη “νέα εποχή”» («Πολιτισμικές λογικές και κοινωνική μεταβολή», «Η πολιτική διαλεκτική των πολιτισμικών λογικών»), «Απολογίες του σύγχρονου» («Εικόνες της ωραίας ζωής – Πέρα από τη δημοκρατία των κομμάτων», «Μυθολογίες της νέας μεσότητας»), «Αντίσταση και προσαρμογή: μείξη και μεταμόρφωση των κωδίκων» («Θέματα και στάσεις του εθνορομαντισμού», «Κοινότοπη χώρα; Κριτικοί προσανατολισμοί στην Ελλάδα της Δύσης»). Η έκδοση κλείνει με ένα ευρετήριο όρων και ονομάτων.

Hamit Bozarslan, *Ιστορία της σύγχρονης Τουρκίας*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2004, 176 σελ.

Σκοπός του βιβλίου, όπως σημειώνει ο ίδιος ο συγγραφέας, είναι να αποτελέσει μια συνθετική μαρτυρία που να επιτρέπει την κατανόηση των σημαντικότερων τάσεων, καθώς επίσης των τόπων και των κρίσιμων στιγμών που σημάδεψαν την Τουρκία τον 20ό αιώνα. Για να γίνει κατανοητή η σημερινή κατάσταση της χώρας «χρειάζεται ιστορική ανάλυση της τουρκικής εμπειρίας και των πολλαπλών της κρίσεων, ξεκινώντας από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το οποίο έπαιξε έναν τραυματικό ρόλο, ενισχύοντας έκτοτε στη χώρα τα αντανάκλαστα εθνικής ασφαλείας και εθνικισμού. Η δημοκρατική Τουρκία, τελευταίο συστατικό μιας πολυεθνικής και πολυθρησκευτικής αυτοκρατορίας, θεμελιώθηκε πάνω σε μια ακραία άρνηση του άμεσου παρελθόντος και, κατά συνέπεια, των ιδίων των αληθειών του [...] Η ιδέα ενός τουρκικού έθνους εννοούμενο ως ενός οργανικού σώματος, του οποίου η επιβίωση θα εξαρτάται από τη συνεχή εκκαθάριση των “προδοτικών κυττάρων” (διαφορετικές γλωσσικές, θρησκευτικές και πολιτικές ομάδες) και από μια συνεχή κινητοποίηση κατά “της δύναμης και της πονηριάς” των εχθρών [...] μπορεί να διαγωνιστεί μόνο με τίμημα μια συνεχή βία. Ελλείψει της σύστασης αυτής της οργανικής οικογένειας, η Τουρκία διατηρεί ακόμη τη δυνατότητα της “συναναστροφής”, πράγμα που απαιτεί την άρνηση κάθε επίσημου δόγματος ή κρατικής θρησκείας [...] και την αναγνώριση του γλωσσικού, θρησκευτικού και πολιτικού πλουραλισμού που χαρακτηρίζει την κοινωνία και συ-

νιστά τον πλούτο της». Τα κεφάλαια του βιβλίου: «Πρόλογος: ο οθωμανικός 19ος αιώνας», «Η επικράτηση της Ένωσης και Προόδου (1908-1918) και ο αγώνας της Ανεξαρτησίας (1919-1922)», «Το κεμαλικό κράτος: από την κατάργηση του σουλτανάτου στον πολιτικό πλουραλισμό (1922-1950)», «Ο πολυκομματισμός και τα στρατιωτικά καθεστώτα (1950-1983)», «Οι δεκαετίες της κρίσης (1983-2002)», «Επίλογος: η 3η Νοεμβρίου 2002», «Συμπεράσματα». Η έκδοση συμπεριλαμβάνει χρονολόγιο, γλωσσάριο και ευρετήριο ονομάτων.

Nancy L. Green, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης. Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, Σαββάλας, Αθήνα 2004, 192 σελ.

«Η σκέψη όσον αφορά τη μετανάστευση είναι εξίσου παλιά με το ίδιο το φαινόμενο. Ο καλύτερος τρόπος να την καταλάβουμε είναι συγχρόνως ιστοριογραφικός και συγκριτικός», σημειώνει η συγγραφέας. «Κάθε περίοδος επανερμηνεύει την κίνηση με μέτρο σύγκρισης τις δικές της συζητήσεις που ανατροφοδοτούνται από κάθε κύμα αφιχθέντων. Το push ή το pull, οι οικονομικοί ή οι πολιτισμικοί παράγοντες μπορεί να φαίνονται ότι υπερισχύουν στη μια ή την άλλη στιγμή. Όμως η λήθη του παρελθόντος παγώνει συχνά το παρόν σε ένα είδος αέναης καινοτομίας, τυφλής ως προς τα προηγούμενά της». Γιατί αν οι μετανάστες αλλάζουν μέσα στον χρόνο, αλλάζουν και αυτοί που τους παρατηρούν. «Στις χώρες υποδοχής ή στις χώρες προέλευσης, στις παραδοσιακές μεταναστευτικές χώρες ή σε αυτές που μοιάζουν να ανακαλύπτουν τους ξένους τους σήμερα, ο καθένας –πολιτικοί και ερευνητές– ερμηνεύει τις μετακινήσεις πληθυσμών στο πλαίσιο της δικής του εθνικής ιστορίας. Ακόμη και η ιστορία της μετανάστευσης σε άλλες χώρες ερμηνεύεται συχνά με βάση τις δικές μας συζητήσεις [...] Το πλέον οικουμενικό θέμα παραμένει σε μεγάλο βαθμό περιορισμένο σε μια εθνική θεώρηση». Με το σκεπτικό αυτό η συγγραφέας δομεί το βιβλίο της πάνω σε τέσσερις βασικούς άξονες: α. «Συγκριτική ιστορία»· β. «Τα οικονομικά της μετανάστευσης»· γ. «Το φύλο και η διαδικασία της μετανάστευσης», και δ. «Αντιστρέφοντας το παράδειγμα της μετανάστευσης». Η έκδοση συμπεριλαμβάνει ευρετήριο ονομάτων και όρων.

Δήμητρα Μακρυνιώτη (επιμ.-εισ.), *Τα όρια του σώματος. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Νήσος, Αθήνα 2004, 424 σελ.

Στον τόμο αυτό «το σώμα δεν προσεγγίζεται ως στατικό, ενιαίο και δεδομένο, αλλά αντίθετα ως μεταβαλλόμενο και ενδεχομενικό», όπως σημειώνει η Δήμητρα Μακρυνιώτη στην εισαγωγή. Τα κείμενα που περιλαμβάνονται «επιχειρούν να αναδείξουν την ασαφή και αβέβαιη διάσταση του σώματος, την ιστορική, την κοινωνική και πολιτισμική του σημασιοδότηση, την κοινωνική του τοποθέτηση, αξιολόγηση και ιεράρχηση, την πειθάρχησή του σε μηχανισμούς ρύθμισης αλλά και την εναντίωσή του στις

κοινωνικές επιταγές [...] Το σώμα προσεγγίζεται τόσο ως δημιουργήμα ποικίλων λόγων και πρακτικών όσο και ως υλική οντότητα, πηγή βιωμένων εμπειριών και συναισθημάτων, τόπο επιθυμιών και διαμεσολάβησης των κοινωνικών προσδοκιών». Η πρώτη ενότητα, «Συγκροτώντας το κοινωνικό σώμα», περιλαμβάνει κείμενα των Marcel Mauss, Erving Goffman, Mikhail Bakhtin, Mary Douglas, Michel Foucault. Η δεύτερη, «Αμφισβητώντας τα κυρίαρχα δεδομένα», των Maurice Merleau-Ponty, Lynda Birke, Rosi Braidotti, Louis Roussel, Judith Butler, Anne Balsamo. Η τρίτη, «Προβάλλοντας αντίσταση, επιλέγοντας τη συμμόρφωση», των Loïc J.D. Wacquant, Geog Simmel, Charles Baudelaire, Wang Ping, Marla C. Berns, Paul Sweetman, Anne Balsamo. Η τέταρτη, «Αναζητώντας τα όρια του σώματος», των Nancy Scheper-Hughes, Elaine Scarry, Londa Schiebinger, Robert N. Proctor, Giorgio Agamben.

Νίκος Παναγιωτόπουλος (επιμ.-προλ.), *Για την εκπαίδευση του μέλλοντος. Οι προτάσεις του Πιερ Μπουρντιέ*, επίμετρο Jean-Claude Passeron, Νήσος, Αθήνα 2004, 263 σελ.

Ο τόμος αυτός περιλαμβάνει τις βασικές παρεμβάσεις του Πιερ Μπουρντιέ για το εκπαιδευτικό σύστημα, οι οποίες, όπως σημειώνεται στην εισαγωγή, «μέσα στον σημερινό πληθωριστικό λόγο περί του σχολείου και του πανεπιστημίου διατηρούν τη χρησιμότητά τους και μπορούν, πράγματι, να συμβάλουν στην αναδόμηση της σχετικής δημόσιας προβληματικής». Η έκδοση «αποσκοπεί να αναδείξει την άποψη του Μπουρντιέ σχετικά με τη διάρθρωση της επιστημονικής έρευνας και της πολιτικής παρέμβασης, δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο προεκτείνει το επιστημονικό του έργο προς ένα είδος σχετικά συνοχικού προγράμματος πολιτικής παρέμβασης χωρίς να παραγνωρίζει τις επιταγές της κοινωνιολογικής αναστοχαστικότητας, και, κατ' επέκταση, αποσκοπεί να συμβάλει στον κοινωνικό προβληματισμό σχετικά με την ειδική λογική της επιστημονικής χρήσης της γνώσης του κοινωνικού κόσμου από την πλευρά των επιστημόνων και τον ειδικό τρόπο πολιτικής τους παρέμβασης». Το βιβλίο χωρίζεται σε δύο μέρη: «Για μια “ορθολογική παιδαγωγική”» και «Η εκπαίδευση στο στόχαστρο της αγοράς», και ολοκληρώνεται με το επίμετρο του Jean-Claude Passeron: «Σαράντα χρόνια μετά. Τι μένει από τους Κληρονόμους και την Αναπαραγωγή».

Επιμέλεια: Μαρέν Λογοθέτη

Γιάννης Καραγιάννης, Πολιτική εξουσία και συγκρότηση ταυτοτήτων: η κατασκευή των «μικρομεσαίων» στην Ελλάδα, 1974-1985, Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σχολή Νομικών, Οικονομικών & Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Δημόσιας Διοίκησης, Ιανουάριος 2004, Επιβλέπων: Χρ. Λυριντζής.

Οι πολιτικές συνθηματολογίες και ταυτότητες, πεδίο ιδιαίτερα κρίσιμο στην πολιτική αντιπαράθεση και πάλη για ηγεμονία, δεν αποτελούν αντικείμενο ευρείας όσο και συστηματικής ανάλυσης. Ως επί το πλείστον, το ενδιαφέρον των περισσότερων ερευνών στρέφεται στα πολιτικά κόμματα, τις ομάδες πίεσης, τις συνδικαλιστικές και επαγγελματικές οργανώσεις, καθώς και στον ρόλο και τις λειτουργίες του κράτους, με αποτέλεσμα να αποσιωπάται, αν όχι να παραβλέπεται εντελώς η σημασία του πολιτικού λόγου στη διαμόρφωση του κομματικού ανταγωνισμού και των αποτελεσμάτων του. Η υποβάθμιση αυτή, η οποία αναμφίβολα υποκρύπτει συγκεκριμένες μεθοδολογικές και επιστημολογικές επιλογές, έχει σημαντικές επιπτώσεις αναφορικά με σειρά κρίσιμα ερωτήματα που μπορούν να τεθούν σε σχέση με τον εγχώριο πολιτικό ανταγωνισμό και τη δυναμική, γενικότερα, του εγχώριου κοινωνικοπολιτικού συστήματος.

Η διδακτορική διατριβή αποσκοπεί στο να καλυφθεί το εν λόγω κενό, αναπτύσσοντας μια προβληματική σχετικά με τους παράγοντες οι οποίοι συνέδραμαν στο να κατασκευαστεί η πολιτική συνθηματολογία και ταυτότητα των «μικρομεσαίων», την οποία εισηγήθηκε μεταπολιτευτικά το ΠΑΣΟΚ. Ειδικότερα, διερευνώνται οι λογικές εκείνες προϋποθέσεις οι οποίες κατέστησαν δυνατή –ενδεχομένως δε και αναπόφευκτη– την κατασκευή της, καθώς και οι αιτίες για την ευρεία της απήχηση. Η τελευταία, αποτελεί ερέθισμα ώστε να μελετηθούν οι επιδράσεις της στον πολιτικο-κομματικό ανταγωνισμό, ενώ παράλληλα θέτει ερωτήματα σχετικά με τις ιδεολογικές συνεπαγωγές της: τις άδηλες, συχνά, προσλήψεις, παραδοχές και παραστάσεις στις οποίες στηρίζεται και αναπαράγει και οι οποίες συνέχονται με ορισμένες βαθύτερες αξιακές συνιστώσες της ελληνικής κοινωνικής πραγματικότητας και δυναμικής. Πρόσθετα ερωτήματα συγκαταλέγονται και ορίζουν το πεδίο του προβληματισμού στο οποίο επιχειρεί να κινηθεί η μελέτη: η ταυτότητα των «μικρομεσαίων», οι στρατηγικές των κομμάτων για τον ιδεολογικοπολιτικό επηρεασμό τους, οι ιδιαιτερότητες της ελληνι-

κής κοινωνίας και πολιτείας τις οποίες αντανακλά το ενδιαφέρον για τους «μικρομεσαίους», καθώς και οι παράγοντες που συνδράμαν στο να εξελιφθεί σταδιακά η εν λόγω πολιτική συνθηματολογία, συνθέτουν ορισμένα βασικά πεδία στα οποία επιχειρεί να κινηθεί η μελέτη.

Η αναζήτηση των παραγόντων που συνδράμουν στο να κατασκευαστεί η πολιτική συνθηματολογία και ταυτότητα των «μικρομεσαίων» προδίδει μια μεθοδολογική αρχή έρευνας η οποία αντιμετωπίζει τον λόγο (discourse) –και δη τον πολιτικό– ως επινοητικό και ενεργητικό συντελεστή στη διαμόρφωση των εξελίξεων. Οι «μικρομεσαίοι» δεν αποτελούν παράγωγο μιας δεδομένης, όσο και «αντικειμενικής» κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας, αλλά δομούνται στο πλαίσιο ενός λόγου που αρθρώνει ένας συγκεκριμένος κομματικός σχηματισμός (ΠΑΣΟΚ) σε μια δεδομένη ιστορική συγκυρία (Μεταπολίτευση). Περαιτέρω, οι λόγοι που διατυπώνουν οι κομματικοί σχηματισμοί την περίοδο της Μεταπολίτευσης νοηματοδοτούν διαφορετικά την κατηγορία των «μικρομεσαίων», προσδίδοντας τις ανόμιες (πολιτικές) σημασίες. Συγκροτούν δε συστήματα με τα οποία προσλαμβάνεται ο κοινωνικός κόσμος, διαμορφώνοντας έτσι τις εξελίξεις όπως επίσης και τις μορφές της γενικότερης πολιτικής αντιπαράθεσης η οποία λαμβάνει χώρα.

Ωστόσο, η κατασκευή των «μικρομεσαίων» δεν αναζητείται στον πολιτικό λόγο εν γένει, αλλά ειδικότερα σε αυτόν ο οποίος αρθρώνεται σε σχέση με το αίτημα-ιδεολόγημα της «οικονομικής ανάπτυξης». Το τελευταίο, συνιστά προνομακό πεδίο συγκρότησης πολιτικών ταυτοτήτων, δεδομένου ότι εξωθεί τον πολιτικό λόγο στο να χαρτογραφεί την κοινωνική σύνθεση ούτως ώστε να εντοπίζει τις κοινωνικές ομάδες και τους παράγοντες της παραγωγής που θα λογιστούν ως φορείς του. Ως ζητούμενο, εγείρει συγκεκριμένες κοινωνικοπολιτικές προϋποθέσεις προκειμένου να υλοποιείται, συνθήκη που συνιστά εφαλτήριο ώστε να αρθρώνονται λόγοι οι οποίοι να κινητοποιούν ευρύτερα σύνολα του πληθυσμού.

Κεντρική υπόθεση που διέπει τους προτεινόμενους συλλογισμούς είναι ότι διαφορετικές προσεγγίσεις αναφορικά με το ιδεολόγημα-αίτημα της «οικονομικής ανάπτυξης» συνδέονται και απολήγουν σε διαφορετικές αναγωγές-προσλήψεις της κοινωνικής δομής. Εν προκειμένω, οι τρεις βασικοί κομματικοί σχηματισμοί στην εγχώρια μεταπολιτευτική πολιτική σκηνή (Ν.Δ., ΠΑΣΟΚ, ΚΚΕ) οδηγούνται σε τρεις διαφορετικές χαρτογραφήσεις της κοινωνικής σύνθεσης, σε τρεις διαφορετικές προσλήψεις των φορέων οι οποίοι δραστηριοποιούνται στις μικρές και μεσαίου μεγέθους επιχειρηματικές μονάδες. Επιπρόσθετα, συγκεκριμένες πολιτικές σκοπιμότητες και συντεταγμένες της ιδεολογικοπολιτικής φυσιογνωμίας τους οδηγούν στην υιοθέτηση συγκεκριμένων όρων ώστε να εγκαλούνται οι φορείς του πλειοψηφικού τμήματος της εγχώριας παραγωγικής δραστηριότητας: οι «βιοτέχνες» και «νοικοκυραίοι» της Ν.Δ., οι «Έμποροι, Βιοτέχνες και Επαγγελματίες» (Ε.Β.Ε.) του ΚΚΕ, καθώς και οι «μικρομεσαίοι» του ΠΑΣΟΚ

αποτελούν εκφράσεις συγκεκριμένων ιδεολογικοπολιτικών τοποθετήσεων και αναφορών. Γενικότερα, η όλη συζήτηση για τους «μικρομεσαίους» και ο ανταγωνισμός που αναπτύσσεται για τον ιδεολογικοπολιτικό επηρεασμό τους, αντανακλά μια τομή στον τρόπο προσέγγισης του αιτήματος της «οικονομικής ανάπτυξης» η οποία λαμβάνει χώρα μεταπολιτευτικά, κατοχυρώνοντας παράλληλα και τις ιδιαιτερότητες του εγχώριου κοινωνικοπολιτικού σκηνικού.

Υπ' αυτούς τους όρους, τα γνωστικά οφέλη από τη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο κατασκευάστηκε η πολιτική συνθηματολογία και ταυτότητα των «μικρομεσαίων» ανασύρει στο επίκεντρο της συζήτησης τις πολιτικές σκοπιμότητες. Επιβεβαιώνει ότι το πολιτικό πράττειν στοιχειοθετεί τον επινοητικό χαρακτήρα του πολιτικού μακριά από λογικές προσέγγισης του ως εκφραστή απλώς «δεδομένων», όσο και «αντικειμενικών», κοινωνικών σχέσεων, ομάδων ή συμφερόντων, τις οποίες αντανακλά ή ενσωματώνει. Εξωθεί στη μελέτη των κομμάτων ως αντιπροσώπων πολιτικών και κομματικών ταυτοτήτων τις οποίες διαμορφώνουν τα ίδια στην προσπάθειά τους για κατάκτηση και άσκηση της εξουσίας, ενώ παράλληλα συμβάλλει στο να κατανοηθεί το πώς το ΠΑΣΟΚ μπόρεσε τάχιστα να αναδειχθεί σε κυρίαρχο κόμμα εξουσίας, να ηγεμονεύσει στο πεδίο της εγχώριας πολιτικής και κομματικής αντιπαράθεσης.

Η δομή ανάπτυξης των επιχειρημάτων έχει ως εξής: στο *πρώτο κεφάλαιο* της μελέτης, συζητούνται οι βασικές μεθοδολογικές κατευθύνσεις που υιοθετούνται, ενώ ταυτόχρονα προσεγγίζονται κριτικά τα θεωρητικά ρεύματα από τα οποία αντλούνται τα σχετικά ερεθίσματα στην προσέγγιση του αντικείμενου (κοινωνικός κονστρουκτιβισμός, θεωρία ταυτοτήτων, μεταμοντέρνες προσεγγίσεις στο ζήτημα της εξουσίας, κλπ.). Στο *δεύτερο κεφάλαιο*, διερευνάται το αίτημα-ιδεολόγημα της «οικονομικής ανάπτυξης» στη μεταπολεμική Ελλάδα, με στόχο να καταστούν ευκρινείς οι διαφορές που υπάρχουν σε σχέση με την περίοδο της Μεταπολίτευσης. Στο *τρίτο κεφάλαιο*, εξετάζεται το αίτημα-ιδεολόγημα της «οικονομικής ανάπτυξης» την περίοδο της Μεταπολίτευσης, και ειδικότερα το πώς αυτό προσλαμβάνεται από τη Ν.Δ. και το ΚΚΕ. Στο *τέταρτο κεφάλαιο*, εξετάζεται η περίπτωση του ΠΑΣΟΚ και διερευνώνται οι παράγοντες οι οποίοι συνέβαλαν στο να κατασκευαστεί η πολιτική συνθηματολογία των «μικρομεσαίων». Στο *πέμπτο κεφάλαιο*, αναλύονται οι επιπτώσεις που είχε η πολιτική συνθηματολογία περί «μικρομεσαίων» στον εγχώριο κομματικό ανταγωνισμό και η διαμάχη που προκλήθηκε ανάμεσα στα δύο «κόμματα εξουσίας» (Ν.Δ., ΠΑΣΟΚ) για τον επηρεασμό τους. Στο *έκτο κεφάλαιο*, τέλος, η αντιπαράθεση για τους «μικρομεσαίους» προσεγγίζεται ως αντανάκλαση της γενικότερης μεταστροφής η οποία παρατηρείται μεταπολιτευτικά στη διαχείριση του αιτήματος-ιδεολογήματος της «οικονομικής ανάπτυξης», ενώ παράλληλα εξετάζονται ορισμένες ιδεολογικές συνεπαγωγές του σχετικού πολιτικού λόγου (σεξιστικός χαρακτήρας) και παρά-

γοντες οι οποίοι συνέβαλαν στη βαθμιαία εξάλειψή του από το πολιτικό λεξιλόγιο.

Irene Martín Cortés,* *Significados y orígenes del interés por la política en dos nuevas democracias: España y Grecia*, Πανεπιστήμιο Αυτόνομο της Μαδρίτης, 10 Ιουνίου 2004, 490 σελ. Επιβλέπων καθηγητής: José Ramón Montero Gibert.

Η διατριβή αποτελεί μια συγκριτική προσέγγιση που αναλύει το τι εννοούν οι πολίτες της Ισπανίας και της Ελλάδας όταν δηλώνουν ότι ενδιαφέρονται –ή δεν ενδιαφέρονται– για την πολιτική. Παράλληλα, προσπαθεί να ερμηνεύσει τους λόγους για τους οποίους το ενδιαφέρον για την πολιτική στην Ελλάδα υπήρξε πολύ υψηλότερο σε σχέση με την Ισπανία, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα μετά τη μετάβαση στη δημοκρατία στις δύο χώρες.

Βασικό συμπέρασμα της διατριβής είναι ότι το ενδιαφέρον για την πολιτική συνιστά δυναμική διαδικασία η οποία μεταβάλλεται ανάλογα με τα ερεθίσματα που προκύπτουν από το πολιτικό περιβάλλον στο οποίο δρουν οι πολίτες. Συνήθως, οι αλλαγές που παρατηρούνται στο ενδιαφέρον για την πολιτική δεν συνιστούν συχνό φαινόμενο, ενώ εκεί όπου παρατηρούνται δεν λαμβάνουν ιδιαίτερες διαστάσεις. Η περίπτωση της Ελλάδας, όμως, και σε μικρότερο βαθμό της Ισπανίας, αποκαλύπτει τις μεταβολές στις στάσεις των πολιτών σε διάστημα τριών δεκαετιών δημοκρατικής εμπειρίας. Οι μεταβολές αυτές, συμβαδίζουν με τα πολιτικά συμφραζόμενα της εποχής σε κάθε μία από τις δύο χώρες και, πιο συγκεκριμένα, με τις στρατηγικές πολιτικής κινητοποίησης που υιοθέτησαν τα κυρίαρχα πολιτικά κόμματα. Αν και αυτή η ερμηνεία δεν απομακρύνεται από το τμήμα εκείνο της βιβλιογραφίας το οποίο προσπαθεί να ερμηνεύσει τα χαρακτηριστικά της πολιτικής κουλτούρας στην Ελλάδα, εντούτοις συνιστά μια νέα προσέγγιση σε ό,τι αφορά την ερμηνεία σχετικά με το χαμηλό ενδιαφέρον για την πολιτική που παρατηρείται στην Ισπανία από τα τέλη της δεκαετίας του 1970. Επιπλέον, τα συμπεράσματα της διατριβής αναθεωρούν την ιδέα που κυριαρχεί στη βιβλιογραφία σχετικά με τη διαμόρφωση των πολιτικών στάσεων, σύμφωνα με την οποία οι στάσεις αυτές, συμπεριλαμβανομένου και του ενδιαφέροντος για την πολιτική, αντιστέκονται στις αλλαγές. Η πλειονότητα των συγγραφέων διαβλέπει στην αδιαφορία των Ισπανών για την πολιτική ένα σχετικά σταθερό στοιχείο της πολιτικής τους κουλτούρας, προϊόν της ιδιαίτερης ιστορικής πορείας του έθνους, και κατά συνέπεια δύσκολα μεταβαλλόμενο βραχυπρόθεσμα ή

* Κατά την εκπόνηση της διατριβής ήταν υπότροφος του *Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales* του Ινστιτούτου Juan March (Μαδρίτη) και του Ιδρύματος Ωνάση. Σήμερα διδάσκει (profesora ayudante) στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Διεθνών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αυτόνομο της Μαδρίτης.

μεσοπρόθεσμα. Παρόλο που, σε ό,τι αφορά την ερμηνεία των πολιτικών στάσεων, οι αναφορές στην κληρονομιά του παρελθόντος απαντώνται συχνά και στην ελληνική βιβλιογραφία, προκειμένου να ερμηνευθούν τα επίπεδα και η εξέλιξη του ενδιαφέροντος για την πολιτική στην Ελλάδα γίνεται ιδιαίτερη μνεία στους φορείς πολιτικής και, πιο συγκεκριμένα, στις στρατηγικές πολιτικής κινητοποίησης των πολιτικών κομμάτων.

Οι λόγοι για τους οποίους η μελέτη των στάσεων στις δύο αυτές χώρες εστίασε σε διαφορετικούς παράγοντες οφείλονται στην ξεκάθαρη πτώση που παρουσίασε το ενδιαφέρον για την πολιτική στην Ελλάδα, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, αντίθετα από την Ισπανία όπου η σταθερότητα υπήρξε κυρίαρχο γνώρισμα. Οι μεταβολές που παρατηρήθηκαν στην Ελλάδα διευκόλυναν την επισήμανση, από τη σχετική βιβλιογραφία, παραγόντων που σχετιζόνταν με τους πολιτικούς φορείς και τα γεγονότα κάθε εποχής, καθώς διαφαινόταν η επίδρασή τους στη βραχυπρόθεσμη διαμόρφωση του ενδιαφέροντος για την πολιτική. Στην Ισπανία, αντίθετα, η παρατηρούμενη για πάνω από τρεις δεκαετίες σταθερότητα της αδιαφορίας για την πολιτική μάς βοηθά να κατανοήσουμε γιατί οι «πολιτισμικές» προσεγγίσεις, οι οποίες βασίζονται στην έννοια της ιστορικής κληρονομιάς και επιμένουν στη σταθερότητα και αντοχή έναντι των αλλαγών των πολιτικών στάσεων, εύλογα κυριάρχησαν χωρίς να υποστούν σημαντικές τροποποιήσεις.

Ακριβώς για τον λόγο αυτό, η σύγκριση ανάμεσα στην Ελλάδα και την Ισπανία επιτρέπει να αναθεωρήσουμε αυτού του είδους τις ερμηνείες. Οι μεταβολές που παρατηρήθηκαν αναφορικά με το ενδιαφέρον για την πολιτική στην Ελλάδα –ουσιαστικά η σημαντική πτώση από τις αρχές της δεκαετίας του 1990– επιβεβαιώνουν κάποιες λιγότερο κυρίαρχες ερμηνείες σε ό,τι αφορά τις πολιτικές στάσεις. Οι ερμηνείες αυτές, υποστηρίζουν ότι οι πολιτικές στάσεις εμπεριέχουν μια δυναμική αντίδρασης απέναντι στις αλλαγές που παρατηρούνται στο πεδίο της πολιτικής, σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από αυτόν τον οποίο αναγνωρίζουν οι πολιτισμικές προσεγγίσεις. Αν και η σταθερότητα των στάσεων αδιαφορίας για την πολιτική υπήρξε όντως γνώρισμα των Ισπανών, η ανάλυση των στοιχείων από εμπειρικές έρευνες που καλύπτουν μια περίοδο δύο δεκαετιών (του 1980 και του 1990) μας επιτρέπει να διαγνώσουμε ορισμένες μεταβολές, έστω και αν αυτές παρουσιάζονται σε πολύ μικρότερο βαθμό συγκριτικά με την Ελλάδα. Μπορεί, επομένως, να ειπωθεί ότι υπήρξε μείωση του ενδιαφέροντος το 1986, η οποία εν μέρει ξεκίνησε να αντιστρέφεται μετά το 1993.

Οι μεταβολές σε αυτό το κομμάτι της πολιτικής κουλτούρας των δύο υπό εξέταση χωρών αναθεωρούν το πλειοψηφικό ρεύμα της σχετικής βιβλιογραφίας το οποίο υποστηρίζει ότι οι πολιτικές στάσεις έχουν σταθερό χαρακτήρα και, συνεπώς, μακροπρόθεσμα καθορίζουν την πολιτική κουλτούρα μιας χώρας, καθώς δεν μπορεί κανείς να αναμένει μεσοπρόθεσμες και βραχυπρόθεσμες μεταβολές. Μια περισσότερο δυναμική οπτική των

στάσεων, όπως αυτή που υιοθετείται από τη διατριβή, αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο για διαφορετικές ερμηνείες, όπως για παράδειγμα αναφορικά με την αδιαφορία των Ισπανών για την πολιτική. Αυτή δεν εκλαμβάνεται ως προϊόν της αντίστασης των πολιτικών στάσεων σε κάθε μορφή μεταβολής, αλλά ερμηνεύεται απλώς ως μια αντανάκλαση του πολιτικού περιβάλλοντος το οποίο δεν κατάφερε να προκαλέσει μεγαλύτερο ενδιαφέρον στους πολίτες. Το βασικό ερμηνευτικό σχήμα της διατριβής προβάλλει τη στρατηγική μικρότερης ή μεγαλύτερης πολιτικής κινητοποίησης που υιοθέτησαν τα ισπανικά και ελληνικά πολιτικά κόμματα κατά τη διάρκεια και μετά την περίοδο μετάβασης στη δημοκρατία. Έτσι, ενώ τα ισπανικά πολιτικά κόμματα ουδέποτε έθεσαν ως στόχο τους τη μεγαλύτερη εμπλοκή των πολιτών με την πολιτική, το αντίθετο μπορεί να λεχθεί για τα ελληνικά πολιτικά κόμματα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 και των αρχών αυτής του 1990. Οι διαφορετικές αυτές στρατηγικές κινητοποίησης οφείλονται τόσο στον τρόπο οργάνωσης των κομμάτων, όσο και στην επιλογή ενός περισσότερο ή λιγότερο πολωτικού λόγου. Αντίθετα, μια ερμηνεία που απαντάται συχνά στην ελληνική βιβλιογραφία, η οποία συνδέεται με την πελατειακή δομή του κομματικού συστήματος, σχετικοποιείται καθώς οι μικρές διαφορές που παρατηρούνται σε αυτή τη μεταβλητή ανάμεσα σε Ελλάδα και Ισπανία δεν επαρκούν για να ερμηνεύσουν τις παρατηρούμενες διαφορές στο ενδιαφέρον για την πολιτική.

Η δομή της διατριβής είναι η ακόλουθη: στην εισαγωγή αιτιολογείται η επιλογή του θέματος και των περιπτώσεων που θα μελετηθούν, ενώ γίνονται αναφορές στις πηγές και στην ακολουθούμενη μεθοδολογία. Στο πρώτο κεφάλαιο, επισκοπείται η βιβλιογραφία σχετικά με ζητήματα στάσεων για την πολιτική και ενδιαφέροντος για την πολιτική εν γένει και, ιδιαίτερα, της αντίστοιχης ελληνικής και ισπανικής. Το υπόλοιπο μέρος της διατριβής διαιρείται σε δύο τμήματα. Το πρώτο αποτελούμενο από τα κεφάλαια 2 έως 4, είναι αφιερωμένο στην περιγραφή και ανάλυση της εξαρτημένης μεταβλητής, που είναι το ενδιαφέρον για την πολιτική. Στο 2ο κεφάλαιο, αναλύονται τα επίπεδα και η εξέλιξη αυτής της στάσης στις δύο υπό εξέταση χώρες σε συγκριτική προσέγγιση. Στο 3ο κεφάλαιο, αναλύεται το τι ακριβώς νοούν οι πολίτες ως «πολιτική» όταν δηλώνουν ότι ενδιαφέρονται ή αδιαφορούν γι' αυτήν, ενώ στο 4ο αναλύεται η σημασία του «ενδιαφέροντος» σε αυτές τις απαντήσεις. Στο δεύτερο τμήμα της διατριβής (κεφάλαια 5-7), διερευνώνται υπό μια συγκριτική οπτική τρεις διαφορετικές ερμηνείες για το επίπεδο και την εξέλιξη του ενδιαφέροντος για την πολιτική: α) οι πολιτισμικές ερμηνείες· β) οι ερμηνείες που εστιάζουν στον τύπο της μετάβασης· και γ) εκείνες που αναφέρονται «στην καθημερινή άσκηση της πολιτικής». Στον βαθμό που τα στοιχεία των εμπειρικών ερευνών το επιτρέπουν, ελέγχεται η εγκυρότητα αυτών των ερμηνειών μέσω ενός μοντέλου λογιστικής παλινδρόμησης πολλαπλών μεταβλητών, με στοιχεία από 13 εμπειρικές έρευνες για την Ισπανία και εννέα για την Ελλάδα.

Μαρία Κακεπάκη, *Τηλεόραση και προεκλογικές εκστρατείες στην Ελλάδα 1974-1996*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, 2003, 305 σελ. Επιβλέπων καθηγητής: Ηλίας Νικολακόπουλος.

Αντικείμενο της διατριβής είναι οι προεκλογικές εκστρατείες για τις βουλευτικές εκλογές στη μεταδικτατορική Ελλάδα, με σημείο αναφοράς τη διαδρομή της τηλεόρασης σε αυτές, από την αρχική παρουσία της το 1974 μέχρι τις εκλογές του 1996. Ειδικότερα, στόχος της μελέτης είναι να σκιαγραφήσει τη διαδρομή της τηλεοπτικής κάλυψης των βουλευτικών εκλογών στη διάρκεια αυτής της 20ετίας, όπως επίσης να αναδείξει τα αίτια για την απόσταση που χωρίζει το σημείο εκκίνησης, δηλαδή την περιορισμένη τηλεοπτική παρουσία των πρώτων εκλογών του 1974, από την κατάληξη, δηλαδή τον τηλεοπτικό καταιγισμό της δεκαετίας του 1990. Η σημασία που ενέχει η διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στην τηλεόραση και τις προεκλογικές εκστρατείες έγκειται, μεταξύ άλλων, στο ότι προσφέρει ερεθίσματα για έναν γενικότερο προβληματισμό σχετικά με το είδος της δημοκρατίας που εγκαθιδρύθηκε μετά την πτώση της δικτατορίας.

Ως μεθοδολογικό υπόδειγμα της διατριβής υιοθετείται μια τυπολογία τριών σταδίων εξέλιξης των προεκλογικών εκστρατειών. Η τυπολογία αυτή διακρίνει: α) το *παραδοσιακό* ή *προνεωτερικό* στάδιο, πριν από την έλευση και επικράτηση της τηλεόρασης, με κεντρικό χαρακτηριστικό τη διεξαγωγή της εκστρατείας σε τοπικό επίπεδο, την έντονη συμβολή των εθελοντών και το χαμηλό κόστος. Οι εκστρατείες αυτής της περιόδου είναι *εντάσεως εργασίας* β) το *σύγχρονο* στάδιο ή στάδιο της *τηλεοπτικής επανάστασης*, με βασικά χαρακτηριστικά τη διεξαγωγή της εκστρατείας με σημείο αναφοράς την τηλεόραση, την εμφάνιση ειδικών επαγγελματιών και συμβούλων που συμβάλλουν στη χάραξή της και την απομάκρυνση των πολιτών από την ενεργό συμμετοχή σε αυτή. Οι εκστρατείες αυτής της περιόδου είναι *εντάσεως κεφαλαίου* και γ) το *μετανεωτερικό* στάδιο ή στάδιο της *επανάστασης των τηλεπικοινωνιών*, όπου η εμφάνιση του διαδικτύου και των άλλων μορφών μετάδοσης πληροφορίας (καλωδιακή και δορυφορική τηλεόραση) ανατρέπει ως έναν βαθμό την παθητική παρακολούθηση της εκστρατείας και εισάγει νέες μορφές επαφής και επικοινωνίας με τους ψηφοφόρους.

Προκειμένου να καταταγούν οι εκστρατείες σε κάθε ένα από τα στάδια αυτά είναι απαραίτητη η μελέτη τεσσάρων βασικών διαστάσεων: του θεσμικού πλαισίου λειτουργίας των ραδιοτηλεοπτικών μέσων, της δομής και λειτουργίας των κομμάτων, του επικοινωνιακού συστήματος και του εκλογικού σώματος. Στόχος, επομένως, της διατριβής είναι να αναδείξει την αλληλεπίδραση ανάμεσα στις τέσσερις αυτές διαστάσεις για την υπό εξέταση περίοδο, καθώς αυτή καθορίζει την έκταση της τηλεοπτικής συμμετοχής. Η διατριβή προτείνει μια ερμηνεία της τηλεοπτικής συμμετοχής

στις προεκλογικές περιόδους στην οποία και συναρθρώνονται οι κοινωνικές, πολιτικές και επικοινωνιακές εξελίξεις και μεταβολές της μεταπολιτευτικής περιόδου.

Η πρώτη φάση στην εξέλιξη των προεκλογικών εκστρατειών εκτείνεται χρονικά από τις πρώτες εκλογές μετά την πτώση της δικτατορίας μέχρι και τη συγκυβέρνηση της περιόδου 1989-90. Η τηλεοπτική εκδοχή που κυριάρχησε κατά την πρώτη αυτή δεκαετιαετία στηρίχθηκε αποκλειστικά στο μοτίβο του μονολόγου, είτε με τη μορφή των κομματικών εκπομπών, είτε με τη μορφή της κάλυψης των προεκλογικών συγκεντρώσεων. Στο πλαίσιο της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου και, τουλάχιστον έως τα μέσα της δεκαετίας του 1980, ενώ στην οργάνωση και την εν γένει φιλοσοφία των προεκλογικών εκστρατειών είχαν αρχίσει –δειλά έστω– να ενσωματώνονται στοιχεία από τις σύγχρονες προεκλογικές εκστρατείες που παρατηρούνται στις δυτικές κοινωνίες, η τηλεόραση παρέμενε μερικώς αποκλεισμένη από αυτή τη διαδικασία. Ταυτοχρόνως, όμως, προτείνεται κατά κόρον ως μέσο που θα μπορούσε να συμβάλει στον εξορθολογισμό τους και να αντικαταστήσει τα έως τότε κυρίαρχα, όσο και, κατά γενική ομολογία, ανορθολογικά, στοιχεία τους. Η τηλεόραση λογίζεται, λοιπόν, ως αντίβαρο στο μέχρι εκείνη τη στιγμή κυρίαρχο υπόδειγμα προεκλογικών εκστρατειών, το οποίο αντλεί την παράδοσή του από τις προδικτατορικές πολιτικές πρακτικές. Παρόλα αυτά, όμως, οι πολιτικές δυνάμεις που επιζητούν να κατοχυρώσουν τον τηλεοπτικό διάλογο ως έκφραση εκδημοκρατισμού είναι οι ίδιες που φέρουν έντονα τα στοιχεία της συνέχειας με τις προδικτατορικές πολιτικές συμπεριφορές. Είναι, επομένως, αναμενόμενο η προσπάθεια να προσκρούσει στην αντίφαση αυτή, με συνέπεια την ελλειμματική εφαρμογή της. Έτσι, οι λειτουργίες της τηλεόρασης κατά την προεκλογική περίοδο συνιστούν πιστή μεταφορά όλων εκείνων των στοιχείων τα οποία είχαν θεωρηθεί κατακριτέα και τα οποία, ακριβώς, αναμενόταν να καταπολεμήσει η τηλεόραση. Κατά συνέπεια, οι αντιφάσεις στη σύλληψη του τηλεοπτικού εγχειρήματος είναι υπαρκτές.

Μια σημαντική διάσταση των γενικότερων αντιφάσεων είναι ότι το αίτημα για χρήση της τηλεόρασης στις προεκλογικές εκστρατείες παραπέμπει σε μια ποσοτική, κατά βάση, πρόσληψη των σχετικών διαδικασιών, και έτσι υποβαθμίζει, αν δεν ακυρώνει, την ποιοτική διάσταση της τηλεοπτικής προβολής. Η ποσοτική αυτή αύξηση όμως δεν συνιστά ούτε προϋποθέτει καμία ποιοτική μεταβολή. Το έντονα συγκρουσιακό και πολωτικό στοιχείο στον πολιτικό λόγο των κομμάτων καθ' όλη αυτή την περίοδο υποσκάπτει εκ των πραγμάτων την κατά πρόσωπο αντιπαράθεση. Συμβάλει έτσι στην αναπαραγωγή ενός τηλεοπτικού μοντέλου το οποίο συνάδει με τη μορφή που λαμβάνει ο κομματικός ανταγωνισμός. Οι τηλεοπτικές μεταδόσεις των προεκλογικών περιόδων λειτουργούν, επομένως, κατά βάση πολωτικά και συσπειρωτικά. Αλλά και το κόστος οργάνωσης των εκστρατειών παραμένει σχετικά περιορισμένο, ακριβώς λόγω της ανυπαρ-

ξίας του οικονομικού βάρους που συνεπάγεται η προβολή τηλεοπτικών διαφημίσεων, αλλά και της μεταβίβασης μέρους των αρμοδιοτήτων σε εθελοντικές ομάδες κομματικών μελών. Συνεπώς, οι εκστρατείες αυτής της περιόδου τοποθετούνται στο πρώτο στάδιο των πρώιμων προεκλογικών εκστρατειών και μπορούν να χαρακτηριστούν ως εντάσεις εργασίας.

Το χρονικό σημείο το οποίο αποτελεί και ορόσημο στην πορεία μετάλλαξης των εκστρατειών προς ένα σύγχρονο μοντέλο είναι η περίοδος 1989-90. Η μετάβαση στις συμμαχικές κυβερνήσεις θα αποτελέσει και την τομή προς την αναδιάρθρωση της τηλεοπτικής συμμετοχής, καθώς η πολυκομματική διακυβέρνηση θα ακυρώσει τις παρελθούσες ενστάσεις άρνησης διαλόγου με τον αντίπαλο. Για πρώτη φορά, θα εισαχθούν προεκλογικές εκπομπές λόγου με κομματικούς εκπροσώπους, συνέπεια ακριβώς της επίτευξης συναίνεσης και του μερικού ξεπεράσματος, έστω και σε συμβολικό επίπεδο, των ιστορικών σχισμάτων της ελληνικής πολιτικής σκηνής.

Η εμφάνιση της ιδιωτικής τηλεόρασης στην Ελλάδα θα ολοκληρώσει τη μετάβαση προς τη σύγχρονη φάση των προεκλογικών εκστρατειών, με μια βασική όμως ιδιομορφία. Η ιδιωτική τηλεόραση δεν κλήθηκε να συναγωνιστεί μια κρατική ραδιοτηλεόραση με κύρος, αλλά περιορίστηκε στο να αρνηθεί το υπόδειγμά της. Η είσοδος, λοιπόν, της ιδιωτικής τηλεόρασης στις προεκλογικές εκστρατείες συντελέστηκε σε κλίμα πάνδημης, σχεδόν, ομοθυμίας και απουσίας προβληματισμών σχετικά με την αναγκαιότητά της ή τους όρους αυτής της εμπλοκής. Θεωρούμενη ως αυτονόμη εξέλιξη που συμβάλλει στον εκσυγχρονισμό των πολιτικών ηθών και εκστρατειών, η πλειοψηφία του πολιτικού κόσμου συνηγόρησε στο να αναμιχθεί εντονότερα η τηλεόραση στις προεκλογικές εκστρατείες δίχως να εγείρει αξιωματικότερες ενστάσεις ή επιφυλάξεις.

Οι λόγοι αυτής της συναίνεσης και, εν πολλοίς, άκριτης αποδοχής, θα πρέπει να αναζητηθούν στις πολιτικές εξελίξεις που έλαβαν χώρα μετά το 1989: πρώτον, με την αντικατάσταση των ιστορικών ηγεσιών εξέλπιαν και οι τελευταίοι εναπομείναντες λόγοι άρνησης στον γενικότερο τηλεοπτικό διάλογο. Κατά συνέπεια, ήταν ευκολότερη η μετάβαση σε μια μορφή συναινετικού πολιτικού διαλόγου, σύμφωνα με τις απαιτήσεις της νέας τηλεοπτικής εποχής, καθώς οι νέες ηγεσίες επιδείκνυαν μεγαλύτερη δεκτικότητα στις νέες επικοινωνιακές μεθόδους. Η μετάβαση αυτή σηματοδοτεί και την αρχή του τέλους για τις προεκλογικές εκστρατείες έτσι όπως τις είχε βιώσει η χώρα μεταδικτατορικά. Οι μεγάλες υπαίθριες συγκεντρώσεις, κορωνίδα της πρώτης περιόδου, σταδιακά μετεξελίσσονται απεμπολώντας αρκετά από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματά τους. Η συμμετοχή σε αυτές μειώνεται αισθητά, ενώ δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου η διοργάνωση τους εγκαταλείπεται προς όφελος άλλων τηλεοπτικών εκδηλώσεων.

Μια δεύτερη σημαντική παράμετρος εντοπίζεται στο ζήτημα απόσπασης της συναίνεσης της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στον γενικότερο προσανατολισμό της χώρας. Η είσοδος της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Οι-

νομομική Κοινότητα το 1981 προδιαγράφει με σαφήνεια τον αμετάκλητο ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας. Παράλληλα η κατάρρευση των καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης αποστερεί ή, τουλάχιστον, αποδυναμώνει το οπλοστάσιο των πολιτικών κομμάτων από μια θεμελιώδη διάκριση η οποία προσέδιδε υπόσταση στην ιδεολογική ταυτότητα κάθε κομματικού σχηματισμού.

Οι εξελίξεις αυτές συνδέονται άμεσα με τους μετασχηματισμούς των ίδιων των κομμάτων. Η ταύτιση των τηλεοπτικών μεθόδων άσκησης της προεκλογικής εκστρατείας με ένα ξένο, αμερικάνικης κατά βάση έμπνευσης, μοντέλο δεν περιβάλλεται πια από την παρελθούσα διακηρυγμένη αποστοροφή, όχι μόνο του ΠΑΣΟΚ αλλά και των κομμάτων της Αριστεράς, προς «τις ξενόφερτες μεθόδους της Λεωφόρου Μάντισσον». Πλέον, οι πρακτικές αυτές γίνονται αποδεκτές και νομιμοποιούνται πλήρως, εφόσον δεν προσκρούουν σε ιδεολογικά εμπόδια και έχουν πάψει να περιβάλλονται από το αρνητικό φορτίο του παρελθόντος. Τίμημα λοιπόν αυτής της υφέρουσας σύγκλισης είναι και η «τηλεοπτικοποίηση» της πολιτικής διαμάχης, με αποτέλεσμα να προκύψει το αντιφατικό φαινόμενο ο τόσο επιθυμητός εξευρωπαϊσμός των προεκλογικών εκστρατειών εμπράκτως να ταυτιστεί με την πλήρη αμερικανοποίησή τους.

Εν τέλει, μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο ατελής εκδημοκρατισμός στα ραδιοτηλεοπτικά μέσα, τα οποία παρόλα αυτά λειτουργούσαν σε ένα τυπικά δημοκρατικό καθεστώς, συνιστά ένα καθ' όλα ενδεικτικό παράδειγμα *μερικού καθεστώτος*. Σύμφωνα με τη σχετική προβληματική, η οποία προτάθηκε και στο παρελθόν προκειμένου να ερμηνευθούν επιμέρους ιδιαιτερότητες της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, ενώ η εγκαθίδρυση της τελευταίας εδραίωσε το γενικό δημοκρατικό καθεστώς, επιμέρους όψεις του συγκροτήθηκαν ατελώς, με ορατές τις συνέπειες στη λειτουργία του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο χώρος των ραδιοτηλεοπτικών μέσων ο οποίος δεν ακολούθησε, με την ίδια ταχύτητα και τους ίδιους όρους, τη γενικότερη διαδικασία εκδημοκρατισμού της ελληνικής κοινωνίας. Συνιστά έτσι κλασική περίπτωση *μερικού καθεστώτος*, η οποία είχε ως επακόλουθο την ανορθολογική και, ορισμένες φορές, έντονα αντιδημοκρατική ανάπτυξη και λειτουργία των προεκλογικών εκστρατειών.

Ζ' ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
Νοέμβριος 2005

Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες

Οι διεπιστημονικές προσεγγίσεις των κοινωνικών και πολιτικών φαινομένων γνωρίζουν τα τελευταία χρόνια άνθηση. Πρόκειται για εξέλιξη ευπρόσδεκτη στον βαθμό που εξυπηρετούνται, ταυτόχρονα και συμπληρωματικά, δύο συστατικοί κοινωνικο-επιστημονικοί στόχοι: η πληρέστερη ερμηνεία και αποτίμηση της ιστορικής εμπειρίας και η παραγωγή (επικύρωση, ανασκευή, συγκρότηση) θεωρίας.

Η ελληνική περίπτωση, τόσο ως ιστορική-πραγματολογική πρώτη ύλη όσο και ως θεωρητική μήτρα, είναι εξαιρετικά πλούσια – μια πραγματική ερευνητική πρόκληση για μελετητές ολόκληρου του φάσματος της πολιτικής επιστήμης αλλά και όμορων πειθαρχιών. Παρά την αναμφίβολη πρόοδο των τελευταίων δεκαετιών, όμως, εξακολουθούν να εντυπωσιάζουν τα κενά: λευκές σελίδες, αμηχανία και σιωπές.

Αποσκοπώντας στην ανάδειξη της θεωρητικής σημασίας της ελληνικής εμπειρίας, το συνέδριο είναι αφιερωμένο στην πυκνή, σφαιρική διερεύνηση μιας κρίσιμης περιόδου της νεότερης ελληνικής ιστορίας, της δεκαετίας του 1960.

Έχει επισημανθεί πως η δεκαετία του 1960 συνιστά τη «σύντομη» δεκαετία της μεταπολεμικής εποχής. Πρόκειται για μια εύστοχη υπενθύμιση της σχετικότητας του ιστορικού χρόνου, που αναδεικνύει όχι μόνο τη βίαιη ανακοπή των κοινωνικών, πολιτικών και πολιτιστικών εξελίξεων από τη δικτατορική επιβολή του 1967, αλλά και την έκταση και πυκνότητα αυτών των ίδιων των εξελίξεων σε πλειάδα τομέων:

- τη σημαντική αύξηση του αστικού πληθυσμού με τις συνακόλουθες αλλαγές στην παραγωγική δομή, τα καταναλωτικά πρότυπα και τις κοινωνικές προσλαμβάνουσες (και προσδοκίες)·
- την επιτάχυνση και χαρακτηριστική πύκνωση των πολιτικών εξελίξεων και μεταλλαγών – τόσο σε επίπεδο επίσημων θεσμών (κράτος, δημόσια διοίκηση) όσο και μαζικής πολιτικής (κόμματα, συλλογικά υποκείμενα, κοινωνία πολιτών)·

• την επίταση κοινωνικών ζυμώσεων και συγκρούσεων στο πλαίσιο μιας έντονης πολιτιστικής κίνησης και εκτενών αξιακών αναπλασιωσεων.

Διαπιστώσεις όπως οι παραπάνω, όμως (ακόμη και αν το πρόβλημα της ελλιπούς τεκμηρίωσης εξέλειπε), οδηγούν σε πολλαπλάσια ερωτήματα:

- Πώς ακριβώς προσδιορίζεται το πολιτικοθεσμικό και κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο και πώς μπορεί να περιοδολογηθεί η μετεξέλιξή του;
- Ποια τα υποκειμένα των κοινωνικοπολιτικών αντιπαραθέσεων, ποιες οι διεκδικήσεις και διακυβεύσεις, και μέσω ποιου είδους πολιτικού λόγου αναδεικνύονται; Ποιος ο χαρακτήρας των συντελούμενων διαδράσεων με τη συγκυρία και το ευρύτερο δομικό (πολιτικό και κοινωνικό) περιβάλλον;
- Υφίστανται κάποια «κομβικά συμβάντα»; Αν ναι, ποια η υφή τους και ποιες αιτιώδεις αλληλουχίες εγκαθιδρύουν;

Πρόκειται για ερωτήματα των οποίων η διερεύνηση οδηγεί, αναμφίβολα στην καλύτερη κατανόηση μιας κρίσιμης περιόδου της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας· συνιστούν, όμως, ταυτόχρονα, και εφαλτήριο για θεωρητικά γόνιμη αναζήτηση σε μια σειρά συναφών υποπεριοχών της πολιτικής επιστήμης. Ενδεικτικά:

- τη θεσμική ιστορία και τη συγκριτική διερεύνηση της επίδρασης ειδικών θεσμικών κρυσταλλώσεων στην πολιτική συμπεριφορά·
- τη θεωρία της συγκρουσιακής πολιτικής και των κοινωνικών κινήματων (πολιτικές ενκαιρίες, οργανωτικές δομές και δίκτυα, αξιακές πλασιώσεις και διαχείριση συμβόλων)·
- τη μελέτη της πολιτικής εκπροσώπησης, των κομμάτων και των κοιμηματικών συστημάτων, τόσο ως εξαρτημένων όσο και ως ανεξάρτητων μεταβλητών
- τις πολιτισμικές προσεγγίσεις με έμφαση στον πολιτικό λόγο, τις φαντασιακές και ιδεολογικές αναπαραστάσεις και τη διαδικασία συγκρότησης συλλογικών υποκειμένων και ταυτοτήτων.

Τονίζεται πως ο ιστορικά και γεωγραφικά προσανατολισμένος χαρακτήρας του συνεδρίου καθόλου δεν αποτρέπει τις συγκριτικές εισηγήσεις. Ίσα-ίσα, και στον βαθμό που κεντρικός στόχος είναι η επαφή με –και η έκθεση στις– σύγχρονες θεωρητικές αναζητήσεις, η γενικά συγκριτική οπτική αποτελεί κρίσιμο αιτούμενο.

ΕΝΟΤΗΤΕΣ:

- **Κράτος, πολιτικοί θεσμοί, δημόσιες πολιτικές**
Τα χαρακτηριστικά του μετεμφυλιακού πολιτικού συστήματος σε συγκριτική προοπτική. Ιστορικές καταβολές, περιοδολογήσεις, δυσλειτούργιες, θεσμικές και εξω-θεσμικές δυνάμεις.
- **Κόμματα και κομματικό σύστημα**
Οργανωτικές δομές, πολιτικός λόγος, θεσμικές και άτυπες πρακτικές. Η φύση και εξέλιξη του κομματικού συστήματος, στρατηγικές, πολιτικό προσωπικό.
- **Κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις**
Παραγωγική δομή, κοινωνική διαστρωμάτωση, αγορά εργασίας, μετανάστευση: κομβικά σημεία, ρήξεις και συνέχειες. Ομάδες συμφερόντων, το πρόβλημα της εκπροσώπησης, κοινωνία πολιτών.
- **Η συγκυρία της περιόδου 1965-67**
Από τα Ιουλιανά μέχρι τη δικτατορική επιβολή.
- **Πολιτισμικές συνιστώσες και διεργασίες**
Καλλιτεχνική δημιουργία, αξιακά πλαίσια, πολιτικές προεκτάσεις.
- **Διεκδικητικές δράσεις, κοινωνικές συγκρούσεις, κινηματικές πρακτικές**
Επαγγελματικές οργανώσεις, συνδικαλισμός, κρατική κηδεμονία. Φύλο, έθνος, μειονότητες. Διεκδικητικές πρακτικές, συγκρούσεις, μορφές συλλογικής δράσης. Κοινωνικά δίκτυα, διαχείριση συμβόλων, αξιακές αναπλαισιώσεις.

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο. Οι εργασίες που υποβάλλονται δεν πρέπει να έχουν δημοσιευτεί (με οποιαδήποτε μορφή, ολικώς ή μερικώς) σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο, και θα πρέπει να ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας, όπως η επαρκής σύνδεση με την τρέχουσα διεθνή βιβλιογραφία. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν θα το δημοσιεύσουν σε άλλο έντυπο.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή διακτέας PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο είναι υποχρεωτική. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου για Mac ή σε Word. Η έκταση του κειμένου δεν πρέπει να ξεπερνά τις 9.000 λέξεις, περιλαμβανομένων των υποσημειώσεων, των πινάκων και της βιβλιογραφίας.

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες. Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος, σε ξεχωριστή σελίδα και συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια με αυτή της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα. Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται από περίληψη έως 120 λέξεις στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, την επαγγελματική ιδιότητα, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την ανώνυμη αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει τον χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να πάρουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής. Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Editorial Board M. Agelidis, Y. Voulgaris, N. Diamandouros, El. Katsoulis, P. Kitromilides, Th. Couloumbis, C. Lyrintzis, El. Nicolacopoulos, A. Rigos, C. Spanou, M. Spourdalakis

Executive Board P. Valianos, N. Marantzidis, G. Moschonas, El. Nicolacopoulos, G. Pagoulatos, D. A. Sotiropoulos, A. Chouliaras

Coordination El. Nicolacopoulos - A. Chouliaras ~ **Technical Assistant** M. Logotheti ~ **Financial Assistant** K. Vlassaki

Scientific Board N. Alivizatos, Th. Veremis, P. Getimis, G. Dertilis, D. Gravaris, N. Demertzis, P. Kazakos, D. Kyrtatas, A. Liakos, Th. Lipowatz, L. Louvi, D. Madianou, A. Makridimitris, G. Mavrogordatos, A.-Y. D. Metaxas, N. Mouzelis, M. Pantelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarchis, C. Rozakis, P. Sourlas, K. Stamatis, K. Tsoukalas, L. Tsoukalis, A. Fatouros, A. Fragoudaki, D. Charalambis, Th. Chadjipandelis

Address Hellenic Political Science Association, 19 Omirou Str., 106 72 Athens, Greece, Tel & Fax +30-1-3614298, e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr
Secretariat: K. Vlassaki

Copyright: Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually. Price 8 Euro. Subscriptions: Individuals 18, Foreign 35, Institutions 70, Students 15. Subscriptions should be sent to HPSA Secretariat.

MANOLIS ANGELIDIS

THE ELEVATION OF CRITIQUE

The contribution of Kosmas Psychopedis' politico-theoretical argument towards the reformulation of critical theory is the subject-matter of this article. We follow this argument from the *Inquiries on Kant's Political Philosophy* up to the *Norms and the Antinomies of Politics*. This argument is consisted in the elaboration and development of a critical epistemology, from which the possibility of treating the problems of modern societies will arise, as they are posed in an environment of crisis and in the interest of suspending it. It is argued that it is an interest that is posed from the standpoint of human emancipation, of solidarity and of preserving human life. The development of this epistemology is identical with the socio-theoretical programme of elevating critique, as it is synthesized by Kosmas Psychopedis.

A.-I. D. METAXAS

WEAKENING THE FOUNDATIONS

The paper deals with the quest for a cultural practice of creative resistance against all efforts at homogenization carried out by contemporary hegemonic cultures. It argues that establishing a critical relationship with Art could contribute to the transcendence of cultural partialities and of the political subjugation these entail. It also points out that such a transition toward a 'society of interpreting' is a primary political desideratum of our time, as current international realities seem incapable of stemming the cultural aggressiveness of sheer might and power. The paper focuses mainly on painting and its relation to the cultural mentality of power, and offers detailed commentary on certain works by W. Blake and F. Goya which, by depicting the horror of war, challenge established power in its various manifestations and weaken the purportedly unassailable foundations of rationalism.

PANAYIS PANAGIOTOPOULOS

SOCIETIES OF CONTROL AND SOCIETIES OF FEAR

The paper stresses the current need to study war and peace in their conjunction. It seeks to define the interrelation between modern forms of war and the principal elements of Western (and especially American) social structures in times of peace. It argues that 9/11 changed the way war is perceived and carried out on the part of the dominant international power of our era: the dominance of fear has evolved into the main political characteristic of the American way of life and, consequently, warfare has been transformed ideologically into a permanent social need. Such a novel ideology seeks to assimilate all citizens into a discourse that accords primary importance to state power, allows novel forms of conservatism to spring up, and creates new symbolic and material bonds through the so-called 'strategy pact'. In such a light, the paper argues, the wars of the past decade can be seen as palpable manifestations of a *Weltanschauung* that leans heavily toward the fixed ideas of Control, Surveillance, and Vulgar Pluralism.

PERIKLIS S. VALIANOS

WAR AS AN ETHICAL PROBLEM

In connection with Kant's article on "perpetual peace" reference is made to the philosophical discussion on "just war". It is stressed that Augustine's treatment is placed within a theological frame which cancels its practical usefulness, although it does bequeath us the important conceptual distinction between *jus*

ad bellum and *jus in bello*. Despite Kant's objections, the thinker who did translate the said concepts into functional criteria for the assessment of the reality of international relations was Grotius. Kant is working with an idea of war derived from the experience of the 18th century. The national state wars of the 19th century, however, were essentially different, as shown by Clausewitz. Just war theory remains to this day an indispensable tool for the critique of political life, and its reconstruction by Walzer, based upon the historical experience of the 20th century, constitutes its most complete and effective version.

NELLI PSARROU

**THE INFLUENCE OF NATIONALISM
ON THE POLITICAL INTEGRATION OF THE EUROPEAN UNION**

The object of analysis in this article is the political integration of the EU. Specifically, it attempts to identify the essence and real meaning of the so-called political integration, thus contributing to this intense and interesting debate; intense as it involves the political views and ideologies of the participants in it, or at least their hopes and prospects, and also interesting as it concerns the contemporary political and social developments that affect the every-day lives and future of the citizens of the member-states of the EU. The argument is that the EU is eventually becoming a state, let alone a national state, and that the conveyors of political ideologies in Europe are involved in a nationalistic building of 'Europe'. This argument is based on the basic definitions offered by the theories of nationalism, in the first place, and then unfolds through the comparative assessment of empirical data and through context analysis of relevant texts.

NIKOS KOUTSIARAS

**A SOCIAL PRESIDENCY QUA SOCIAL EUROPE:
THE ATTRACTIVENESS OF HESITANT REFORM**

This paper discusses the contribution of interstate bargaining theories and rational choice institutionalism to the study of the EU Council Presidency. An attempt is also made at explaining variation in the Presidency's actual influence across EU decision-making modes. The empirical analysis of 2003 Greek Presidency's role and actions in the area of employment and social policy provides strong support to theoretical propositions. Thus, it makes evident that the approach of the Greek Presidency was overly shaped by national preferences for a social Europe, thereby reflecting a strong will to defend the domestic model of hesitant labour market and welfare state reform. Partly owing to that, the Greek Presidency did not manage to act as an effective broker, nor did it advance any constructive initiatives.

Dominique Wolton
Σκέψεις για την επικοινωνία
 Πρόθεμα: Α. Ι. Δ. Μεταξάς

Σελ.: 472 Λ.Τ.: 24,70

Η επικοινωνία είναι ένα από τα ισχυρότερα σύμβολα του 20ού αιώνα. Το συγκεκριμένο βιβλίο έχει στόχο να τονίσει τη θεωρητική σημασία της σχέσης της επικοινωνίας με την κοινωνία και να διαφυλάξει το ιδεώδες της επικοινωνίας. Σε ένα έργο υποδειγματικό ο Dominique Wolton θέτει το *πώς* και το *γιατί* της επικοινωνίας με έναν τρόπο τεκμηριωμένο, νευρώδη αλλά και νηφάλιο, και συνεπώς αξιόπιστο.

Neil Nugent
Πολιτική και διακυβέρνηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Επιμέλεια: Μαρία Μ. Μενδρινού
 Μετάφραση: Α. Τριανταφύλλου
 Ι. Τσοθακίδου

Σελ.: 736 Λ.Τ.: 29,70

Μια έγκυρη, περιεκτική και ιδιαίτερα χρηστική παρουσίαση και ανάλυση της λειτουργίας του συστήματος διακυβέρνησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά και των διαδικασιών μέσα από τις οποίες διαμορφώθηκε. Εξετάζει με σαφή και εμπειριστατικό τρόπο κεντρικές πτυχές της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και αναφέρεται στην ιστορία, στους θεσμούς, στις πολιτικές και στις πιο πρόσφατες εξελίξεις και προκλήσεις, που αντιμετωπίζει η Ευρωπαϊκή Ένωση.

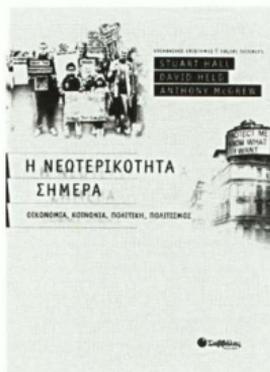

Manfred G. Schmidt
Θεωρίες της δημοκρατίας

Επιμέλεια: Γιώργος Πάσχος
 Επιστ. επιμέλεια: Δημοσθένης Δώδος
 Μετάφραση: Ελευθερία Δεκαβάλλα

Σελ.: 736 Λ.Τ.: 29,70

Κριτική παρουσίαση των απόψεων όλων των σημαντικών συγγραφέων από τον Αριστοτέλη, τον Locke, τον Mill, τον Rousseau, τον Tocqueville, τον Marx, τον Weber μέχρι τις οικονομικές θεωρίες της δημοκρατίας και τις θεωρίες των νεοφιλελεύθερων, των νεοφιλελευθέρων και των νεοκορπορατιστών, καθώς και των προτάσεων για την κάλυψη του δημοκρατικού ελλείμματος στην ΕΕ, τη «συμβατική δημοκρατία» και τη δημοκρατική διακυβέρνηση των σύγχρονων κοινωνιών που προτείνουν τα προγράμματα των πολιτικών κομμάτων.

Stuart Hall, Bram Gieben

Η διαμόρφωση

της νεωτερικότητας

Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός

Σελ.: 496 Λ.Τ.: 26,70

Stuart Hall, David Held,

Anthony McGrew

Η νεωτερικότητα σήμερα

Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός

Σελ.: 576 Λ.Τ.: 26,70

Ο τόμος αποτελεί μια συστηματική όσο και ευρηματική κριτική παρουσίαση της γέννησης και της εξέλιξης της Νεωτερικότητας. Με σαφήνεια αλλά μακριά από απλοαστεύσεις οι συγγραφείς αναλύουν τις σημαντικές ιστορικές διαδικασίες, τους θεσμούς και τις ιδέες που συγκρότησαν τις σύγχρονες κοινωνίες και αποτέλεσαν εκείνο που συνηθίσαμε συμβατικά να χαρακτηρίσουμε «Δύση». Σε αυτό το πλαίσιο περιγράφονται οι μορφές των πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δομών, σχέσεων και συμπεριφορών που χαρακτήρισαν τη Νεωτερικότητα.

Στη σειρά κυκλοφορούν:

- **Οι Ευρωπαίοι** (τόμος Α') Ε. Αρβελέρ – Μ. Aymard
- **Οι Ευρωπαίοι** (τόμος Β') Ε. Αρβελέρ – Μ. Aymard
- **Η διαμόρφωση της Νεωτερικότητας.**
Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός S. Hall - B. Gieben
- **Η Νεωτερικότητα σήμερα**
Οικονομία κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός S. Hall - D. Held - A. McGrew
- **Οι θεωρίες της Δημοκρατίας** M. G. Schmidt
- **Η διένεξη των Σχολών** I. Kant (διγλωσσο)
- **Το φύλο της Δημοκρατίας** Μ. Παντελίδου Μαθιούτα
- **Θεωρία της θρησκευτικής αρνησιοκοσμίας** M. Weber (διγλωσσο)
- **Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα** (τόμος Α') 1946 - 1964 J. Meynaud
- **Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα** (τόμος Β')
Βασιλική Εκτροπή και Στρατιωτική Δικτατορία J. Meynaud
- **Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος** Κ. Βαρβαρέσος
- **Λόγος περί πολιτικής οικονομίας** J-J. Rousseau (διγλωσσο)
- **Το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα**
- **Τι είναι Θρησκεία;** R. Crawford
- **Μορφές Βίας** Σ. Δημητρίου
- **Socialist Register 2004** (στην αγγλική γλώσσα)
- **Socialist Register 2005** (στην αγγλική γλώσσα)
The empire reloaded Panich – Leys
- **Η τυραννία της στιγμής** T. H. Eriksen
- **Τρομοκρατία και δικαιώματα** Α. Μανιτάκνς - Α. Τάκνς
- **Πολιτική και διακυβέρνηση στην Ε.Ε.** N. Nugent
- **Κοινότοπη χώρα – Αντινομίες αξιών στη σημερινή Ελλάδα**
N. Σεβαστάκνς
- **Εκπαίδευση & Εκπαιδευτική πολιτική μεταξύ κράτους & αγοράς**
Δ. Ν. Γράβαρνς – Ν. Παπαδόκνς
- **VPRC: Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004** Χρ. Βερναδόκνς (επιμ.)
- **Οι δρόμοι της μετανάστευσης** Nancy Green
- **Η ιστορία της σύγχρονης Τουρκίας** H. Bozarslan
- **Αβέβαιη κοινωνία της Γνώσης** Κ. Σταμάτνς
- **Τα μεγάλα θεσμικά της Ε.Ε.** Δ. Θ. Τσάτσνς
- **Σκέψεις για την επικοινωνία** D. Wolton

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Ομήρου 19, 7ος όροφος - 10672 Αθήνα - τηλ./fax. 210.3614298
e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr

Θα ήθελα να γίνω συνδρομητής στην επιθεώρηση

Επώνυμο

Όνομα

Οδός

Αριθμός

Πόλη

ΤΚ

Τηλέφωνο

Ποσό

Ο ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΗΣ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές τον χρόνο — Τιμή τεύχους 8 Ευρώ — Συνδρομές: Εσωτερικού 18 Ευρώ - Εξωτερικού 35 Ευρώ - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 70 Ευρώ - Φοιτητές 15 Ευρώ - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (35 Ευρώ). Οι συνδρομές αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οικονομική υπεύθυνος: Κατερίνα Βλασάκη. Η συνδρομή λήγει στο τέλος κάθε χρόνου. Θεωρείται ότι συνεχίζεται εφόσον ο συνδρομητής δεν ζητήσει τη διακοπή της. Όσοι γράφονται συνδρομητές κατά τη διάρκεια του έτους, λαμβάνουν τα προηγούμενα τεύχη του έτους εγγράφης.

έκδοση της ελληνικής εταιρείας πολιτικής επιστήμης
ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης

Μνήμη Κοσμά Ψυχοπαίδη

Κοσμάς Ψυχοπαίδης

Μεθοδολογικά προβλήματα της καντιανής κριτικής με αφετηρία το κείμενο Για την αιώνια ειρήνη

Μανόλης Αγγελίδης

Η ανόρθωση της κριτικής

Συνέχεια αφιερώματος

Πόλεμος, ηγεμονία και πολιτική

Α.-Ι. Δ. Μεταξάς

Η αποδυνάμωση των βάθρων. Για έναν πολιτισμό της αμφισβήτησης

Παναγής Παναγιωτόπουλος

Κοινωνίες ελέγχου και κοινωνίες φόβου. Από την παγκόσμια αστυνόμευση στη στρατιωτική επιβολή

Περικλής Σ. Βαλλιάνος

Ο πόλεμος ως ηθικό πρόβλημα: μια σύντομη αναφορά στις φιλοσοφικές πηγές

Παντελής Λέκκας - Παναγής Παναγιωτόπουλος

Επίμετρο

Νέλλη Ψαρρού

Η επιρροή του εθνικισμού στην πολιτική ολοκλήρωση της Ευρώπης

Νίκος Κουτσιαράς

Κοινωνική Προεδρία, όπως κοινωνική Ευρώπη: στακτικής μεταρρύθμισης

Μάιος
2005

MD0006025887